

HAVI SZEMLE

SZERKESZTI

BODNÁR ZSIGMOND

IV. KÖTET

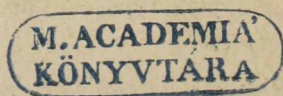
1879. JULIUS—SZEPTEMBERI FÜZETEK.

BUDAPEST, 1879

KIADJA RÁTH MÓR.

306.973

TARTALOM.

I. FÜZET.

	Lap
I. A méltóságos úr. Rajz Tolnai Lajostól	1
II. Két életrajz: I. Vitéz Jánosé	16
II. Révai Miklóse	23
III. Utak és utazások a régi Rómában. Weisz Bélától	33
IV. Dűhring Jenő. Bóhm Károlytól IV.	42
V. Philárète Chasles magyar csataképei	53
VI. Velenceze modern titkaiból. Wilkie Collinstól VII.	60
VII. Az atyaisten ábrázolása Michelángelóig György Aladártól	71
VIII. Kritikai szemle:	
I. A kamara haszna (Lucrum camerae) története, bírálja Szalay J.	80
IX. Könyvszemle	87

II. FÜZET.

I. A görög kérdéshez. Tély Ivántól	93
II. Utilismus a nevelésben. Felméri Lajostól	106
III. Várad Antal költeményei. I.	116
IV. A socialismus keleten. Király Páltól	131
V. A vérről. Liebermann Leotól	139
VI. Preradovics Péter horvát költő. Brynychich Iván	148
VII. Irodalmi bajok.	152
VIII. A nők köztársaságában. Amerikai úti jegyzetek Kompolthy Tivadartól	165
IX. Velence modern titkaiból. Wilkie Collinstól VIII.	173
X. Könyvszemle	182

III. FÜZET.

I. Időjósítás mint babona. Hoitsy Páltól	189
II. Torquató Tasso. Francesco de Sanctistól, fordította Scossa Dezső	202
III. Velence modern titkaiból. Wilkie Collinstól (vége)	218
IV. A nők az egyetemen. Dukay Vilmostól	237
V. Költemények: I. Az ékszerek. Verses jelenet Coppée után Csiky G.	249
II. A szegény Nellike. Kép a fővárosi életből, Gáspár I.	253
VI. Váradi Antal költeményei	263
VII. Színházi szemle. Jászai Mari Antigóné-ja	274
VIII. Könyvszemle	278

I.
A MÉLTÓSAGOS ÚR!

— RAJZ. —

ÍRTA TOLNAI LAJOS.

Márczius szép meleg napjaiban, mikor a hajnal enyhe jövetele szinte a junius harmatos reggeleit varázsolta már szívünkbe; mikor a szegény megsoványodott, megfakult — de mindig jó kedvű veréb kész volt örömében a fülemilét pótolni: egy magas egyenes termetű úgy ötven—hatvan közt járható összes ember ballagott elém, az erdélyi szántóvetők daróc szakmányában, kopott harisnyájában, kurta szárú esizmájában. Dús göndör hajzatú fejét nagy báránybőr süveg fedte, nyakában egy ócska bőrtarisznya lógott. Komolyan, egész mereven tekintett reám, mondhatnám büszkén, holott erre mi oka lehetett?

— Hogy a komám tegnap itt alkut tett, bejöttünk uram tízen. Mind egy helyre valók vagyunk.

— Maguk a szőlőmunkások?

— Igen uram. Az emberek a kapú előtt állanak. Bejöhetnek?

Azzal intett is a vén ember, s a munkások — de köztük két gyermek is — behúzódtak a kapú alatt.

Végig tekintetem az embereken, sovány, közép termetű, szikár arcú atyafiak voltak, apró benülő szemekkel, szakáltalan keskeny kicsiny arcczal, mint jobbára a székely munkások. Valami kifejezésteljes arc a vén vezetőén kívül — egyetlen egy sem volt közöttük.

— Jól van, — mondtam — az alkú áll, de hát ez a két gyermek? Ti fiaim itt bent maradtok, adok én nektek munkát itt is.

— Nem uram — szólt élesen a vén ember, két kezét a kis szőke piros arcú gyermek vállára tevén — ezek velem maradnak.

— A maga gyermekei?

— Azok, — volt a merev, kimért válasz.

— Csinos gyerekek — mondtam a két mosolygó, s vaczkolódo gyerekre tekintve. Tíz, tizenkét évesek lehetnek. — Hát szerettek-e dolgozni?

— Uram, ha mehetünk, hát mi megyünk — kiáltott izgatottan a vén ember, előre tolva a fiúkat. — Aztán e miatt a két gyermek miatt ne legyen bű, mert ezeknek nem jár fizetés. Atyafiak indulhatnak.

— Jó jó, de hát a gyerekek maradjanak ide bent — mondtam én is élesebben.

— Azok nem maradnak, azok ott vannak, a hol én.

— Nem kéne őket úgy kényeztetni. Tán nem él az anyjok?

— Nem.

— Értem barátom; akkor csak menjetek fiaim édes apáttal. De kimegyek nem sokára magam is, s majd meglátom, hogy forgódtok.

Az emberek, sietve, esörtetve távoztak. Vitte őket gyorsan az öreg. Szép — gondolám a munkások után tekintve — ebben a vén parasztban milyen meleg szív lakik. Hogy szereti, hogy védi azokat a fiait. Durva, de emberséges ember. Né, egyiket még meg is simogatta.

S akaratlanul is egy csomó hitvány kores úri apára gondoltam, a milyen itt éppen nem valami ritkaság.

Kilencz-tíz óra tájt járhatott az idő, mikor magam is kiballagtam a szőlőbe. Szeretem e szép lankás hegyet; völgyei, bokrai, májusi virágban úszó gyümölcsfái — sokszor édes vigasztalásról szóltak sajtó szívemhez. Ott ama legmagasabb csúcs, kedves almafáim között — mi sokszor hozta az ide látszó Torda hasadékan keresztül — egészen szemeim elé a dunamenti falvakat, hol nyomorúságban is édes gyermekkoromat töltém; mi sokszor vetették reám onnan a kedves távolból a földvári, paksi, szentgyörgyi tornyok csillogó fényeket; mi sokszor látám innen ama mohos hazai sírokat, hol szeretteim siratott hamvai porlanak, míg én itt e szívtelen, embertelen tömeg zaklatásai között kinlódva várom az utolsó órát. Oh szeretem e csendes zajtalan zúgot; szeretem ott a szőlőlábjában a vén diófák szélén amaz elhagyott vad rózsa bokros, törött sírköveivel szálnalmat, kiméletet esdő zsidó temetőt is, melyben egyszer-egyszer egy-egy ünnepi gyászoló zsidópolgártárs oly szorítóan éneklő nyögi hosszan sívó esengéseit, mély bánatú rhythmusos zokogását.

Szeretem, szeretem e szép lankás hegyet, mert azok, a kik elől futok: ide nem jönnek, míg azok, kiket szeretek — itt is sokszor velem vannak a képzelet ködös merengéseiben.

Im a befedett szőlőtők, mint föltámadás előtt a sírok, mily békén, nesztelenül várják a kiszabadítást. Oh nem reménytelenül — az ő munkásaik már ime itt vannak!...

Már messziről lehallatszott embereim vidám beszélgetése. Összekötötték a szükségést a kellemessel. Közelebb menve láttam, hogy a két gyermek egy magas almafán játszik inkább, dobálódzik, mint szedi a hernyógubókat. Nem szóltam csak mosolyogtam az öreg emberen. Munkásaik azonban kitünően dolgoztak, vitte őket gyorsan a vezető öreg.

— Egy a ki legjobban érti a gyümölcsfanyesést — szóltam embereimhez — feljő velem a hegyre.

Az öreg munkavezető egy fekete barna, kisdud termetű öreges embert jelölt ki.

— Ferencz — szólott hozzá — kend ért a fanyeséshez — induljon. A kalyibában vannak a szerszámok.

— Meg lesz, méltóságos uram — dünyögött halkan a kiválasztott munkás, s felém tartva, bizalmaskodón mosolygott. Tudja ő kelme — folytatá az ember — hogy én kertész is voltam az apja udvarában.

— Kinék az udvarában — kérdém kíváncsian, miután úgy tetszett, hogy a vén vezetőre ezélezott.

— Hát ennek itt né — válaszolt megrázva vállát — ennek a méltóságos úrnak az úra atyjánál.

— Hogyan? beszéljen kend értelmesen. Mért csúfolja kend ezt a vén embert méltóságosnak?

— Mert hogy született az, mert a hatodik öreg apja is az volt, mert minden Miklóspál az volt, s azért ha ő keeme tarisznyát visel is: azt mondom, hogy: méltóságos Miklóspál Benedek.

— Szegény öreg!

— De nem egészen olyan öreg ám az, a milyennek látszik, csak meg van őszülve; az a hóharmat csapta meg, a kitől itten ő szent felsége oltalmazzon meg minden becsületes embert. Nines ő keeme több harminczöt esztendőnél.

— Lehetetlen!

— Már az pedig úgy van, de ez gyöngé fűrés; hej nem ilyen járt valamikor az én kezemben. Hanem hiába, a ki elmúlt, elmúlt. Nem igaz?

— Úgy van.

— Tizenöt esztendővel ezelőtt — akkor épen kocsis voltam meg tehenész az öreg méltóságos úrnál Dénesházán — hát hiszen tán ösmerte az úr az öreg Miklóspál Sándort, azt a nagy magas vastag urat, a kik négy testvérökül a legnagyobbak s legkövérebb méltóságos urak voltak Régentől be Udvarhelyig, s örökké négy lovon jártak, még pedig milyen lovon! A sáromberki grófok üveges templomában se láttak tudom különbet, már pedig a császár háts lovát is ott nevelik. Én tudom jól.

— Nem ismerem a Miklóspál urakat.

— Hát a kit a németek felakasztattak, mert száz embert adott Kossuth keze alá?

— Azt sem ismertem.

— Hát a kit az oláhok daraboltak össze a futáskor, mert valaha minden szép oláh menyecske meg leány utána bolondult?

— Nem ismerhettem őt sem.

— Hát a ki oda bent Magyarországon püspök lett? azt sem ugy-e? No az öreg méltóságos úr ezeknek a bátyja volt. Fáin, ember-séges ember, a ki ha úgy jött: megpofozta az embert erre arra, de meg is ajándékozta aztán duflumosan. Részesedtem benne én is. A mostani úr — igaz, nem bántja az embert, de nem is ad egy szivar véget is. Elfajzott a világ! Ma a magyar úr is csak olyan mint a zsidó, meg a német.

Éreztem, hogy itt a becsületet csak egy jó szivarral lehet visszaállítani.

— Köszönöm uram, ilyeneket szivogatott valamikor Benedek úrf is.

Az ember rágyújtott, fölkapaszkodott egy terepélyes fára, s onnan magyarázgatott.

— Tudja édes úr, az a mi társunk oda alatt, ezelőtt tizenöt esztendővel a legszebb fiatal nagysás úr volt, a merre csak a Maros folyik. Sógár karesú, haja mint a bogár, szép orozája mint a rózsa. Nem volt gróf épen, de örökké affélékkel tartott. Benedek úrf kis pap volt Fehérvártt. Hogy sok leány vala a háznál: az öreg méltóságos úr úgy okoskodott, hogy a fiú legyen pap, aztán a bátyja helyén püspök, a leányok meg kapják a sok szép birtokot. Hm! édes istenem, aztán most ni, a méltóságos püspök úr — ott karóz! Hej mégis boldogabb a szántóvető munkás! Ugy-e uram, én már lejjebb nem szállhatok — szólta le a magas almafáról — mint a hol vagyok?

Az apám is csak Farkas Ferencz volt, én is csak Farkas Ferencz, ő is hallja kee, én is hallja kee: de ő szegény Benedek úrf méltóságos úr, s most ehol mire juttatta a sors!

— Részeges volt tán, kártyás?

— Az? Szemérmesebb mint egy leány.

— Megcsalták, meglopták?

— Azt senki, ha jól veszem föl a dolgot.

— De hát?...

— Volt a sógoromnak egy gyönyörű szép szőke leánya, hogy olyant nem látott akkoriban Marosszék, se oláht, se magyart. Csak egy kicsi fehér kép volt pedig, alig több tizenöt esztendőnél, de annak a szép kék szeme, a karesú dereka, a kedves járása, édes beszéde, a nevetése, a dalolása, a táncza olyan, hogy egy vén ember is belebolondulhatott volna. Mikor ő dalolt, akkor a többi leány csak dummogott, mikor ő tánczolt, még az asszonyok is mind elbámultak.

Ette őket az irigység. Pünkösöd másodnapján táncz volt az udvarban, oda gyűlt az egész falú, de gyűlhetett volna a fél ország, mert ott azért mégis a Fehér István leánya, a Fehér Rózsika, lett volna a legszebb. Lejöttek közénk az urfiak is mind: a báró Keresztesy fiak, a báró Róth Antal gyerekek; szöktek, ugrottak, viyogtak, majd a nyakukat törték a szép Rózsikáért. De biz mint hiába, mert Rózsikának már párja volt a Sörös János nagyobbik fia István, egy ügyes göndör fekete hajú szép szál paraszt legény. Nem is a gazdagabbjából. Tudja uram, isten dolga minden, hát még a fiatalok bolondsága. A sok báró úrf ok nélkül nyomkodta a drága szivarokat Sörös Pista szájába, mert ő biz azért Fehér Rózsikát egy szempillanatra sem eresztette ám ki a kezéből. A hitvány kis leánya úgy oda is tapadt a legény cifra ujjasához, hogy tán le se lehetett volna onnan vágni. Értették egymást erősen.

Benedek úrf ott üldöglött a dombon a rózsafák között a kastély előtt. Persze a papi ruha nem engedte, hogy ő is a tánczolók közé vegyüljön. De látszott, hogy tekintetével azért mind itt van ő kelme is. Nagy fekete égő szemeit, ha rávetette a fehér szépre, szinte mintha be akarta volna nyelni. Fiatal volt, meg szép, ki róná neki bűnül? Látom a mi papunk egy szét törődött ember, mégis tele van gonosszal. Könnyű, leimádkozza!

— Nos tehát — kérdém, hogy minél előbb átessünk a történeten — Benedek úrf nem beszélt a leánynyal!

— Vaj igen, csakhogy az én számmal. Én akkor a tarka teneknek mellett voltam, s rokona valék Fehér Rózsikának.

— Úgy-é?

— Úgy. Ferencz, jőjjön kend csak — szólított a méltsás úrf más nap reggel a táncz után, hogy füvet vágtam a gyümölcsösben — lészen kenddel néhány szóm.

— Értem nagysás uram — mondám, s egy körtvefára akasztottam a kaszámat.

— Ugyan mekkora a kend fizetése? — kezdé az úrf.

A mi kicsi volt leszámoltam neki, de nyomban átalérttettem, hogy itt nem ez lesz a fő.

— Kicsiny, csekélység — mondogatá — talán lesz alkalman javítani a kend állapotán. Hány tehén van a keze alatt?

— Nyolcz öreg, meg öt darab szép esztendőös borjú, a kik közül azonban három jórészt mészáros kezére kerül.

— Ugyan miért?

— Mert tulkok lennének, ökrök. De kettő tehén, még pedig haj mi szép!

— Arra a kettőre különösen vigyáz kend, mert azokat annak idején valakinek fogom ajándékozni.

— Értem — méltsás uram — mondám, s elgondoltam magamban: no már ehol milyen szerenese a kinek leánya születik, nekem két szép csemetém van, de ha csak fiúk!

— Jőjjön csak közelebb Ferencz — s egész galléron fogott, s kérdé de olyan halkán, szemérmesen mint egy ártatlan leány — kendnek Fehér Rózsa rokona?

— Épen az édes hugom gyermeke.

— No ez jó. Erköcsös leány?

— Mint az angyal.

— Szépen tánczol...

— Fáinúl. Átfogja a legényt, mint az úri kisasszonyok.

— Átfogja láttam, de ezt nem kellene. S jár-é vagy egyszer kendtekhez.

— Majd mindennap.

— Teszem azt — ma este...

— Ma is.

— S ha én például —

— Igenis méltsás urf.

— Ha lemennék kendtekhez —

- Érttem — a kerteken át, sötéttel.
- A kerteken át sötéttel.
- A disznóól mellett, hogy Bodoníék meg ne lássák.
- Hogy senki se lásson.
- Ráakasztom a szűrömet a méltás urfira.
- Helyes. De bent se legyen semmiféle idegen.
- Átteszem a gyerekeket is a szomszédba —
- Szeretném látni közről milyen az a leány — egy némely

igen magasztalta.

— A Keresztési báró urfiak majd szétépték. Ha ott nem vagytok — —

— Ah, a semmirekellők — dobantott a lábával a méltás urf.

— Főkép az egyik az a kis pörge bajusza, a kisebbik azt mondta: ha kétszáz forintom bánja is meg, de azt a leányt —

— Azt soha — kiáltott haragosan az urf, egész elpirulva. — A szemtelen hitványai! Ferencz, tudja meg kend, a leányra úgy ügyeljenek, mit a szemök világára, mert ha meghallom, hogy annak valami bántódása esett — kendtek kitakarodnak az udvaromból. Egy ártatlan leány olyan mint a virág —

— Olyan — mondtam én is, a ki csupa gyönyörűség.

— Vétkes kézzel ahhoz még csak nyúlni sem szabad —

No, gondoltam, egy kis barátságos ölelés — mi — még nem a világ!

— Apámmal beszélek, okvetetlen meg fogjuk javítani a kend fizetését. Megálljon csak. Valami magas hetyke legény jár igen a leány után.

— Igenis méltás urf. István, a Sörös János fia.

— Semmirevalója. El kell tiltani a leánytól.

— De az el akarja ám venni.

— Nem fogja.

— Vagy igen uram.

— Nem fogom engedni — s egyet rántott a kezével. De úgy villogtak a nagy fekete szemei, olyan vörös karikákat hánytak, hogy az csupa egy csoda volt.

Jaj, mondtam a szivemben — mikor az urf visszatért — itt már meg van a baj. Rózsika, ha eszeddel élsz: te már éhen nem halsz meg. Szegény nyomorúlt kis gödölye te! Ki tudta volna még akkor, mi minden történik? hogy az a szép csillagos hajnal mibe borúl? —

— Ezeket a fiatal fákat tán ne igen bántsuk — fordult hirtelen felém a munkás ember elkomorodott arczeccal — itt a tavasz; isten hadd adjon minden fiatal ágnak virulást, majd ha a bőség úgy hozza később —

— Jó, — mondtam — kendre bízom.

S törzseikről nagy gyöngéden letörölgette a mohát, letakarította róluk a bogarakat, s oly vigyázva hajtogatta ágaikat, mintha azok élő gyermekek karjai lettek volna.

— Hej uram — szólt némi. hallgatás után, — ezek a fák a legboldogabbak; se adót nem fizetnek, se nem perlekednek, a telet, havat nem érzik; tavaszon, nyáron meg egész övük a szép világ. Nincs-e igazam?

Intettem hogy legyen. Jó, hát igaza van. De éreztem az ember ellágyult hangjából, könnyes fényű tekintetéből, hogy vannak visszaemlékezések, melyek még egy ilyen nyomorúsághoz szokott kérges tenyerű munkás szívét is fájdalommal járják át.

Vártam míg visszatér elbeszéléséhez.

— Asszony — mondtam a feleségemnek, mikor haza mentem volt — folytatá emberem — Fehér Rózsikán bezzeg megakadt ám valaki szeme.

— Ugyan,

— Bíz úgy!

— Ne beszélj. Tán a kis notárusé — s egyszerre ki akart venni a feleségem mindent a szivemből. De hisz rég látom — mondá — hogy Pataki kerülgeti a leányt.

— Másról van szó, főlebb.

— Az árendás fia? No lám.

— Főlebb.

— A régi szász doktor?

— Főlebb. S elnevettem magamat a tudatlan asszony boldogtalankodása fölött. Itt a dolog úgy áll Zsuzsa, hogy Fehér Rózsikát estvére ide teremted, jó vacsorát csinálsz, de azon az egyen kívül, a kit mindjárt megmondok: egy teremtet lélek se legyen itt.

— Hát mű?

— Hát mű itt leszünk, én a konyhán, te bent a kemence padkán. Ők meg ketten az asztalnál.

— De kik?

— Tudsz-e hallgatni?

— Hát hiszen látja, hogy hallgatok.

— Megmarad-é benned a szó?

— Ha bennem nem marad: hát akkor kiben? Hát elmondtam én, hogy az új boltosnéhez jár a nótáros, a nótárosnéhez meg a mester, a mesternéhez meg a bíró, a bírónéhez meg a kisbíró, a kisbírónéhez meg a kispótáros. — Hát tudja azt én rajtam kívül valaki más?

— Én, Zsuzsa, meg a falú. Hanem itt úgy vigyázz, úgy tégy lakatot a szádra, úgy ereszsz ki egyetlen szót a fogaidon, hogy mind ki ne tördössem egy szálíg. Ez a pap ma, úgy tudd meg: vagy a szerencsét hozza házunkba, vagy a nyomorúságot...

— Hát már az a vén ördög kis halakra horgászik? No szép!

— Nem a miénkről van itt szó, hanem a méltás Benedek urfiról.

— Jézus Mária szent József! Mindjárt tudtam, az első szóból kitaláltam. Megálljon kend, hozok egy kis pálinkát, de aztán ki mindent apróra.

Persze hogy szegény méltás urf még ki se tette lábait a kastélyból, már készen várta a falú.

— Te asszony — mondam a feleségemnek — okosan vezesd azt a leányt, kurtára a kötőféket. A pap az én gondom lesz. Itt tudod valami nagy dolog indul. S hoztam fel neki szebbnél szebb történeteket, hogy a sárosi gróf hogy vette el a molnárja leányát, a vén Péter báró a szabója kisasszonyát, a bárdosi gróf hogy csalta ki a bándi tóból a szép feredő cigány leányt, aztán hogy vette el valóságos hites társául. Ha te — mondom — így, s úgy eszeddel élsz: ma este letettük a holtig való szerencse fundamentumát. A legszebb tarka tehenet éppen a Lórit saját istállómba kötöm. No, oktattam egy kicsit.

Rózsika úgy kilencz óra tájt — mikor a pap már az ablakban ült — csakugyan a legszebben besuhant. Persze oda künt a tornácra adtam neki előbb egy kis tanítást. Te — mondok — szemérmes légy ám, mert a leány pajkosocská volt egy kissé. Várd ki a szót, ha kérdeznek: felelj, hanem csak épen annyicskát, a mennyit illik. Majd később mindent lehet. Urral beszélsz, vigyázz, résen légy, megrágd a szót. El ne áruld, hogy paraszt vagy. Oda ne szökj az ölibe, sem pedig ne visíts, ha meg találna csókolni. Hajolj mint az úri kisasszonyok — láttam én a kastélyban is egyszer másszor. Tedd mintha meg volnál halva, ők is úgy tesznek. Szót se szólj. Külömben ne búsulj, ott leszek én a konyhában.

Elkészítettem a nagy útra. De most is abban vagyok, eltévesztettem a dolgot a sok paraszti tanácsommal. Minek a madárnak azt mondani, hogy repülj, a halnak hogy úszszál, a nyúlnek hogy fuss — még ezeknél is inkább a leánynak azt mondogatni: hogy fogd meg a legényt. Eligazítják ők a magukét. De nekem hogy szörnyen a szivemen feküdt az állapot, nagy buzgósággal mindent elrontottam.

— Hogyhogy Ferencz?

— Csak úgy, hogy a leányt egészen elvadítottam. Az se hallott, se kérdett, se beszélt; szemére húzta a kendőjét, mind az asztal alját nézte; az úrf meg csak sóhajtozott, nyegelt mint egy fuvó. Alig tudott egyet, kettőt szólni, azt is imőformán: ön, kegyed. Eb a lellem, ha azt is nem mondta: Rózsa kisasszony. Az ilyen úri beszéddel aztán egészen lekötötte a leány nyelvét. Hogy nem tudta visszaadni a tromfot: halgatott szegény. Hagytam volna csak a leányt magára: ma nem itt karóznánk. Bután ment a dolog. De hogy egy méltás úrf, egy pap olyan kiesít tudjon: ki a kukuk hitte volna.

Kétszer is kivettem a pipát a számból, fölkeltem, oda mentem az ajtóhoz, hogy mondok bekiáltok: úrf lellem, méltás úrf, az itten megfizet: fogja meg annak a leánynak a kezét, nem mézeskalácsból van az, öleljé át tisztességesen a derekát, nem törik az el, s ha a szive úgy diktálná: nyomjon egy csókot a leány orcájára. Olyan piros szép orcát a király ő felsége is megcsókolhatna. Aztán, isten se veti meg a tiszta szándékot. Ha ugranék a leány: annál helyesebb; ha visítani találna: annál édesebb; ha megkörmölné, bizonyos a szeretete.

Nem nem, ott gubbaszkodtak mint a kénytelen párosodó galambok. Az úrf csak morzsolgatta hófehér kezeit, simogatta fekete sűrű haját. Egyszer egyre föl föltartotta a fejét, gondoltam: no, a leány is vetett egyet magán, gondoltam: ni. Boldogtalanok voltak. Egyszer csak fölkerekedett a leány: usgyé! s haza szaladt. Te — mondom ott künn — megállj! hova az isten világába nyargalsz a szerenese elől? Nem látod, hogy a méltás úrf szeret, mutatja a nagy tiszta szemérmessége. Ne bolondoskodjál. Jer vissza! A sors. Neki oda fönn úgy írták.

Oh, hogy sóhajtozott aztán az úrf, hogy magasztalta Rózsikát, nincs az a szép szó, a kit rá nem ragasztott. Ölegetett engemet is, a feleségemet is; Ágnes néni így, Ferencz bácsi úgy. Csak ilyen

módon titulált. El volt fogódva a szive — el, hiszen azért sem tudott egy ígét sem mondani. Bezzeg beszélt velünk. Ett, itt, s hogy három cigány oda vetődött, mert azok a pokol fenekén is kifürkészik, hogy hol van alkalmatosság — ott dudorászott nálunk szinte hajnalig. Mind azokat a nótákat húzatta, a miket a tánczkor muzsikáltak. Ragyogott a szép szeme, mosolygott, illegette karesú derekát, össze-összeverte a keskeny tenyereit. Uram! a fél falú leánya az ablakunk alá került, de Fehér Rózsa úgy elbűtt, hogy a tulajdon édes anyja se találta meg. Uram! egyszer minden embert megkeres a szerencse. Hogy legény koromban Nagyváradra vittem egy örményt, Csucsánál megháltunk egy csárdában. A vén gonosz esont féltette a tenger pénzét, félt hogy megülik értte, s ide is dugta, oda is ásta. Elrejtette egy juharfa tövibe. Én láttam, mint így az urat a hogy látom. No jó. Fölkelünk, a vén örmény nem találja a fát; mind kaparász, mind kotorász, de a juharfát nem kapja. A szivemben ott kísértett valami. Ferencz hagyj békét a vén embernek, te se meg nem ölted, se meg nem loptad. Ereszd sorsára. Ha vissza kerülsz: egy éjjel szépen magadhoz veszed a tenger pénzt, be suhansz Moldovába s úr lesz még a tizenhetedik unokád is. Nem tudtam mit csinálni, megsajnáltam-é, mi történt, mi nem történt velem: elég az, a pénzt által adtam. Kaptam egy jó pofot, hogy mért nem mutattam meg a pénzt mindjárt. Megérdemeltem az ostoba voltomért!

A sógoromékat is így kereste most meg a szerencse a leányuk képében. Azok érezték is a szimatot. Két kézzel adták volna a leányt, még bottal is erőltették. Nem ért semmit. A leány még az utczán is puskalövésnyire elkerülte az urfit, a ki szegény majd megbolondult utána. Levetette a reverendát, eldobta a papságot, püspökséget egy haszontalan leányért. Mind arra járt-kelt, a hol Fehér Rózsika dolgozott. Ha a malomba mentek, az ő paripája is ott volt; ha szénát gyűjtöttek: az urf arra lovagolt; ha kendert-áztattak: arra vadászott; ha törökbuzát kapáltak Fehérék, a Benedek urf útja épen az ő földjükön vitt át. Ez így ment tovább egy esztendőnél. A szép derék fiatal ember elsorvadt, elkőczosodott, elvadult. Beszélték, hogy tán még az itálnak is neki adta volna magát.

Oh istenem az embernek a szive facsarodott meg, ha látta azt a derék becsületes ártatlan szivű ifjút olyan állapotban. Megboszankodtam, oda mentem a leányhoz: te — mondok — te semmirevaló, nem tudod te mi az okosság, mi a tisztesség? nem tudsz te egy-két nyájas szót szólni ahhoz az urfihoz. Csak himelt-hámolt a leány,

hogy neki nem kell, neki már szeretője van. Oh azt a te részeges szeretődöt csapta volna meg a part, hisz mind ott iszik a koresomákon. Olyan emberért cselekszel te így? összetörünk itt az apáddal mint egy rossz csutakot, ha meg nem javítod magad.

Persze a gonosz leánynak semmi baja se volt, ő még szebb lett napról napra. Az ő szívét nem bántották a keserűségek. Most még jobban irigykedett rá a falú, még jobban szemet vetett reá minden valamire való fiatal.

Uraknak sok lehet. Az öreg nagysás úr megvette a Fehérék házáat, földjét, de úgy, hogy ők végkép eltakarodjanak a falúból, még pedig föl a havasok közé. El is takarodtak, el velök a Sörösék is, s úgy hogy előbb Pistának el kellett venni Rózsikát. Hamarosan, hirtelen, titokban. Mikor megtudta Benedek urf: leesett a lábáról, forró nyavalyát kapott, úgy sínlődött szinte esztendeig. Szép fekete haja elhullott egy szálig, piros orcája elfogyott, nagy szemei beestek. Hosszú lelóggó sovány kezeivel úgy járt-kelt a faluban mint egy rongyos zsidó.

Egyszer egy késő őszi szeles éjszakán zörget valaki erősen, de erősen ám az ablakomon.

— Ferencz bácsi — ereszszen be, én vagyok.

Az urf volt.

— Apám meghalt.

— Az isten nyugosztalja.

— Hol laknak Fehérék?

— Toplicza alatt Nuregyiben egy oláh faluban.

— El megy kend hozzájok. Mondja meg nekik: visszaadom a jószágukat, jöjjenek haza — de Sörösék is mind.

— Méltás urf — mondám tiszta szeretettel — megkövetem, hagynók el az egész dolgot.

— Miért? s haragjában majd nekem esett.

— Sörös Pista hitvány ember.

— Veri a feleségét?

— Veri.

— Akkor még ma elindul kend.

S az elsoványodott embernek kiült a tűz az orcájára.

— Megmondja kend Sörös Pistának, hogy keresztül lövöm. Elmondtam, mit tudtam mi történik.

Persze Fehérék meg a vén Sörös sírtak, ríttak örömükben. majd a szívükbe tettek. Hogy még egyszer megláthatják a szülőte

földjüket, hogy ősi földescskéjüket szánthatják, hogy az apai hajlékban hajthatják le fejüket az utolsó nyugalomra. Hm uram! az én könyveim is megcsordultak.

A többiek csak megvoltak, de mivé lett a szegény Fehér Rózsika? Egy összeaszott, rongyos, töpörödött sárgás képű fehér nép. Két kis gyermeke, de azok is micsodások! Sörös Pista egy kores, részeges, verekedő gazember lett, a kinek csak a pálinka meg a korcsoma volt a világa. Feleségét mint a rabot ütötte, verte, mikor elfogyott a pénz. Eredj — mondják így kiábált neki — hozz a pap latrodból. Nem mert vele senki szembe szállni. Hogy erős volt mint a bika, félt volna tán tőle még az ördög is. El lehet képzelni mekkora örömmel kótya-vetyélték el Fehérék vagyunkájukat, hogy haza mehessenek.

— Meg van-e még a nagy batul almafa — kérde szegény Fehérné — hát a körtefa az ablak előtt. Csak még egyszer alatta ülhessek, elfelejtem minden nyomorúságomat. És sírt mint a szakadó zápor.

Sörösék meg mást kérdeztek: él-e még a vén Zsiros, hát az árendás, hát a vak Laczi, a koldus? Meg van-e még a régi pap? Alig tudtam mindegyiknek felelni. Még Sörös Pista is megnyájasodott mint a mosolygó vadalma, azt hitte olyan könnyen el lehet felejteni mindent, mint azokat a számokat, a miket a mester egy legyintéssel letörölt volt a tábláról. Csak szegény Rózsika nem kérdett senkit és semmit; csak takargatta a kis gyermekeit és ült szomorúan, mint a kinek az isten már megmondta, hogy mire készüljön.

Bizony belé tölt egy hét, míg haza kerülhattünk.

Akkorra már mindenki készen kapta a maga portáját. Micsoda öröm sivalkodás lett ott! Meg volt hagyva, hogy estvére mind felmenjünk az udvarba. Úgy kellett, hogy együtt vacsoráljunk az ifjú uraságnál. Már töltöttük az időt édesen, mikor egyszer jó a méltásurf; lejött vele a négy kisasszony is. Mind csupa feketében voltak, mintha jöttek volna halott-látni. Benedek urf a hogy lelépett s rátekintett Rózsikára: elhalaványodott, s oda lett minden kedve egyszerre. Szólott hozzánk egyet-kettőt, de nem úgy mint máskor. — Tipegett-topogott, egyszer kiment. Márton inas, a főlegény, odasuhan az egyszer mellém.

— Ferencz bácsi hívátja kendet meg Sörös Pistát az uraság. Oda szólok Pistához hogy menjünk, s nagy kelletlen megindultunk.

— Ferencz bácsi — szökött hozzánk ijedten Rózsika — az isten megfizet, meg ne haragítsák ám a méltóság urat. Akármit kérdez: minden jól van és jól is volt.

— Ne félj ringyó — lökte félre Sörös Pista. Ott leszek én is.

— Te — mondom — Pista borulj a földre, s áldjad istenedet hogy ilyen uraságot adott.

— Leborúl ám a kutya.

S jött utánam nagy kevélyen.

A méltóság úr járt-kelt főlebb-alább, s hogy beléptünk: ránk se nézett. Rettenetes tűzben lehetett, mert hol elsápadt, hol kipirúlt, rágta a bajuszát, s dörzsölte a még mindig kopaszos fejét. Végre oda fordult felénk.

— Sörös Pista mit csináltál azzal az asszonynyal?

— Hát a mit akartam.

— Hitvány gazember!

— Egyszer se mondja még az úr. Nekem feleségem volt az az asszony, azt tehettem vele, a mi nekem tetszett; az úrnak meg semmije sem volt, mégis azt tette vele, a mi akasztófárávalóság.

Megrémültem, a mint láttam, hogy Pista ökölbe szorítja kezeit.

Benedek urf megkapta mellen az embert, s az a sovány elszáradt úr úgy lecsapta a padimentumra, úgy összeroncsolta, de ott olyan birok lett, ott úgy folyt a vér mint a patak. Kiszaladtam. Mire berontottunk a szobába: Sörös Pista már nem élt. A méltóság urf két ökle csupa vér volt, de az volt a homloka is.

Benedek urf ott ült csöndesen és szólt:

— Azt a kutyát agyon ütöttem.

Sörös Pistát aztán kiemeltük, de másnap meg az urfit vitték el a zsandárok.

Négy esztendeig ült a tomlőczben.

Oh micsoda világ lett erre a kastélyban! Csak elbeszélni is rettentő volna azt! A kisasszonyok férjhez mentek, s férjeik elhordtak mindent tán egy gombostűig. A szép kastély elpusztult, rátették a kezüket a vásárhelyi zsidók, kiirtottak minden valamire való fát, pénzzé tettek minden tégladarabot. Volt, nincs! Hát szegény Fehér Rózsikával mi történt? Egy hétre az ura temetése után őt is a földre tettük. Agyon sirta-rítta magát. Oh uram, mikor a nyomorúság rászakad az emberre: csak az isten tudná annak számát, mi minden történik! Uram, az isten egy cseppe sem jobb a tűznél meg a víznél, mert ezek is csak addig pusztítanak, még jól nem laknak.

Mintha eme rettentő szó nyomta volna a szegény parasztot: leugrott a fáról, s egész kikelt képpel állott elém.

— Karácson szombatján mult hat esztendeje, hogy egy szakmányos, magas sovány, őszes ember beállít hozzám. Szerencsére csak magam voltam otthon; feleségem meg a gyerekeim oda át voltak Fehéréknél. Magam is készültem már utánuk.

— Ferencz bácsi ismer-e? szólított meg szép tiszta hangon.

— Én barátom nem.

— Leülhetek-e egy csöppet?

— Üljön le atyafi. Mi járatban van?

— Haza jöttem a falumba.

— Hát ide való?

Elfakadtam sírva, mert megösmertem, hogy a szegény Benedek urf volt.

— Oh méltás úr, édes lelkem uram hát így — tördelém a szókat, nem bírva a nagy felindulással.

— Maradjon nyugodtan Ferencz bácsi, mindent tudok, tudom hogy semmin sincs. Nem is kell. A ki a tömlöczben volt, az meghalt; én nem vagyok többé Miklóspál Benedek, ezentúl csak a Rab Gyuri lesz a nevem. Rabságom alatt egy kis pénzceskét szerezgettem, s itt akarok megtelepedni. Valahogy módját ejtsük, hogy a szegény Rózsika két kis fiát magamhoz vehessem, s aztán leszek olyan ember mint ketek, élek úgy mint ketek. A mi volt, elmúlt: boronálja be a jó isten!

Megfogadtatta velem, hogy senkinek se szólok; két-három esztendeig nem is tudott a dologról senki, de aztán ittasan, vagy álmomban vette-e ki a szót belőlem az asszonyom, elég az, hogy ma már az egész falú tudja — ahol jó Benedek urf — hogy Rab Gyuri a régi Miklóspál Benedek méltóságos úr. No itt van, de ne szóljon ám uram egy kicsi szót is! — Mélyen megindultan néztem az egészen hozzánk érkezett szegény hallgatag vén emberre. Kerestem komoly nyugodt tekintetében a régi szép ifjút; tisztességes orcáján a szenvedély viharait; járásában az egykori boldog délczeg urfit: de mindezekből nem volt többé rajta semmi. Egyenes ép termete az erőt, megdurvult esontos kezei a munkát, pirosos telt areza a lemondó és megnyugvó nemes szín tisztaságát, daróc ruhája az embert mutatta, ki a nehéz kemény munka embere ugyan, de azon munkáé, mely emel s boldogságot ad.

Ember, ki boeskorban a szegény szentek képét viseli!

II. KÉT ÉLETRAJZ.

I. VITÉZ JÁNOS-É.*)

Hazai történetírásumk egyik jelese, Fraknói Vilmos, a szerencsés és leleményes, fürgé és életrevaló férfiú, ismét egy kedves munkával ajándékozta meg irodalmunkat. Az ő keze is olyan mint a mesebeli királyé, a mit érint, a mihez hozzá nyúl, a mit felkarol, aranynyá változik. Míg más nehezen határozza el magát, hogy valamely munkához kezdjen, ő már a létrehozás stadiumáig ért. Elhatározásában nem ismer nehézséget. Repül mint a madár a nélkül, hogy szárnyai volnának. A távolságot nem tanulta megismerni. Ma itthon van, holnap Italia határán, majd benn, a művészeti kincsek e hazájában, s pár nap múlva már szobájában dolgozik, hogy újra egy becses dolgozattal lepje meg a közönséget. Ily útra kelni csak oly könnyű neki mint másnak a muzeumi könyvtárba sétálni, melynek idáig ő volt az életető lelke. Ritkán látni élénkebb, mozgékonyabb embert. Annyi apró dolga, kicsinyes teendője van, hogy már ezek is elnyomnának mást. Ő föl sem veszi. Nem is látszik tudni, hogy gyűlésekbe kell járnia, jelentéseket írnia, pontosan és gyorsan leveleznie tudós akadémikusokkal, akadémicus tudatlanokkal és olyanokkal, a kik akadémiai tagok és tudósok akarnak lenni. Talán maga sem tudja, hány hivatalt visel, egyiket fizetéssel, másikat a nélkül, csupa tiszteletből. Igazi példánya a közügyek modern emberének, a kinek nincs egy szabad percze, melyben az édes otthonnak élhetne, s ha ennek akar szentelni egy pár órát, azt kell ajtajára írnia, hogy nincs itthon. Ez ugyan nem igaz, de mivel a morál határai nagyon viszonylagosak, társadalmilag bevett és elnézett füllentés.**)

*) *Vitéz János* esztergomi érsek élete. Írta Fraknói Vilmos. Kiadja a Szent-István-társulat. Budapest, 1879.

**) Lázás tevékenysége hatalmas műveket alkotott. Tőle bírjuk Pázmány Péter esztergomi érsek életrajzát három vaskos kötetben. Toldy epochalis műnek mondotta. Tőle a magyar országgyűlések gyűjteményét, továbbá számos kisebb-nagyobb történeti értekezést s Magyarország történetének három kiskötetes könyvét a Szent-István-társulat kiadásában. Ifjúkori munkája Magyarország műveltség-története az Árpádok alatt, mely az Akademia jutalmával jelent meg s egy bal-jelentőségű kis tankönyv a középiskolák számára.

Igazán gyér munkabíró egyéniség. Pázmány életének egy részét egy vidéki, a nagy világtól elzárt, csendes városkában, Nagy-Szombatban írta. Más talán ily helyen csak gondolkodni és olvasni vagy pedig enni-inni és ferblizni tanúl meg. Ő kutatott és kutatása Csehországtól a spanyolok románczos földéig terjedt. Ez időszak különben a nagyban megindult történeti kutatásé volt. A 49-diki menekültek néhány tagja csak keveset foglalkozott a politikával, hanem a helyett a magyar történelem forrásait kereste. Brüsszel és Velence, Róma és Nápoly, Florenz és más városok ezer meg ezer okmányt mutattak fel a vizsgálónak, melyeken sokszor százados por hevert, de a mi legkevésbé sem riasztotta vissza a magyar történelem buvárait. Szorgalommal másolgatták azokat, legtöbbször terv s akárhányszor a kiadhatás reménye nélkül. Mikor az akadémia a nemzet nagylelkűségéből gazdagabb és a kormány segélyéből erősebb lőn, a gyűjtemények is napvilágra kezdtek jönni. Ma már igen sok ily kutatás gyümölese rejlik egyes tudósok szekrényében, bár még mindig sok porhad az akadémia pinczéiben. A pince e kincsei azonban ott sem vesztik el értéküket, s a mi igen jó, nem emelkedik az áruk az évek multával. Szerényebb jövedelmű tudós és intézet is könnyen megszerezheti azokat.

Ma egyébiránt bizonyos reactio kezd mutatkozni az okmányok e szapora kiadása ellen. Akárhányan megelégtették az actákat s a feldolgozó munkásokat szeretnék látni. Azt mondják, a tudósnak úgy is oda kell mennie a levéltárba, ott kutatni és jegyezgetni és nem szabad csupán a kiadottakra bízni magát. Részben igaz, de a vád a maga egészében mégis oly kicsinyes, oly törpe. Mi a kik százczereket költünk sok haszontalan czélra, miért sajnálnók azt a néhány ezeret, a mit az okmányok sajtó alá rendezése és kibocsátása megkíván. Miért irigyelnók a tudóstól munkája megkönnyebbitésének örömet, ki e gyűjteményeket könnyen megszerezheti és otthon is használhatja? Csak folyjon ezután is a gyűjtés, sajtó alá rendezés és kibocsátás munkája, vajha előkelő uraink, mágnások és főpapok, kedves kötelességöknek tartanak a tudósok fáradozásához járulni nem csupán az anyag feltárásával, hanem a költségek fedezésével is! Egyébiránt vannak feldolgozó tudósaink is. Fraknoi közejük tartozik. Legujabb munkája is ilyen. Nem tudom, jól írom-e: *legujabb*, mert a már néhány hónapos, nála nem szokott legújabb lenni. Csak az újabbak között foglalhat helyet. E munka: *Vitéz János élete*. Egy magyar államférfiút és egyházfőt mutat be, a ki

a középkor, a hit és rajongás, a szerelem és lovagiasság, a baromi kegyetlenség és legmagasztosabb önfeláldozás napjainak vége felé hazánkban a nagy király mellett a humanismus egyik képviselője.

E század a történelem érdekes időpontja. Egy új korszak hajnala. Valami ízetlen túlérlettség, mesterkéltséggel fogja el az emberek kedélyét. Játszottak és enyelegtek, komolyság nélkül vitakoztak és üres nagy hangú szólamokban hízelkedtek. Olyanok voltak mint a józan öregek és a játszi gyermekek. Mint amazok: simák, józanok, udvariasak, kitérők; mint emezek: pajzánok, veszedők, korlátoztak, meggondolás és számítás nélkül. A XI. és XII. század, mely némi regeneratio ideje volt, mely a csúcsíves művészet remekeit hozta létre, mely a vallás, politika és theologia terén oly hatalmasan lépett föl, már rég letűnt s most a mesterkéltséggel, a keresett, a finom, a síma, a subtilis lépett az akkori erő és szent lelkesedés helyébe. Európa egy igen kedves játékszerre talált. Ez a görög-latin nyelv és irodalom vala. Oly buzgón tanulták e nyelveket mint a XVIII. században a francziát, hogy parlirozzanak rajtuk. Ernyedetlen szorgalommal keresték és használták az antik classicusok szebb, csinosabb, hangzatosabb kifejezéseit. A magán és állami levelek telvék e mondva csinált latinsággal, melynek íróiban egy igen nagy hiány mutatkozott: az inspiratióé. A század emberei nem ismerik a lángész naiv spontaneitását, sokkal kimértőbbek és udvariasabbak, mint hogy a szabad merész alkotásnak mesterei lehetnének. Szűk formalismus vesz erőt rajtuk, melytől még csak egyesek óhajtanak kibontakozni. A routinet, az ügyességet tekinték a legnagyobb művészetnek, ellesni egy régi classicus csinosan hangzó mondatát és a kellő helyen alkalmazni, volt a legdicsőbb, a mit elérni reméltek.

A magyar Vitéz János esztergomi érsek is korának embere vala. Életének hosszú idejét az irodában töltötte. S később mint nagy úr, mint Nagyvárad, majd Esztergom főpapja is sok hivatalos okmányt bocsátott ki kezei közül a régi classicusok nyelvén. Ezzel és bőkezűségével európai tekintélyre tön szert. Hirneves olasz és német tudósok keresék pártfogását, ünneplék *tudományát*: a classicusok ismeretét és ügyes alkalmazását. Fraknoi számos idevágó idézettel örvendeztetgi meg olvasóját, melyek a magyar főpap dicsőségét zengedezik.

Mily hatása volt Vitéz humanisticus működésének? Talán csak egymagában állott mint a sas a bérczek ormán? Hatott-e a magyar

városokra és vármegyékre? Aligha. Nálunk a municipiumok nem emelkedtek oly műveltségre mint az olasz földön, vagy Flandriában, hol egy ily község egész kis köztársaság vala. Minden nagyobbacska olasz város büszke önérzettel pártolta a tudományt és művészetet. Flórensz, Velence és nem egy kisebb község egy-egy művészeti iskolának volt pártoló tanyája. A mi városaink függetlensége kétesebb mint a francia és német községeké, pedig ezek jóval hátrább állottak a municipalis élet tekintetében mint az olaszok és flandrok. Italia jobb módú polgárai ismerték az Aristoteles és Plato körül forgott akadémiai vitákat, ismerték és becsülték a művészet kincsét s mint megannyi kis királyok intézkedtek hol köz, hol magán költségen ilyenek megrendeléséről; volt érzékük, még pedig erős érzékük saját függetlenségük iránt. Vitézt Nagy-Váradon lakásban számos külföldi tudós kereste föl, ilyenek Vergerio Péter Pál latin fordító és florenszü bölcészettanár, Podacataro Fülöp görög író Cyprus szigetéről; egy zenemester Péter, a templomos lovag s mások. Itt töltötte gyermekéveit mint Fraknoi írja: Csezmiczei (Cesinge) János, a későbbi Janus Pannonius; de hogy mily részt vettek a város előkelőbb polgárai a tudósokkal való érintkezésben, semmi nyomára sem akadunk. Később Esztergom polgárai sem szerepelnek a nagy érsek tudomány- és művészet-pártoló életében.*)

De talán egyes nagyokat nyert meg az ő szelid humanizmusának? Az akkor virágzott előkelő családok aligha voltak a tudomány és művészet különös pártolói, habár Zsigmond óta sokat érintkezének külföldiekkel. Azután egy ily főúr az ő elszigetelt várában, büszke bércezlakában nem is fejthet ki oly pártolást és érdeklődést, a művésznek és tudósnak szabadság és méltóság kell, melyet csak a szabad városok nyújthatnak. Ha akad is közöttük egy-két pártoló, nagyobb eredményt ritkán idéz elő. Azonban, hogy legalább akadt egy hatalmas világi főúr, a ki az új szellemnek ápolója lőn, Fraknoi művéből látjuk. E főúr sem kisebb, sem nagyobb mint a csaták mestere: Hunyady János. Ki hinné? Egy Hunyady, az utolsó középkori hős, Capistránnak, az utolsó középkori szentnek egész Európában tisztelt társa: *humanista*. A hatalmas kardforgató, a csodált vezér, a keresztyénség védfala „kormányzóságának negyedik esztendejében (1448.) már a humanizmus eszmevilágában él. Tanulmányozza a classicusokat, olvassa a napi irodalom szellemes és mali-

*) Az egyházi térflak, különösen a kanonokok között mindenestre voltak a tudománynak pártolói, hisz többen közülök Olaszországban tanultak.

tiosus röpiratait, összeköttetésben áll az olasz humanistákkal, hízeleg hiúságuknak, a mit ezek dicsőítő levelekkel és munkáik megküldésével jutalmaznak.“*) Alig tudjuk elképzelni a hadak hősét asztalához ülve és Poggio Bracciolini veszekedő és éles polemiáit olvasva. Azt hinnők, hogy csak amolyan ügyes számítás az egész népszerűségének, európai hírnevének biztosítására, emelésére. Hogy talán érzéke sem lehetne azon erőszakos és durva viták iránt, melyeket Poggio Filelfoval, Valla Lőrinczcel, Trebizondi Györggyel vivott? Miként higyjük el, hogy a *Facetiákat*, e satyricus és sikamlós történetkéket, a *De Hypocrisi-t*, e durva röpiratot, mely a clerus ellen iratott, olvassa? Nagyon lehet, hogy a derék Vitéz János közvetítésével kapta meg az ilyeneket és Poggio más műveit, mert részben igazat adott e híres humanista hozzá intézett szavainak, hogy classicus tanulmányaival „nagyobb dicsőséget biztosíthat nevének, mint a hatalom birtokával“, vagy talán ezekből merítette a középkor estéjének e hőse azon merész szavakat, melyekkel Vitézt tisztelte meg: „Én tettelek főpappá, de ha Giska részére kiállítod a kir. adománylevelet, újra káplánná teszek.“ Mindenestre csodálatos tünemény volna, mely ritkítja párját a világtörténetben, hogy egy örökös harcban, pártküzdelemben, az országos ügyek vezetésében, roppant birtokainak kezelésében elfoglalt országhelytartó, ki mint „illiteratus“ még néhány év előtt egy hibás latin okmányt erősít meg, mert nem érti, időt talál a latin nyelv megtanulására és az ő és új classicusok olvasására!

Egyébiránt Hunyady Jánost nem szabad oly egyoldalúan és panegyrice felfognunk mint nagyobb részt egyházi és világi történetíróink teszik. Nálunk inkább mondaszerű alakká emelkedik a hatalmas olygarcha, némelyek csupán a keresztény és magyar hős ideális képviselőjét látják benne s az igazi embert háttérbe szorítják. A XII-dik század rajongó keresztény hősének, talán egy magyar Bouillon Godofrédnak, bámulatában eltelni első szent kötelességök. Kardjának markolatán némelyek mindig ott látják a szent olvasót. Pedig ő is, mint Vitéz, a XV. század gyermeke vala. S főleg ennek megítélésénél érezzük Fraknoi művének hiányát. Az egyházi szellem hanyatlásának rajza s egyes tényekben feltűntetése helyén lett volna munkájában. Könyve kellemes olvasmány. Nagy igények nélkül élvezetesen tud elbeszélni, ügyes vonatkozásokat ad az európai és társadalmi viszonyokra, de megelégszik a tények érintésével és nem

*) Fraknoi: Vitéz János élete, 37. l.

szereti bonczolni a szellemet, mélyebben vizsgálni a köz és magán életet. Az érzés és gondolkozásmód finomabb elemzése hiányzik e művében épen úgy mint a többiben is. Nagyon érzik rajta a szabadság azon hiánya, melynek az ő egyházi állása a szülője. Mily egyszerűen veti oda Fraknoi: „Az egyházi szakadás, melyet a constanci zsinat orvosolt, megingatta a pápaság tekintélyét.“ Szabad-e ily könnyedén bánni az igazsággal? Valjon az egyházi szakadás ingatta meg a pápaság tekintélyét, vagy talán az egyházi élet hanyatlásának következtében hanyatlott a pápai tekintély is? Nem mutatja-e a világtörténelem, hogy a XI. század hatalmas egyházi és politikai, theologiai és művészeti regenerációja után Itáliát kivéve megernyed a nemzetek alkotó képessége, a XIII-ikban már jelentkezik a hanyatlás a XIV. és XV-ikben még jobban. Az egyház mindenütt veszt ruganyos életerejéből, szerzetesei elfajúlnak, kolduló barátjai demoralizálódnak, a scholastica mesterei üres álomhüvelyezők lesznek. Míg a XI. és XII. század hatalmas goth egyházait az inspiratio és a munkások önzetlen buzgósága hozta létre, a XIV. és XV. század ízléstelen goth alkotásait már többnyire fejedelmek emeltetik. Ezeket sem a vallásos lélek exaltatiója állittatja velők, hanem idegen, profán okok játszsza a főszerepet. A pápák és főpapok közül sokan teljesen világi, több, erkölestelen életet éltek. Róma és a pápai szék az uzsora és a pénzszarolás főfészke vola. A püspökök, mint Ferreri Vinceze írta, „büszkék, dölyfösek, hiúk, fényűzők, uzsorások, a kik a hitöket a földi dolgokhoz mérik, s hitök nagyságát jövedelmeik bőségéhez szabják. Keveset törődnek az egyházzal; nem igen látogatják azokat, a kik keveset adnak; nem szeretik az Istent, nem barátjai a szüzességnek, nem mondanak misét és szent beszédet, hanem annál több botrányt okoznak.“ Lehet, hogy Ferreri e szavai kissé tulzók; de egy-két fokkal lejjebb szállítva az általános igazságot fejezik ki. Azt hiszem, e század alapjelleme az előbbiekhöz hasonlítva, a vidám, a jó, a kellemes életre törekvés vala. Tréfálni, enyelegni, satyrizálni és dözsölni, majd nagyobb szenvedély, erő és lelkesülés nélkül foglalkozni a művészettel és tudománnyal, a régi classicusok fölfedezett kincseivel tetszett e századnak. Nagyon hasonlít a XVIII-ikhoz. Mindkettő vidám század vala. A komolyság egyiknek sem kenyerere. De a hol megszűnik vagy enyészik a komolyság, ott eltűnik a tekintély is. A középkor két nagy tekintélye: az *imperium* és *sacerdotium* nagyon megfogyatkozott. A Zsigmond-féle királyok története szembetűnően mutatja ezt.

A papság közönyös élete még jobban láttatja a sacerdotium bukását. A vallásos érzés a sok concilium daczára igen eltompult. Számos röpirat csúfolta a papság világias érzéki életét, épen úgy mint a XVIII. században. Hazánkban is fenmaradt egy magyar satyra, Apáthy Ferencz feddő éneke mely így szól:

Ügyedet ne viseljed egyházi papokkal,
Mert ha bevetette magát *nyájasságával*,
Nem kell neki pénz: vigad leányodval,
Megesalnak szavokkal.

Az kort az papoknak vala tisztességek,
Mikoron egészben áll vala szerzetek,
Távol vala tőlök gallerus köntösök,
Veres beretrájok.

Mikor ilyeket írnak, rendesen a tekintély hanyatlását jelezik. Az egyházi tekintély e hanyatlása volt az oka annak, hogy a pápák „óvakodtak valamely uralkodónak vagy országnak jogaival összeütközésbe jönni“, tudták, hogy hiába adják ki átkaikat, nem használ semmit; nem pedig mintha félték volna a pápai tekintély visszaállítására vonatkozó „igyekezeteik sikerét célra nem vezető kísérletek által kockáztatni.“ Az egyházi élet hanyatlásának jele az ország rendének oly hangú szembeszállása a római szentszékekkel, mely e nyers szavakban nyilvánult, „*hogy inkább ellenség, mint ily vendég előtt nyitjuk meg a nevezett egyházat.*“

Fraknói Vitéz életrajzában keveset tud mondani az egyházi férfiúról, belső vallásos életéről. Pedig ott látnók őt a maga valóságában. Az államférfiút és humanistát mutatja be a mesterkélt, keresett hangú levelek ünnepi ruházatában. Itt sikerült a körrajz, csinos a háttér, de mikor a papról és emberről kellene szólnia, nagyon sok hiányzik, ha nem minden. Az életrajzíró nem tudja vagy nem akarja rajzolni hősének igazi életét. Ő csak a külső világ történetírója.

Mindamellet sokat tanult a világirodalom jelesebb életíróitól. Műve egy szerves egész, mely ügyesen emelkedik hősének pályájával, érdekes összeköttetésben rajzolja őt vaskarú pártfogójával, Hunyady Jánossal, mesteri kézzel vázolja emelkedését folyton feljebb a primási székre és miként kerül politikai bajokba, melyek bukását idézik elő. Fraknóiban meg van az ügyes elbeszélő előadá-

sának akadálytalan, szabad folyása, nem moralizál, nem keresi a phrasisokat és fesztelen hangon tud nekünk mesélni és meséjét nem rontja el hosszú idézetekkel. Nem vadászsa az ellentéteket, a jelenetek drámai izgatottságát, nem akar hírlapi szellemes tárczát nyújtani, hanem élettörténetet; de melyben fájdalom az általános kissé háttérbe szorítja az egyedit. Mentségeül szolgálhat, hogy nem elég tény és forrás állott rendelkezésére.

RÉVAI MIKLÓSÉ. *)

Az akadémia dicsérő sorai daczára bizalmatlanul vevém kezembe e munkát. Azt hallottam felőle, hogy e latin szavak: *fiunt coruscationes et edentur tonitrua* így vannak magyarra fordítva: *lesznek ökleldzések és mennyköveket fogunk enni*. Hogyan, mondák, beszélhet ez író, a ki a latin iskola egyik tagjának életét rajzolja, Révairól és társairól, itt-ott Horatius, Virgilius s más latin költők összehasonlítása-vagy méltatásáról, ha csak ennyire rúg latin nyelvismerete? Hogyan érezze az ily író a költői nyelv bájos, de merész szépségeit, nehezen átérthető s felfogható sajátságait, a ki még egy közönséges latin mondatot sem ért meg? Pedig egy Révairól szólóban okvetlen kell szólnania a latin költészetről, verselésről! Magának Révainak latin költeményei is vannak, több munkája e nyelven van írva, hogy fogja tehát bírálni e költői termékek becsét, prózai munkáinak nyelvét? Mikor azután felnyitám a könyvet, véletlenül ismét egy ily kifejezés tűnt szemembe, melyhez Bánóczy egész okoskodást csatol. Révai egyszerűen minden fontoskodás nélkül azt írja Hyross-ról: *Hunc ego antea Karolini in philosophicis studiis moderatorem habui*; életirója e kifejezést, melyet modern latinjaink minden igény nélkül egyszerűen a magister, professor, docens stb. szókkal vegyest használnak „oktatóm és mérséklőmre“ fordítja és e fordítás alapján így ír: „Föltűnő hogyan mondja ő ezt el nekünk... Hyross *mérsékelte* hősünket, tán arra intette, ne foglalkozzék sokat a philosophiával; tán arra csak, ne vitatkozzék oly tűzzel mindenről, a mivel foglalkozik — ki tudja?“ Mindenesetre az ily fölfedezések alapos gyanút keltenek az író szakismerete ellen s megingatják ítéletébe vetett bizalmunkat, sőt még azon tiszteltlen gondolat is fölvetődik

*) Révai Miklós élete és munkái. A m. t. Akadémia által a Fraknoi-Horváth díjjal jutalmazott pályamű. Írta Bánóczy József. Budapest 1879.

elménkben, mily könnyelműnek kell lenni az akadémiai bírálatnak*) s mennyire sülyedhetett hazánkban a classicus nyelvek ismerete, hogy ily hibákat meg sem jegyeznek a kiküldött kritikuskok!

Mégis, ha elolvassuk Bánóczy munkáját, azt kell mondanunk, hogy nem igen sok hibát követ el a classicus világ megítélésében, mert elég jó érzéke van a helyes iránt és a jelesebb írók nézeteit ügyesen fel tudja használni munkájában. Nem alapos tanulmány, nem fáradságosan szerzett tudomány szól belőle, ő csak mások ítéleteit reproducálja, bár ugyanazon önérzet hangján, mely csak az igazi tudomány gyümölcse. Ez az önérzet vonul végig egész könyvén, akár miről szól, annyi biztossággal teszi, mint ha teljesen jártas volna benne, pedig nem egy ágát veszi elő az ember szellemi életének. E bátorságnak meg van a maga jó oldala. Az olvasó mindenekelőtt azt szereti tudni, mit gondol az író, és semmi sem bántja őt annyira, mint ha a szerénység vagy tartózkodás spanyolfalai mögé vonúl s óvakodik megmondani, mit gondol; ha kerülgeti nézeteinek kimondását vagy pedig útvesztőt és kitérőt keres. Az egész világirodalomban meghonosult az írók e bátorsága s a kifejlett politikai küzdelem, a pártok éles harcza rávette a tudósokat is e hang általános elfogadására. A szellemes, de tudatlan tárczairó ma csak oly bátorsággal szól a legnehezebb kérdésekről mint a legalaposabb tudós. Csupán egy ismeretkör van kivéve a bátorság e morész hangjától s az a természettudomány, mert itt a mathematicai bizonyosság következtében csupán az igazi tudós szólhat önérzettel. De az ismeret többi világa oly szabad tér, melyet minden fejlettebb önérzetű egyéniség a legbátrabban bekalandozhat, mert egy erős bátorító hang szólal meg fülében: hisz e téren a legnagyobb szellemek is tévednek, s az ízlés változása, a nézetek átalakulása nem egyszer hazudtolja meg őket.

Azonban e bátorság Bánóczinál nem közönséges tehetség kísérője. Neki szabad bátornak és önérzetesnek lennie, mert műve annyi feltűnő tulajdonsággal rendelkezik, a mennyi némi tiszteletet költ bennünk. „*Révai élete és munkái*” egészen új modort honosít meg irodalmunkban. Ő nem az az egyszerű elbeszélő, a minőnek a történetírók szeretjük látni; nem az a sima előadó, a ki tárgyát legjellemzőbb tettei és tulajdonságaiban felfogva minden igény nél-

*) A lelkiismeretlen könnyelműségnek voltunk tanúi, mikor Thewrewk Emil jegyzetei nyerték el a pályadíjat Imre Sándor terjedelmes munkája ellenében.

kül meséli el nekünk. Ő az ujabban annyira kedvelt elbészélés mestere, kinek olvasásánál a szerzőt a színpadon erősen gesticulálva élénk mozgások között képzeljük. Néhol egész a drámai élénkséggig emelkedik; másutt tárczaszerű mozgékonyssággal, szellemes ellentétek és allusiók mellett vezeti hősét életének valamely részén keresztül. Igaz, hogy maga a tárgy vonzotta őt erre az előadási módra. Révai élete csupa drámai felvonásokból áll, melyek végén rendesen egy-egy megragadóbb jelenet játszatik le. A hol Révai megfordul s egy ideig lakik, onnét azután némi catastropha mellett távozik. Ezt többnyire nem külső szerencsétlenségek és viszontagságok idézik elő, hanem maga a hős hítja ki a sorsot. Mint ember heves, nem, indulatos, ha vitázik minden harmadik szava sértés azokra, a kikkel szembe száll, vagy szóba áll.

Az ember lágy és kedves, gyöngéd és idylli érzelmeit kevésbe veszi. A mit felkarol, a mi lángra gyújtja lelkesedését, azt minden áron létesíteni akarja, ha akárhány ember szeretetét és barátságát kellene is elvesztenie. Nem síma, nem gyöngéd, nem udvarias jellem. Erőszakos a legnagyobb fokig. Nincs érzéke mások szeretete és lekötelezése iránt. Csak tökéletes odaadással és engedelmességgel közeledhetni hozzá. Olyan mint valamely fanaticus vallásujtató, ihletett, az égtől inspirált ember, az Ur prófétája, a ki nem tűr más nézetet, nem tűr ellenmondást. Ha nehéz megírni egy tudós művészi életrajzát, mert életének súlypontja az íróasztalhoz és ott leírt nézeteihez van kötve, Révaiét nem. Ő annyi változáson ment keresztül, hogy az életíró alig eshetik az egyhangúság, az unalmas fejtegetés, száraz okoskodás hibájába. Bánóczi szelleme azonban maga is oly élénk, gondolkodása annyira hullámozó, élénk és változatos, hogy a legunalmasabb tárgynak is tudna életet kölcsönözni. Őt játszva és mulatva olvassuk. Akármit inkább lehetne szemére vetni mint az unalmasságot. Nem tud gyöngéd és kedves lenni, lelkében hiányzik az az édes melegség, mely a szémi fajnál igazi ritkaság; de erre alig volt szüksége Révai életírásánál s ezt mesterileg tette mint talán senki sem tette volna.

Bánóczi előadasmódja röviden ilyen. Mikor valamely egyén, hely, idő vagy más körülmény fordul elő, arról esinos kis keretben, élénk képet rajzol. Azután hősével hozza összeköttetésbe s itt fejti ki virtuozitását. Világos, olykor ríktó, sőt égő színezettel rajzol le egy-egy jelenetet, sikerült tableaut. Szelleme itt-ott szikrázni látszik, lámpájának fényét rendesen arra az egy pontra irányozza,

melyen teljes élettel mozognak és küzdenek igazán emberi alakjai s maga oda áll képe mellé, lelkesedetten magyarázza olvasóinak az érdekes jelenetet és néha merész dithyrambokra ragadtatik.

Persze hogy ez nem mindig sikerül. Olykor majd nem úgy tesz mint a vásári bódék kikiáltói, máskor meg elcsábítja őt az életrajzírók ismert hibája: a lapokra terjedő idézetek nagy száma. Néha csupán idézetekben, levelek és előszavak töredékeivel írja a történetet. S ez sokszor riktó ellentétet szül az előbbi lapokon festett mozgalmas jelenettel. Az idézetek nagyon növelték munkáját. A mintegy huszonöt ívnyi mű aligha rúgott volna húsznál többre. A hosszú idézetek bármily érdekesek is magukban véve, ha gyakrabban fordulnak elő nagyon ártanak az előadás művészetének. Az olvasó úgy jár velök mint az utas, a kinek szép útjában egy egy ruháiba aggatódzó eszerjésen kell keresztül vergődnie, hogy ismét egyenes és jó ösvényre juthasson. S Bánóczy igazán pazarul bánik velök, hogy csak egy kiváló példát említsünk, a 97. laptól a 109-dikig tizenkét lapnyi igazán hosszú idézet foly, melyet alig szakít meg a szerzőnek néhány sornyi megjegyzése; úgy hogy tetemesen ártott munkája művészeti becsének, bár dícséretére legyen mondva, a mit idéz, az többnyire érdekes és figyelemgerjesztő.

Van az életrajzírásnak egy különös fajtája, mely csupa idézetekből áll. Rendesen magának a hősnek és kortársainak leveleit és följegyzéseit beszélteti a szerző. Ilyen forma nálunk Szalay Lászlótól Eszterházy Miklós nádor élete. Mint curiosum igen érdekes és sajtószerű lehet, de nélkülözi a művészi alakítást. Az életrajz alig lehet mozaik, mely a legkülönbözőbb, legtarkább színű kövekből van összeállítva. Sokkal könnyebben rakhatni egymás mellé a tarka kővecseket egy mozaikon, mint egy élet mozgalmas s mégis egyöntetű képén. Az ily monstruosus életrajz nem is találhat elismerésre. Valamint azon jegyzetes életrajzok sem, melyeket Toldy Ferencz „*Allamférfiak és írók*” című köteteiben találunk. Mintha csak a jegyzetért volna a szöveg. Mintha csak egy díszkertben sétálnánk, melyben csupán azért vannak a keskeny utak, hogy a mellettök elhelyezett vagy növesztett virágcsoportokat szemléljük. Bánóczy nem eléggé óvakodott az életrajz e hiányos módjaitól. Néha nagyon is sokszor beszélteti magát Révait, máskor egyre-másra halmozza jegyzeteit; de csakhamar kibékít egy-egy sikerültebb részszel.

Idáig az életrajzírókat figyeltük meg, inkább előadása mikéntjéről szólottunk, lássuk most a mit ír. Révay életét írja. Egy poeta,

nemzeti és irodalmi agitator, tanár és nyelvész életét. Négy szempontból kelle tárgyalnia a XVIII. század leáldozó éveit. A költő rajzánál oly élénk és változatos, a mily eredeti és önálló akar lenni. Révai, Rajnis, Baróthi neki, mint sok másnak, nem költők, csak ügyes vagy kevésbbé ügyes verselők. Szembeszökő párhuzamot von e három classicus poeta között, néhány találó vonással domborítja ki alakjaikat s hogy egészen új legyen, elnevezi a kort a *magyar renaissance* korának. Az európai értelmű elnevezést egy jelzővel ellátva kiveszi rendes forgalmi menetéből és más útra tereli. „A renaissance, melyről Nyugat-Európa kulturtörténete szól, nemzeti irodalmat és nemzetközi művészetet fejlesztett a népeknél, mondja Bánóczy. Ebben a renaissanceban nekünk mint nemzetnek, nem volt semmi részünk. Sem nem adtunk hozzá, sem nem vettünk tőle semmit. Ez a renaissance hitújítást eredményezett a german népeknél — ezt befogadtuk mi is, de az a szellemi mozgalom, mely amott azt megelőzte, nálunk meg sem volt.“ Bánóczy egészen más-kép érti a renaissance fogalmát, mint azt a jelesebb történetrők és gondolkodók érteni szokták. Óvakodik magát határozottan, szigorúan szabatsósággal kifejezni. Csak azt tudja az európai renaissanceról, hogy „fölébredt a kritikai érzék, mely a formák és tények vizsgálatán próbálkozott meg; egymás mellett fejlődött a tudós költészet és a népköltés; és fölébredt a történeti szellem, mely a mult hagyományaiból gondosan fürkészte ki mindazt, a mi a jelent tartalmassá, a jövőt biztossá tehetette.“ Ha csak ennyi a renaissance, ezt is megtaláljuk a magyar földön a XV. és XVI. században. Meg van a tudós, a görög-római classicusokat utánzó, és a népköltés, a kritikai érzék s a történeti szellem latin és magyar művekben. De meg van a szakítás a hagyományokkal, nem hiányzik a gúny, a satyra, a vallás szabadabb felfogása, Pesti Gábor szentírás fordításának előszavában catholicus létére helyesli Erasmus nézeteit; s a XIV. és XV. századnak frívol világnézlete után meg van azon nagy erkölcsi reactio, mely csak úgy nem hiányzott a latin mint a germán földön, hol a reformatiót szülte, csak hogy amott majdnem egyszerre mutatkozott a kath. egyházon belül is s nagyszerű szenteket hozott létre, a kik visszaadták erejét és fanatizmusát a római ecclesiának. Az angol, német és magyar föld kath. egyházaiban csak később mutatkozván, nem juthatott hatalomra, véglegesen, vagy csak egyelőre, a protestantizmus foglalta le a tért.

Nagyon helytelenül fognók fel a történetet, hogy ha az európai

renaissancet Magyarországon a XVIII. század második felében keresnők. Hisz egészen más világnézet kezdte hajnalodni, az erkölcsi reactio nem a vallás, hanem inkább a politikai és társadalmi élet terén jelentkezék. Nyert ugyan vele a vallás is, az ébredő romanticismus tisztelte a religiót, kivált a katholicust, de főjellemvonása a szabadság, egyenlőség és nemzetiség eszméinek valósitása.

Véleményem szerint ott sikerült jobban Bánóczi munkája, a hol Révait az embert, az örökké mozgó és nyughatatlan, lelkesedő és tette vágyó férfiút jellemzi, mert itt alkalma nyílt az írónak szelleme gazdagságát pazarul szórni, drámai élénkségét, s jellemző képességét buján feltűntetni. Bánóczi tud szólni mindenről; de legyen szabad megjegyeznünk, hogy épen a tárgyi kérdések fejtegetésénél sokszor nem láttuk a szigorú és rendszeres gondolkodó főt. Olykor úgy látszik, mintha csak ötletekben szólana. Nem tud világos és egyszerű lenni. Például épen a nyelvész Révai történeténél bizvást megvárhattuk volna az irodalmi és a nép nyelv átlátszó különbségének magyarázatát. Elő kellett volna adni, hogy az irodalmi nyelv *egy megkötött idioma*, melyet a remek írók közhasználatára szab körül, melyre csak kis befolyása van a nép nyelvének és a későbbi íróknak. Az irodalmi nyelv a közmegállapodás nyelve, melynél legnagyobb szerepet a *tekintély* játszik. Révai tekintélye hozta vissza az *ikes* igéket, ha ő nem küzd, ha tanait nem erőtetí barátjaira, ha nem akad oly apostola mint Kazinczy és az Akadémia, sohasem jön vissza az irodalmi nyelvbe az *ikes* ige. Bánóczi e kérdésnél egészen zavaros. A legegyszerűbb dolgot nem látszik érteni. Az *ikes* igékre nézve mondja: „Mintegy száz éve, hogy a *hanyatlás*, a föloszlás proczeszusa megkezdődött — mit tehet az ellen a nyelvész?” A *linguistának* ehhez semmi köze, hogy rajta változtasson, pusztán tudnia és elő kell adnia, a *grammaticusnak* jó, ha tudomásával bír, de nem szabad figyelembe vennie, mert őt a nemzet remek íróinak irodalmi nyelve szabályozza. Mily zavarosak a következő sorok: „Révai nagy eredménnyel küzdött, nagyobb mint nyelvész valaha! Csak hogy az élő nyelv erről tudomást nem vett: a proczeszus tovább foly. A nyelvésznek pedig az élő adatokat ép úgy számba kell venni mint az irottakat. Sőt több: ítéletet kell mondania ez adatokról, e tényekről. Hiába itt tekintélyre hivatkozni! A nyelv nagyobb a tekintélynél: hatalom az, mely meghódítja, ki önkényt nem hódol.” Mily kevésbé van tisztában Bánóczi a kérdéssel! Minő fegyverrel küzdött Révai, hogy ily *nagy eredményt* tud

felmutatni? Tisztán a régiség *tekintélyével*; ezzel és az egyenlőség szükségének érzetével hódította meg a legjelesebb írókat. Azt mondá nekik, hogy ez az igazi magyar nyelv, melytől nem szabad eltérni. Révainak épen nem volt igaza, érvei nem bizonyítanak semmit; de oly erős meggyőződéssel és annyi tekintélyvel lépett föl, hogy győzött. Ha ő vallja Verseghy nézeteit, szintén győz. S ma sok tekintetben más grammatikánk volna. Tulajdonkép sem Révai, sem Verseghy nem volt igazi nyelvész, mindketten inkább grammaticusok valának. A mit a nyelv történetéből hoznak fel, grammaticájok támogatására idézik. Azt hitték, hogy tanaik *tekintélyét* emelik. Igen a magyar nyelvtan megállapításánál, valamint minden nép irodalmi nyelvtanának megállapításánál a *tekintély* szerepelt, még pedig vagy egyes íróké vagy pedig írói testületeké. „Csak hogy az élő nyelv erről tudomást nem vett!” kiált fel Bánóczy. Ismét a legelemibb fogalmak összezavarása. Melyik az az élő nyelv? Nem lehet más mint a nép nyelve. De hol vesz tudomást a nép nyelve az irodalmi nyelv valamelyik kérdésének megállapításánál? Az történhetik, hogy az irodalmi nyelv valamelyik kérdésének megállapításánál tekintettel van a nép nyelvére, mondjuk az élő nyelvre, de nem az ellenkező. Hol állította meg az irodalmi nyelvtan a nép nyelvének proceszusát? A nép nyelve folyton változik, bomlik. Ezer év múlva tetemesen átalakul, míg a magyar író valószínűleg Vörösmarty, Petőfi, Arany nyelvét fogja használni, a meddig nem támad egy újabb Dante, aki a nép akkori nyelvét (dialectusát) nem emeli föl egy új magyar irodalom nyelvévé. „A nyelvésznek pedig az *élő adatokat* ép úgy számba kell venni, mint az *írottakat*. Sőt több: ítéletet kell mondania ez adatokról, e tényekről.” Mennyi ellenmondás, mennyi zavar egy pár sorban! A *nyelvész* (linguista) *előadja* a régi *írott adatokat* és az *előket*, neki semmi joga *ítélni* őket, nem is kéri rá senki. Csak azt akarjuk tőle megtanulni, miként változott a nyelv. A mai irodalmi nyelv *grammaticusától* pedig nem azt kérdezzük, hogy használta ezt vagy azt a nyelvtani alakot egy XIII. századbeli legendás könyv, hanem hogy írják Vörösmarty, Petőfi, Arany? Az ő és jelesebb társaik *közhasználata*, tehát az ő *tekintélyök*, szolgáltatja az adatokat a grammaticusnak. Bánóczy könyvének e része a gyalóbb dolgozatok egyike, itt nem segített rajta szelleme, sőt csak ártott neki. Hasonlatai, allusiói, alkalmazott figurái annál jobban feltüntetik a tiszta és módszeres gondolkodás hiányát. Akármelyik lapját nyissuk fel, azonnal szemünkbe ötlük egy-egy hiba. Péld. a 262. lapon: „Így jött létre

ama (debreczeni) grammatika, melyről tévesen *hiszik*, hogy nyelvünknek ártott volna. A nyelvtan lehet akár jó, akár rossz — a nyelvnek azért se nem árt, se nem használ egyik esetben sem. Ép oly joggal mondhatnók, hogy a fény tüneményének régi elmélete ártott a fénynek, a hajós mérnök pontatlan mérései ártanak a tengernek és a természetrajz a természetnek.⁴ Mily szellemes, mondaná valaki! Pedig mily naiv! Ki hiszi, hogy a debreczeni grammatica ártott a nyelvnek? Azt azonban mindenkinek szabad elhinni, hogy a debreczeni grammatica hátráltatta az irodalmi nyelvtan megállapodását, sok író nem tudta magát elhatározni, melyiket kövesse: a debreczenieket? Verseghyt? Révait? A fény tüneményének régi elmélete szintén árthatott egyik-másik természettudósnak, félrevezetvén őt vizsgálódásában, a hajós-mérnök pontatlan mérései nagyon veszélyesek lehetnek a hajóskapitányra és a természetrajz helytelenségei akárhány embert utasítottak rosszul keresésében, a mint Bánóczi munkája is több olvasót vezethet félre Révai grammaticai működésének megítélésében. Valóban vaskos kötetet kellene írunk, ha mind ki akarnók javítani Bánóczi könyvének idevágó gyökeres hibáit és ellenmondásait. E hibák koronája azon felfogás, mintha a nyelv *élő egész* volna, melynek *organismusa* van. A mai nyelvtudomány az *élő nyelv* alatt nem ért mást, mint hogy most is élő népek beszélik, ma külföldön nevetséges volna azt állítani, hogy a nyelv valami *élő organismus*, *élő egész*, mint a növény vagy állat, mint azt még csak néhány év előtt is olvashattuk. Igaz, hogy Magyarországon még mindig találni ily elmaradottakat, élőkön Szarvas Gáborral, a ki *Nyelvőr* című folyóiratában Révai-Verseghy hangján vitatja elavult nézeteit. Nagyon helyesen mondja ezekre Whitney, az amerikai nyelvész: „Bátran végleg eldöntöttnek tekinthetjük a kérdést, s valóban itt az ideje, hogy azt, a kinek még oly ferde nézete van, töröljék ki a nyelvészek sorából, mint olyat, a kinek a tudomány *abéczejét kellene megtanulnia*.*) Az oly jelenség, melyben

*) E szavak kapesán mindenkinek az jut eszébe, hogy igazán restelnie kellene a M. Tudós Társaságnak, hogy Szarvas Gábort bizhatta meg egy nyelvtudományi folyóirata szerkesztésével. S még szegényitőbb a magyar tudományoságra, hogy a megromlott nemzeti nyelv helyreállítása czimén erős pártot sikerül neki alkotni magában az Akadémiában és azon kívül is. Egy sereg felületes író, tanító, asszony és kisasszony veszi körül e komor képű nyelvreformator s hadakoznak jobbra-balra, az egyik doronggal üti a *szellemet* (a rossz szót és a mit jelent), a másik izetlen éleceket farag, melyekből hiányzik az esprit s csak csufolódás, Névy László Irálytanival áll be a felekezet stílistái közé s veri a dobot;

az ember cselekvése, viszonyai és szokásai nem csak fontos szerepet játszanak, hanem döntő okai is, nem lehet más mint a történeti tudomány egy ága. Valamely élő nyelvnek egyetlen alkatrésze sem mondatik ki a beszélő akarata nélkül; egyetlen egy sem jön és jött létre, sajátított el vagy változott meg más okokból, mint a melyek az ember szükségleteiben, hajlamaiban és intézkedéseiben mutatkoznak.“ Szarvas és társaira nézve ez igen fontos kérdés, mert ha az ötvenes évek több német nyelvészének nézete szerint a nyelvészet is természettudomány, akkor jogosulatlan a magyar és minden nyelvújítás; míg ha a történeti tudományok csoportjába tartozik, teljesen jogosult az emberi beavatkozás, alakítás, újítás, változtatás. Szarvas Gáborék az előbbit látszanak vallani. Ők ugyan nem philoszofálnak**), a nyelvtudomány módszerével sem igen törődnek, hanem

érdemes tudósunk, Greguss Ágost a tanárképezdében dolgozza meg a jámbor, vizsgálatra készült tanárjelölteket s keresteti velök a jó és rossz szokat, Thewrewk Emil és Simonyi Zsigmond az egyetemen hirdetik a helyes magyarságot.

**) E sorok kefe-lenyomatának javításánál vevők a Nyelvőr legújabb füzetét s legnagyobb meglepetésünkre megtaláljuk végre a philosophiát is. Ezt soha sem vártuk Szarvas Gábortól, s nem is maga vállalkozik e szerepre, hanem egy jóra való, de még ki nem forrt tehetség zavaros szavait idézi, köztük e legmerészebbet: A szók természeti productumok, hogy a nyelv egy hosszú (történeti vagy physical?) fejlődés eredménye, hogy az nem találmány (nem csinál-mány?), hanem keletkezett, mintegy (?) nőtt bizonyos törvények szerint (tehát bennünk vagy rajtunk nő, mint a haj és az élősdű állatok, a trichin, stb.) s a fiatal író hozzátéveszt, hogy mind ez csak a mi századunk meggyőződése. Pedig nagyon téved. Az újabb időben el kelle ismernünk, hogy a nyelv csak annyiban természeti, a mennyiben hangokkal dolgozunk, de akkor a zene, a költészet s minden művészet természeti productum. Curtius, a jeles német nyelvész, Szarvasék ez álláspontjára nem régiben azt írta, hogy Németországban s általában a tudomány világában: Ein überwundener Standpunkt, meghaladott álláspont. Már az olaszok is kijózanodtak belőle, pedig ott még több s tüzesebb Szarvas Gábor volt mint nálunk. Csak mi vagyunk hátra. Egyébiránt Szarvas philosophiai képzettségének hiánya főleg mostani cikkében látszik, a hol nem lehet élezeini, hanem okoskodni kell. E helyett azonban csak állít és tagad; de nem bizonyít. Elmondja, hogy a nyelven önkényes változtatásokat tenni, mint azt Kazinczy cselekedte, nem lehet, nem szabad. De nem bizonyítja, miért nem lehet, elég az hogy nem lehet. Pedig hát Kazinczynak lehetett, mert akárhány neolog szóval 80–90 éve élünk, a nélkül, hogy belevesztünk volna, épen úgy a mint vagy ezer tót szót és képzőt használunk, a nélkül, hogy a magyar embernek nyelve kifizeamadott volna. Ha nem lehetne, valami ilyennek kellett volna történni. Úgy tudom, hogy még a grammaticusnak sem okoz főfájást és émelegést egy neolog vagy tót szónak használata, már pedig ha természeti productum a nyelv, akkor bizonyosan be kellene következnie az ily bajoknak, mert hisz a természetével

annál többször tiltakoznak épen az ő hátramaradott tudományuk nevében a nyelvújítás védői ellen. Bánóczi határozott ellensége a nyelvújításnak, s mint ilyen hibásan ítélte meg ama nagyszerű nyelvi mozgalmat, mely épen oly dicső jele a magyar nemzet perfectibilizálásának mint az e század folytán végrehajtott politikai, társadalmi és vallási nagy reformjaink, tudományos és művészeti haladásunk.

Bánóczi könyvében van még néhány tévedés a nyelvészetieken kívül, melyek curiosumként szerepelhetnek, pl. hogy II. József nem akart germánizálni. Bánóczi egy pár idézettel azt a véleményt is támogatja, mintha hazánkfiai szintén így fogták volna fel; azonban nem veszi észre, hogy épen Révai nyilatkozata egy hírlapban jelent meg, s az egészen a helyzet körmei közé szorult írónak alkalmazkodása jelentkezik. Hogy a német nyelvű kormány egy pár magyar író is jutalmazott, ez majd politikai fogás, majd az alsóbb közegek félreértése volt. Vannak könyvében kisebb hibák is. Így például Bánóczi hibásan írja Nunkovicsot szerb püspöknek, e lelkes ember a pécsi káptalan nagyprépostja volt, kit Virág egy ódával tisztelt meg stb.

A mi *Révai Miklós életének* irányát illeti, igen élénk és változatos; de nem mindig természetes. És annyi alakzatot használ az olvasó ébrentartására, a mennyi hátrányára van az előadás megkívánható komolyságának. Itt-ott bánt a nagyon is kirívó hatásvadászat. Nyelve általában magyaros. Az igekötőket azonban nem tudja mindig helyesen elrakni; pl. a 148. l.: „Fölebredt a történeti szellem, mely a mult hagyományaiból gondosan *fürkészte ki* mindazt“, stb. *kifürkészte* helyett; a 265. l. „Révai már 1783-ban *találta ki*, hogy a magyar igeragok névmások“, 1783-ban *kitalálta* helyett; a 273. l. „Már juniushban *vált meg* Komáromtól“, *megvált* helyett stb.

ellenkezik a tót és neolog szó. Ha pedig valaki nem foglalkozik Szarvasféle grammatizálással, az igazán nem érez semmiféle kellemetlen érzést, mikor a *jellem*, *nyugdíj*, *látkör*, *rakpart*, *szellem*, stb. szokat használja; csupán az izlésnek, a fülnek lehet kifogása egyik-másik alkotás, különösen a Szarvaséi ellen. Semmisem volna könnyebb mint azt a sok durva élezet Szarvasra alkalmazni, melyeket ő az Akadémiában Czuczor és Fogarasi téves nyelvészkedéséről mondott, mert ha természeti productumnak tekintjük a nyelvet, azok maguktól kínálkoznak a gondolkozónak; ez azonban nem szándékunk. Mi, nem sokára közlendő értekezésünkben lehetőleg tárgyilagosan állítjuk össze a *Nyelvtör* bohó nézeteit és cáfolásukat. Hiszszük, hogy felhozandó okaink után nálunk is meghaladott álláspont lesz az a Szarvasféle ortholog nyelvészkedés, tulajdonkép nyelvesinálás, melylyel csak hazánk reputációjának ártunk a tudományos világ előtt. Ideje lesz a mieinknek is észre térniök.

III.

UTAK ÉS UTAZÁSOK A RÉGI RÓMÁBAN.

ÍRTA WEISZ BÉLA.

Érintkezés az emberek közt a kulturának első feltétele. Elszigetelten az ember állattá süllyed, egyesülve az istenek birodalmába emelkedik. Az emberi ész legnagyobb gyakorlati vívmányai az érintkezés előmozdítását célozták: a könyvnyomdászat a szellemi, a vasút az anyagi és szellemi érintkezést. Az emberek közlekedésének könnyítése a történet első korszakaiban még a vallás előtt is elég fontosnak látszott. Nincsen oly vallás, mely nem tartotta nagyon célszerűnek a hívőket nagyobb számban bizonyos ünnepeken egyesíteni és azok összecsiszódulását lehetségessé tenni. A mohamedán vallás szerint azon pap, ki a hívőket Mekkába kísérte, a hierarchia legmagasabb fokán állott. Még fontosabb a közlekedés a világi, társadalmi, állami célok elérésére és mentől nagyobb és hatalmasabb egy állam, egy uralkodó, annál nagyobb szerepet játszik nála a közlekedési eszközök tökélyesbítése. Így volt az a nagy római birodalomban. Korán felismervén a jó közlekedési eszközök, különös utak fontosságát, a római legió haladásával párhuzamosan kiterjedt a római úthálózat is, Olaszországban, Galliában, Spanyolországban, Britanniában, Germaniában és technikai tökélyénél fogva egyes maradványaiiban még mai napig fentartotta magát használható állapotban. A római államintézmények sorában az útépités kétségtelenül igen fontos és megérdemli, hogy főbb vonásokban megismerkedjünk vele.

A közlekedés, mivel egyrészt a vallási ünnepélyek által lett szükségessé, egyúttal a vallás által elő is mozdított; az ünnepélyek alkalmával fogyasztók és termelők találkoztak, az utazás nagyobb csoportokban történt és így kevésbbé veszélyes volt.

De igen nagy fontossággal bírtak a közlekedési eszközök a politikai élet szempontjából is. Az egész politikai és jogi élet a személyes részvét elvén alapúlt. A népgyűlések, a választások, a tör-

vényszékek, a politikai ünnepek nagy mozgalmat idéztek elő, mely annál jelentékenyebb volt, mentől inkább terjedtek a birodalom határai és szaporodott egyszersmind azok száma, kik érdekeikkel a fővároshoz kapcsolódtak. A tartományok kormányzása, a *propraetorok*, helytartók utazásai, a legiók dirigálása a birodalom különböző részeibe a személyforgalmat élénkítették. Ugyan ez irányban hatott a kereskedelem, mely ez időkben hasonlóképen inkább a személyes érintkezésen alapult, továbbá a *capitalisticus* szellem terjedése, mely nagy munkástömegeket szükségelt és hozott forgalomba; végre a nagy iparral támadó nagy vállalatok, építkezések, melyek roppant anyagszállítást tettek szükségessé.

Addig, míg Róma területe kicsiny volt, az országutakat meg lehetőszen nélkülözhetette. Midőn azonban a terület növekedett, a gyorsabb közlekedés is szükségessé vált. A római államférfiak nagy belátása mellett szól az, hogy a római útépités előmozdítói közt mindeféle politikai pártot találunk képviselve: a köztársaságít és a monarchieust, a mi óvatossá tesz bennünket azon gyakran hallott állítás ellen, hogy a római útépités a despotia érdekében történt. A római utak mintaképe — a *via Appia-Claudia*, Rómából *Capua* felé — a köztársaság legjobb idejében építettett *Appius Claudius Caecus* által. Példáját más magas tisztviselők követték, mivel ez által a nép előtt kedveltebbekké lőnek. Így építette *Manucius Thermus* a *via Flaminia*-t. Gyakran fegyverszünet alatt a katonákat foglalkoztatták útépitéssel: így építette *C. Flaminius* az utat *Bononiumból Arretiumba*. Különösen kiemelendő azonban *Cajus Gracchus*, ki tevékenysége és törvényhozása által leghathatósabban előmozdította a római útépitést. Tőle származnak a szabályozott távolsági meghatározások útkövek által, melyek minden 1000 római *passus* után ($\frac{1}{6}$ geogr. mf.) állítottak föl. A távolságok a *Forum Romanum*-on fölállított *Milliarium aureum*-tól számítottak. Az ő indítványára állítottak föl az utakon a föl- és leszállás könnyítésére kövek (a kengyel akkor még ismeretlen volt); ő határozta az utak lehetőleg egyenes irányát, oda hatott, hogy a nagy állami utak községek és magánosok által előállított *vicinalis*-utakban folytattattak és gondoskodott az utak fentartásáról különösen az által, hogy az *ager publicus* fölosztásánál az út melletti birtokosokat az út fentartására kötelezte. *Julius Caesar* is előmozdította az útépitést és ez által nagy adósságokba is keveredett. Alatta történt az első nagy útfölmérés, mely nagyszerű munka roppant kitarással végeztetett. A fölmérés *Augustus* idejéig tartott és pedig a keleti

úthálózat fölmérése 21 évig, 5 hónapig; 9 napig, a nyugatié 27 évig 3 hónapig 17 napig; az északié 28 évig 9 hónapig; a délié 35 évig 2 hónapig, 20 napig. A fölmérés négy híres mérnökre volt bízva: Omnis orbis peragratus est per sapientissimos et electos viros: a Nixodoco: Oriens; a Didimo: Occidens; a Theodoto: Septentrio; a Poliarito: Meridies.

Augustus alatt újra történtek fontos intézkedések az utak javítására. Maga költségére vállalta el a Flamini út kijavítását egészen Ariminiumig; a többi főutakat pedig elosztotta hadvezérei közt, hogy azok a nekik jutott hadi kincsekből ezeket köveztessék. Nagy tevékenységet fejtett ki ugyanezen időben ez irányban Agrippa. Traján is több kitűnő utat épített, befejezte a via Appiát és a via Flaminia folytatását Brundisiumig basalttal köveztette.

A római úthálózat összes hossza 10220 geographiai mérföld = 51000 római mérf. Ebből esett Bergier szerint 9000 római mérföld Olaszországra, 9228 Afrikára, 7700 Spanyolországára, 2579 Angliára. Az egész úthálózat térképileg fölvétetett és a Pantheonban a Porticus Agrippában fölláttatott.

A útépités technikájáról következőket tudunk: Az utak mindkét oldalról erős homokkövekkel szegélyezvék; mocsáros vidéken keresztül az utak magasabb terrászokon vezettettek; hegyeken alépitmények (subconstructiones) szerkesztettek. Ha a hegység nagyon terjedelmes volt, átfurás által rövidítették a pályát. Az utak építésénél mindenek előtt kemény talajt kerestek és addig ástak, míg agyagra vagy kőtalapzatra akadtak. Az alap mészszzel kötött kovakőből készült, mely fölé nagyobb síma kövek rakattak, mint legfelsőbb réteg pedig polygon, az oldalakon és a felületen kimunkált homokkövek, melyek egymásba illeszkedtek.

Ezen hatalmas úthálózat létesítette a közbiztonságot, könnyítette az utazást, leszállította a közlekedési költségeket, előmozdította a mezőgazdaságot és kereskedelmet és miután egészen szabadon engedtettenek át az utak a forgalomnak, oly jótéteményt képeztek, melynek nagyságát különösen akkor ítéltjük meg, ha az akkori állapotot a középkor mostoha viszonyaival hasonlítjuk össze.

A közlekedésnek, mely ezen úthálózat alapján fejlődött, főirányai a következők voltak:

1) Róma-Capua-Rhegium-Afrika. Rhegiumtól 1 $\frac{1}{2}$ óra alatt Messanaba lehetett átrándulni. Szicíliában a főhelyek szép utak által voltak összekötve, mint pl. Messina, Panormus, Lilybäum. —

Innét 24 óra alatt lehetett Carthagoba jutni, azonban a jobb időszakban inkább Ostia vagy Puteoliból indultak el és 3 nap alatt Carthagoba értek. A nyugatafrikai útirány Carthagóból 249 mérföldön Numidia és Mauretánián át Hippon, Cäsarea, Russader, Tingiron keresztül egészen a herculei oszlophoz vezetett, a honnét az átkelés történt Spanyolországba. A keletafrikai út ezen városokon vezetett át: Carthago-Hadrumetum, Arsinoë, Cyrene, Ptolemais, Alexandria, Antiochia. Igen fontos góczesomó volt Koptos, honnét két út vezetett Myos-Hormos és Berenice felé. Ezen út folytatását képezték a Kelet-Indiába és Arabiába vezető irányok. Az Indiába menő kereskedés a császárok idejében új irányt keresett fel, mely sokkal rövidebb lévén, lehetőségessé tette, hogy a kereskedők minden évben megtehessenek egy utat, oda és vissza. Az út a következő: Alexandriából Coptusba (a Niluson, 12 nap), Coptusból Berenicébe (tevéken, 12 nap), Berenicéből Ocelisba Arabiában (tengeren 30 nap), Ocelisból Musirisba, az első indiai kikötő (40 nap). Ocelisból egy másik út vezet Missába, melyet azonban csak azon kereskedők látogattak, kik arab illatszerekkel, tömjénnel stb. kereskedének. Plinius, kinél ezt olvassuk, más helyen azt említi, hogy Pompejus hadjárata után megtudták, hogy Indiából 7 nap alatt lehet Baktriába jutni az Ikarus folyóig, mely az Oxusba szakad, és hogy az ind árúk, miután az Oxusból a káspai tengeren át a Cyrusba jutottak, a szárazföldön 5 nap alatt hozattak a Phasisba és végre a Pontusba.

Aegyptomból Arabiába 3 út vezetett: az első Pelusiumból a sivatagon keresztül; mivel itt a szél minden nyomot eltöröl, az út megjelölésére a földbe csöveket tévének; a második a Casius hegy mögött halad és később a Pelusiumi útba vezet; a harmadik Gerrhumból indult ki (másképp Adipsonnak is nevezik) és egy barátságosan, vízszegény vidéken vezet keresztül. Mind a három út vezet Arsinoë felé; innen pedig Myos-Hormusba illetőleg Berenicébe mennek.

2) Az út Brundisiumon keresztül Azsiába. Az irány a következő: Róma-Capua-Beneventum-Venusia-Tarent-Brundisium vagy Beneventum-Canusium-Brundisium (ez utóbbi azonban csak őszvérek számára). Dyrrhachiumból a nagy postaút vezetett Heraclea-Edessa-Pella-Thessalonich-Philippin keresztül Byzanceba. A távolság Rómából Byzanceba 247 mérföld. Két elágazás vezetett Görögország felé; az egyik az epirusi part hosszában a korinthusi tengeröböl, továbbá Delphi-Choronä-Theben-Athen. Thebenben az út elágazott

Megara felé, honnét az Isthmuson keresztül Argos és Spartáig folytatott; a másik elágazás Pella-Pydna, innét a salonicchi part hosszában Pharsalus-Thermopyla-Locris-Phocis-Böotia-Attika. Thraciában az út elágazott Gallipoliba, hol az átkelés történt a Hellesponton Lampsakus felé és Ázsiát átszelve Antiochiába. Antiochiából délkelet felé az Eufratnak indult, dél felé Syriába és Palästinába, Laodicäa, Berytus, Sydon, Tyrus, Ptolemais, Joppe (Jeruzsálem kikötőjét), Askalon, Gaza, Suez, Pelusium, Alexandria városokat érintve. Ez útnak számos elágazása volt: Milet, Ephesus, Smyrna, Halicarnassus Hanthus, Tarsus, Seleucia, Cäsarea, Ancyra felé. Igen jelentékeny irány volt a Pontus mellett Synope-Trapezunt-Phasis.

3) A Róma-Aquileja-Illyrium-Pannonia-Byzanci út. Ez út Rómából kiindulván Narninál Augusztus díszes hidján átlépi a Nerát és halad Spoletium-Pisaureum-Ariminum (Rimini) -Bononia (Bologna) -Mutina (Modena) felé. Mutinából vezet egy út Parma-Placentia-Mediolanum (Milano) felé, egy másik Verona-Aquileja felé. A gyors forgalom azonban Ariminum felé ment, innét Ravennába, tovább Altinumon át Aquilejába. Aquilejából az út következőképen ágazott el: a) Aquileja-Triest-Pola; b) Aquileja-Salona-Epidaurus (Ragusa)-Epidamnus (Durazzo); c) Aquileja-Veldidäa (az Inn mellett), a hol a Veronából Augusta Vindelicorum felé haladó úttal találkozott; d) Aquileja-Pätorium (Pettau) -Sabaria (Szombathely) -Sacra bantia (Mosony)-Carnuntum-Vindobona-Laureacum (Enns), Carnuntum-Aquincum (Buda); e) Aquileja-Siscia (Szigetvár) -Sirmium (Syrmsch) -Singulnum (Zimony) a Margusig (Morava), itt a folyó hosszában Sardicáig (Sofia) -Philippopolis-Hadrianopolis-Niäca-Konstantinápoly.

4) Az út Galliába, Germaniába és Britanniába. Az utak Mediolanumból indultak ki a következő irányokba: a kotti alpeseken át: Mediolanum-Arles, a gracchi alpeseken át Mediolanum-Vienne, ugyancsak a gracchi alpeseken át: Mediolanum-Daremtasia-Strassburg, a pennini alpeseken át: Mediolanum-Aosta-Moguntiacum, a Splügenen át: Mediolanum-Augusta-Vindelicorum. De Veronából is indult egy út a Brenneren át, Augusta Vindelicorum felé. A ma használt alpesi utakból a gotthardit, a simplonit és cenisit a rómaiak nem használták. Az úthálózat gőczpontja Németországban Trier volt, éjszaki Franciaországban Durocortorum (Rheims), déli Franciaországban Lugdunum (Lyon), a nyugati Franciaországban Genabum (Orleans). Rheims e két utóbbi ponttal, továbbá Lutetiával (Paris), és Lugdunummal, Bordeaux-val és Strassburggal volt összekötve. Mainzból

mentek az utak Bingenen át Trierbe és Kölnbe. Kölnből Ultratractumun (Utrecht) keresztül Lugdunum Batavorum (Leyden) felé továbbá Juliacumon (Jülich) keresztül Rheimsba. A Mediolanum-Arlesi út Pavia, Turin, Susa Briancon városokat érinté, a Mediolanum-Vienne-i Novarát, Vercellát, Augusta Pratoriát (Aosta). A Mediolanum-Strassburgi érintette Lausonias (Lausanne), Visontio (Besançon), Mons Brisiacus (Breisach) városokat; a Mediolanum-Mainezi Aostát, Bibiscumot (Vevay), Noviomagust (Speier), Borbeto magust (Worms). A Britanniai út Rheimsből indult Suessionium (Soison) és Ambiani (Amiens) felé. A főút Dubois kikötőjéből Londinum felé haladt, továbbá Eboracum (York), Manucium (Manchester) felé egészen a pictusok faláig. Az út Rómából Yorkig 342 mérföldet tett.

Az állami közlekedés érdekében a császárok a *cursus publicus* szervezték. A köztársaság idejében Róma úgy mint más államok futárok (*viatores tabellarii*, *cursores*, *statores*) által szállította a hivatalos levelezéseket. A díj, melyet a futárok kaptak, *calcearium*, cipőpénznek, neveztetett. Az államnak rendes futárai állandó fizetésben részesültek és *viatores*nek neveztettek. A magasabb hivatalok rendelkeztek ilyen futárok fölött. A városban is ezek teljesítették a szolgálatot és a vidékre is kiküldettek a néptribunok által, hogy a népet a gyűlésre hívják össze. A személyszállításra pedig a köztársaság idejében az előfogatok hozattak be. A közigazgatás emelkedésével ez intézmények többé nem feleltek meg. Augustus szervezte Agrippa segítségével az állami postát, — a *cursus publicus* — mely a nagy birodalom egyik legfontosabb intézménye volt (*Cum possit orbem totum comodissime per epistolas regere: quae mox ut scriptae sunt, velocissime, tanquam ab avibus, deferuntur*, Aristides Rhetor). A *cursus publicus* vagy *vereda publica*, *res veredaria* célja kocsin, lovon vagy gyalog az állami közlekedési szolgálatot eszközölni. Szállítottak pedig a császárok, magas katonai és hivatalnoki személyek, követek és más esetleg jogosított személyek, továbbá az állami sürgönyök, ügydarabok, okmányok, pénzek, élelmi és hadi szerek stb. Minden *Cursus* beosztatott statiókra (*posita statio*, összevonva *poststatio*), melyek kétfélék: *mansiones* és *mutationes*. A *mansiones* egy napi távolságban vannak egymástól és a körülményekhez képest 5 — 8 *mutationes*ből állanak. A *mansiones*ben lakásról is volt gondoskodva az éj számára; a *mutationes*ben a lovak váltattak. Meg volt határozva, hogy minden állomáson mennyi ló tartassék és általában az egész posta szolgálat: a fogatok száma,

a kocsik és lovak megterheltetése stb. A nagyobb állomások népe-sebb városokba tétettek, a hol a *cursus* szolgálatában mindenféle mesteremberek, továbbá állatorvos stb. állottak. A postakocsisok *veredarii*nak neveztek és a kalapon tollakat viseltek, emlékeztetésül a madarak repülésére. A kocsiknál különbség tétetett különösen a *rheda curreus* vagy *cursalis*, mely a gyorsutazásra használtott, és a *clabula* közt, mely a teherszállításnál szolgált. A gyorsmenettel (*cursus velox*, *cursus clabularis*), Sueton szerint Augustus 25 német mérföldet tett volna egy napon, Tiberius Nero 200 római mérföldet (40 német m.) 24 órában. Prokop Cäsareából megjegyze, hogy a *cursus vehicularis* tízszer gyorsabb mint a közönséges; sürgönyöknél átlag 40 mérföldet tettek egy napon. Voltak postafelügyelők: a főfelügyelet pedig a *Praefectus praetorio* által gyakoroltatott.

A *cursus publicus* különbsége a későbbi postaszolgálattól abban áll, hogy csak állami ügyekben használtott, hogy nem járt rendesen, hanem csak szükséghez képest, hogy végre költségei nem azoktól viseltettek, kik azt élvezték, hanem a nép által. És ennek tulajdonítandó, hogy míg a mai időben a postaállomás megnyitása egy vidéken jótétnek tekintetik, addig a római birodalomban az a legsúlyosabb csapás volt, és sok esetben a nép jólétét teljesen tönkretette. Hozzájárul még azon visszaélés, hogy bizonyos privilegiumok (*evectio*, *diploma*) alapján olyanok is használták a *cursust*, kik erre jogosítva nem voltak; ezen jogosítványok adás-vevés tárgyává lettek stb. A visszaélések annyira mentek, hogy Sextus Aurelius Victor, Constantinus császár idejében mondhatta: *quod equidem munus satis utile in pestem orbis Romani vertit posteriorum avaritia insolentiaque*.

A *cursus publicus* nemcsak a szárazföldi közlekedést közvetítette, hanem a tengeri közlekedést is. Számára a birodalom főbb kikötőiben hajók állottak készen: így Ostiában az átkelésre Sardi-niába, Corsicába, Carthagóba, Rhegiumban az átkelésre Sziciliába, Lylibäumban az átkelésre Carthagóba, Brundusiumban az átkelésre Illyricumba, Macedoniába, Epirusba, Görögországba, a Hellespontban az átkelésre Kis-Ázsiába, Gadesben az átkelésre Tingisbe (Afrikában) és Portus Gessoriacumban (Boulogne) az átkelés Britanniába. E hajók is kétfélék voltak: naves fugacesnek vagy cursoriasnak a gyorshajókat, naves onerariasnak a teherhajókat nevezték.

Különben megjegyzendő, hogy a hajózás fejlődése Rómában egyáltalában nem volt igen kedvező. Midőn a rómaiak Antiumot

bevették, csodálat tárgyául hozták Rómába a rostrumot, mint később a mexikóiak az első megölt lovat. A duumviri nauales valószínűleg az V. századból valók. Csak a római partra vetett hajókon tanulták először a hajóépítést és építettek 100 hajót. De miután azok a vihar által tönkre tétettek, a hajóépítés ismét megszűnt. Későbbben is a hajók csak a háborúkban használtattak; a háború után használatlanul heverték; az ellenség hajóit pedig, nem hogy értékes hadi zsákmányul tekintették volna, hanem mindig megégették. Ezen körülménynek tulajdonítandó az is, hogy a tengeri rablók száma ropant mérvben szaporodott.

Később azonban a hajózás is magára vonta az államférfiak figyelmét és sok történt annak előmozdítására, különösen azon időben, midőn Rómát a provinciákból kellett gabnával ellátni és pedig állami költségen. A gabnahajók (egy ilyen gabnahajóval jött Pál apostol Egyiptomból Rómába) bizonyos szervezetet nyertek, mely a főváros ellátását lehetőleg biztosította. De a közönséget is a hajózás előmozdítására akarták buzdítani. Így privilegiált zálogjogot adtak olyan egyéneknek, kik hajójayításra kölcsönöztek pénzt; magasabb kamatot engedtek hajókölcsönöknél (*foenus nauticum*) stb. Straboból tudjuk, hogy nagyobb kikötőkben, mint Massiliában, Panticapäumban, Synopében, Ephesusban nagy hajógyárak is voltak.

Ezen intézkedések nem maradtak hatás nélkül. A tengeri hajózás lassanként elhagyta a földközi tenger által jelölt szűk határokat; Gadestől kezdve bejárták a hajók az egész nyugati partot Spanyolország és Gallia hosszában, az északi tengert bejárták egészen a cimbri előfokig; dél felé bejárták a Mauretaniát környező tenger nagy részét, kelet felé a kaspi és indiai tengert.

A folyamhajózás sem vala jelentéktelen. Strabo alapján majdnem teljesen összeállíthatjuk a birodalom virágzása korában létezett folyamhajózást. Spanyolországban a Baetis (Guadalgenois), Anas (Guadiana), a Tagus (Tajo), a Durius (Duero), Ebro, Miniuson a hajózás igen élénk volt. Galliának folyamrendszeréről megjegyzi, hogy oly kitűnő, miszerint az árúkat nagy könnyűséggel lehet az egyik tengerből a másikba hozni. Az Arar (Saône), Seguana (Seine), Garunna (Garonne), Rhodanus (Rhône), Liger (Loire) élénk hajózással bírtak. A Rhodanusból az árúk a Doubs segítségével hozattak a Rajnába, mely ép úgy mint az Elbe és Ems jelentékeny hajózást mutat. A Povidék a Száva által összeköttetésbe hozatott a Dunával. A Tiberen is fejlődött, különösen Claudius császár szabályozási

munkálatai után, jelentékenyebb hajózás. Különösen élénk volt a forgalom a puteolii (Dikäarchia) kikötőben, hová a keletindiai czikkok hozattak, és hol a gazdag rómaiak nagyszerű házakat tartottak. Jelentékeny volt még a forgalom a Borysthenesen (Dnieper), Phasison, a Niluson, kevésbbé az Eufráton és Tigrisen.

Az említett nagy és a közlekedés előmozdítására czélzó intézkedések nem elégitették ki a rómaiak nagyszabású terveit. Caesar az isthmust akarta átszúrni és egy utat építeni az adriai tengertől az Appenineseken át a Tiberig. Caligula is akarta az isthmust átszúrni. Ő a Bajä és Puteoli közti 3600 lépésnyi széles tengert (a híd $\frac{3}{4}$ földrajzi mérföld hosszú volt) hidaltatta át és tervezte a korinthiszoros átszúrását. Nero az averni tó és Ostia között csatornát akart építtetni, melynek hossza 160 római mérföld lett volna.

Végül még néhány szót az utazásokról. A katonai, politikai szervezet egymaga nagyon élénkítette a személyforgalmat. Hozzájárult még a kereskedelmi érintkezés, mely annál nagyobb jelentőségű volt, minél kevesebbet termelt Olaszország; a legtöbbet a provinciákból kellett hozni. De végre az utazás a kényelem és fényűzés tárgya lett; a gazdag rómaiak elhagyták a várost és elmentek viláikba, fürdőkbe, melyek romjait még mai nap bámuljuk.

Tudományos czélból is nagyszerű utazások történtek, mint ezt Straboról, Pliniusról és másokról tudjuk. — A kereskedelmi szempont sem volt teljesen elhanyagolva. Így említették Plinius által Patrocles, Seleucus hajóvezetője, ki az indiai tengerben tudományos utazásokat tett és az Indiából a Pontus euxinus, az Oxus és a kaspi tenger vidéke felé irányuló kereskedelemről becses adatokat gyűjtött, melyek az ókorban igen nagyra becsültettek. Augustus császár Arabiába tétetett fölfedezési utazást, Claudius császár Indiába. Hogy az utazások általánosak, hogy számosan nyervágyból bejárják a minden oldalról megközelíthető tengert, mióta minden partnál a barátságos fogadtatás biztosítva van, ezt Plinus is említi, panaszkodva, hogy a mi azelőtt tudvágyból történt, most csak a haszonlesség következménye, és míg azelőtt téli utazások tétettek azon okból, hogy a tengeri kalózok kerültessenek, most a pénzvágy viszi az embereket télen nyáron a veszélyes tengerre. Igen sok élelmes római és olasz utazott a tartományokban részint kereskedelmi, részint közigazgatási czélból. Midőn Mithridates helytartóinak azon parancsot küldte, hogy az összes tartományaikban tartózkodó olaszok egy napon megölessenek, az ilyenképen áldozatokul esettek száma 100000-et

tett. Cicero is mondja a „pro lege Manilia“-féle beszédben, hogy a római polgárok száma Kis-Ázsiában oly nagy, hogy már ez indokolja a háborút, a mi ismét azt bizonyítja, hogy számos római tartózkodott Rómán kívül.

Ily nagyszerű fejlődést vett a közlekedés a régi Rómában. És ezen közlekedés segítségével terjesztette Róma a görög és saját culturája szálait az európai belső continensen, melyet a polgárosodásnak először ő nyitott meg és mely szálak a népvándorlás lezajlása után az új államalakulás és az új cultura nem egy fontos intézményébe szövődtek bele.

IV.

DÜHRING JENŐ.

ÍRTA BÖHM KÁROLY.

VI.

Dühring tanában, mint az előbbi czikk mutatja, a pessimismus és az optimismus vegyül össze. Lényege szerint tana optimismus; a mi pessimisticus van benne, az a „felháborodás pestimismusa,“ melyet Byron, Shelley, Schopenhauer, Rousseau irataiban találhatni, s ép annyira különbözik Macchiavelli politikai pessimismusától, mint a mily idegen tőle Hartmann és a corrumált viszonyokból sarjadzó írók pessimismusa. Dühring csak ott ismeri jogosnak a pessimismust, a hol a jelenhez fordul.

Az élet becsét Dühring nagyra teszi, a mint a t. olvasó „Werth des Lebens“ című népszerű iratából (2-dik kiadás 1877) részletesen meggyőződhetik. E becslésnél az érzelem az egyedüli mérték; de nem a beteges érzélgés, hanem a normális érzületnek nyilatkozatai. Azonban bármily szépítő üvegen nézzük is az életet, bajok nélkül nem képzelhetjük, csak hogy oly tulajdonságait, melyek az élet élvezetéhez nélkülözhetlenek, azért, mert némi erőköddéssel járnak, bajoknak tartani igazán félszegség. Az élet első sorban az elmaradhatlan akadályok legyőzése s csak aztán lehet positiv alkotás is benne. Ha azt élet rossz productio volna, minden felsőbb fok elérésénél mindinkább terhére válnék önmagának. Pedig éppen ez nem következik be; minél teljesebb életalak jön létre, an-

nál nagyobb az élet tartalma, ereje s harmóniája s az öröm érzelme is ily arányban emelkedik. Azért az élet megbecslésénél épen azon átmenetek a döntő instantiák, melyekben az életérzet mindinkább fokozódik. A „különbözési elvnek“ (Differenzprinzip) legszebb példáit ez életkorok soraiban folyton emelkedő örömsommájokkal s azon változásokban találjuk, melyekben az egyes s az emberiség a társas állapotokban átmenni kénytelen. S ha a legbőlesebb látja leghitványabbnak az életet, épen neki jut a legnagyobb kárpótlás is fájdalmáért, a mennyiben az emberiség szebb jövőjének képe túlemeli a próza nyomorúságán, míg az alsóbb fokú egyéneknél az erkölcsi érzet is tompább s így a fájdalom iránti fogékonyság csekélyebb. Abból pedig, hogy egy értelmes ember sem kívánja életét újra ismételni, nem az élet becsnélkülisége, hanem a pusztá ismétléstől való vonakodás következtethető.

Magának a világnak logikája is emellett szól, mert oly rendszer, mely legfőbb alakjában magát tagadná, szétbomló semmi volna, nem pedig megálló tartalmas lét. Azért fontosabb teendő azon módok keresése, melyekkel az élet ingerét emelni lehetne, mint ama blazirt vizsgálódások, melyek az élet nyomorát iparkodnak mindenhol felturkálni. Az élet beceje pedig emelkedik egyrészt az által, hogy ha az egész élet egyéni jellemet nyer (individualisirung), úgy hogy semmi foglalkozás se maradjon meg, melyhez az egyént érdeke nem vonzza, másrészt a változatosság elve által, mely a foglalkozásban is megőrzi a szükséges természeti rhythmust. Ekkép az ősz tejnek is lesz ideális élvezete s a gyermek is, ha neki való foglalkozást talál, saját erejének felismerésében nyeri a megelégedést, mely a rendezett tudásból az egyén tudatába sugárzik.

Az erőszakos viszonyok megszűntével s a szabad társaság létrejöttével eltűnnek az életrontó akadályok s annyi positiv öröminger fog támadni, hogy a két fenebbi elv érvényesítése s egy „szellemi diatának“ alkalmazása mellett kivált a tudomány és művészet terén, a jövő századok élete összehasonlíthatlanul becsesebb lesz a mienknél.

A ki átgondolja Dühring ezen optimismusát, az átérti jelen pessimismusát és egész társadalmi tanát is, mi által rendszere a maga kiinduló pontjába, az egyéniségbe, tér vissza.

VII.

* Dühring philosophiai világnézetének összeállításánál alig jut terünk bíráló megjegyzéseket tenni; most is csak egyes észrevételeinket óhajtjuk ide csatolni. Ki kell jelentenünk, hogy mi nem osztunk a hírneves bölcész álláspontjában, azért hosszú polemíába kellett volna bocsátkoznunk, de másrésről azt is valljuk, hogy eredményeinek jó részét, ha nem is az ő fogalmazásában, magunkévá tesszük. Azt, hogy a valóságot az érzéki adatokban s azon elvekben látja, melyekre azok utalnak, egészen helyes gondolat. Más tárgya a philosophiának nem lehet, mint a valóság. Ámde a bölcész tovább halad, mint a mennyire az érzéki adatok feljogosítják, midőn azt következteti, hogy ha ez adatok helyesek, akkor a külvilág s belsők tökéletesen fedik egymást. Maga ezen állítás ellen sinesen kifogásom; csak az indokolását kell tagadnom. Azért hogy a külső és belső fedik egymást, nem szükséges, hogy a külső ugyanazt foglalja magában, mit a belső. Fedhetik egymást azon esetre is, ha a külső csak belsők vetülete s az eredmény ugyanaz lesz, bár a philosophiai álláspont tökéletesen különböző. Dühring pedig abból vezeti le a fedést, hogy a természet munkája foglalódik az alanyban s így az alanyi eredmények a természet munkáját fedik. Ez pedig a bebizonyíthatlan felvét az ő rendszerében. A fedés onnét származik, mert az alany átviszi alakjait a külsőbe, s a legnagyobb engedmény, melyet ez álláspontnak tehetünk, az, hogy a külső és belső közt parallelismus van, de e parallel tagok közül csak a belsőt ismerjük, míg a külsőt csak e belsőtől analogia szerint következtetjük.

Ez álláspontból folyik rendszerének egyik főhiánya, mely a világschematismust illeti. Azon fogalmakat, melyeket a világfelfogás alapfogalmainak állít, minden további kutatás nélkül állítja oda ténylegességekben, de nem fejtí ki valódi értelmöket. Ilyen legtagabb fogalom pl. a lét, melyről tudhatta volna, hogy ez nem realis fogalom, hanem általános mondomány (praedicamentum), mely minden hatóra alkalmazható. Ilyen minden egyéb sarkfogalmának természete. Valamennyi szükséges világfelfogásunkhoz, de az értelmöket nem lehet egyszerűen felfogni, hanem előbb dialectice (bár nem Hegel módjára) kell még megállapítani. Ama kettősség a felfogásban, melynek realiter az erők antagonismusa felel meg, felfogási forma; a változás és maradandóság, az anyag és mechanikai erő, a nem és

fogalmai épen nem olyan egyszerűek, milyeneknek Dühring veszi, mert hiszen különben felfogásuk iránt nem volnának eltérések s félreértések. Szóval az alapfogalmak kezeléséből hiányzik épen a tulajdonképeni philosophiai munka, melyhez a múltnak igazságosabb ismerete lett volna szükséges, mint a milyenre ő méltatta. Hogy a tőle felsorolt alapschemák csakugyan világfelfegási alapfogalmak, az kétségbe vonhatlan; de a szóval egybekapcsolt értelmet nem emelte ki végleges kritikai élességgel s a ténylegesség e ponton még nem magyarázat. Nem azt kívánjuk, hogy ezen fogalmak keletkezését fejtegesse, mert ez csak a bornirt psychologismus álláspontjáról lehet feladat; de azt kívánhatjuk, hogy a bennök rejlő értelmet minden ellenmondás nélkül kifejtse s épen ezt nélkülözzük Dühring alapvető dolgaiban.

Pedig épen ezen éles behatás a legelvontabb fogalmak lényegébe, lett volna az alapvető munka. Egészen más lesz a világkép, ha azt atomistice fogom fel, mint ha dynamistice szerkesztem; egészen más a világkép, ha az oknak értelmét alkalmi okra szorítom meg, mintha az ócska teremő okba tágitom; egészen más, ha a nemű és faji formákat s így az organicus létezőket kezdettől fogva zárt alakzatoknak veszem, mint ha azokat a compositio és decompositio kérdéses elveire vetköztetem le; egészen más, ha a czélt magát fentartó jelentésű létezőnek, ösztönnek veszem, mint ha csak heuristikus fonálnak tekintem, mely a kutatásnak szolgálna. Általában tökéletesen más eredményekre kénytelen eljutni a philosophia, mihelyest ezen alapvető fogalmak értelmét másnak veszi, mint Dühring igényli. Pedig az ő felfogásának más érve ninesen, mint az igénylés; a fogalmak feldolgozása ismereti alapelv, ha nem is a Herbarti képtelen fogalmazásban, de e nélkül a rendszer oly alapokra épül, melyet maga a szerző ép oly kevésbé tud logikailag fogalmazni, mint nem bírja az olvasó határozott képekkel helyettesíteni. Épen a fogalmak ezen dialektikai kifejtése Dühring rendszerének alaphiánya, a melyet el kell távolítani, ha összefüggő logikailag áttekinthető rendszert kívánunk nyújtani. Ha megtette volna ezt, akkor nem állította volna az identitás elvét alapnak s az okság elvét mellékesnek; nem állította volna az anyagot alapnak s az erőt állapotának; nem állította volna a természet munkássága czéljául a határozatlanból a határozottabbnak előállítását a logikai determinatio módjára; nem állította volna a változást a compositio és decompositio geometriai schemájához kötöttnek. Mert egészen más gerinczfogal-

makat nyert volna a világ számára, s a melyeket helyesen kiemelt, nem oly viszonyba állította volna s oly társaságba, milyenben most állanak. A létnek üres abstractiója mellett a változás és mozgás nem szerepelhetnek egyrangú kategóriák gyanánt. Dühring azért azon végső eredményt, a lét és gondolat kölcsönös fedését nem érte el, hanem minden új szerkesztése daczára, a melyet a „Logik u. Wiss. Th.“ című művében adott, csak szellemes analogiát, illetőleg párhuzamot volt képes mutatni.

Az alapgondolat sikertelenségét követi sok másnak sikertelensége. Ilyen a logikai elveknek s a matematikai műveleteknek előfordulása a természetben. Ezen tények nem párhuzamból, hanem csak az alanyból való átvitelből nyerik magyarázatukat, minek eredménye ismeretileg soha sem lehet az, hogy lét és gondolat valósággal egyeznek, (mert nem gondolt létről szólnunk sem lehet), hanem az, hogy az ember szellemi szervezete folytán a lét mindenkor kénytelen az alany formáival egyezni. Nyilván való ebből az is, hogy a $2 \times 2 = 4$ tételben nem lehet alanyi s objectiv értelme közt különbség, mert a tétel, akár belső műveletnek, akár kihelyezett ténynek tekintem, mindenkor alanyi szükségképeniségen alapszik s így mindkét esetben egyenlő értékű. Általában a „tárgyilogika“ nem más, mint az „alanyi logikának“ átvitele tartalmi képekre, míg az alanyi logika abstract schematikus képekre szorítkozik. E tekintetben az alanyi és tárgyi felfogás közt nincs különbség; mi ránk nézve csak alanyi valóság létezik, azért annak ellenmondás nélküli felfogása objectiv érvényű. Ennélfogva ha Dühring tanai a világról igazak lennének, az alany szervezetében bírnák alapjokat, mint Dühring az érzéki észrevételre kimutatni igyekezett: hanem épen azért, mert az alanyi szervezet tetteinek logikai felfogása más eredményeket nyújt az alapfogalmakra nézve, az ő álláspontja s metaphysikai aaptanai megfelelnek ugyan a külső tényeknek, a mennyiben a természeti tudományok mai nap értik, de nem adnak ellenmondásoktól ment eredményeket.

A valóság magyarázatlan végelemekre utal. Ha ezen elemek oly kritikátlan módon vannak kiszemelve, mint Dühring a „világ-schematismusban“ s a „természeti logikában“ tette, akkor a belőlük szerkesztett teljesebb alakok sem lehetnek kifogástalanok. Már a szerves lények magyarázatában is az egyetlen anyag mellett kénytelen állandó típusokat elfogadni, melyeket az atomusok között elhelyezni lehetetlenség, mellettük állítani létezőknek következtetlenség.

Pedig azon czélszerű intézkedést, melyet a természet az alkotó őstönökben végrehajt, csakugyan nem lehet megérteni ily aristotelesi forma nélkül. A mellett a Darwinismus gyengeségei igen jól ki-vannak emelve, de a compositio elve ily általánosságban üres methodikus fogás, mely addig nem alkalmazható, míg ki nincs mutatva, mily módon képzei Dühring az egyes élő lény előállítását ezen elve szerint. Az életet a közönséges mechanikai erők „másodrendű alakzatának“ nevezni helyes, de kimutatni nem sikerült. Épen olyan nehézségbe ütközünk az érzelem felfogásával. Ez is egyszerű mechanismus eredménye, de még sem quantitativ emelkedése, hanem valami tökéletesen új a mechanismus mellett. A valóság *est* mutatja: Dühring azonban az egységes létező kedvéért, melyet atomistikus anyagnak fogott fel, kénytelen a valóságot tagadni s azt egészen határozatlanul a mechanikai erők zavaros mindenségébe elsülyeszteni. A lélek műveleteinek felfogásában Dühring egészen ő maga; az őstönöknek mint érzelmektől indított mechanismusoknak felfogása maradandó gondolat s épen úgy az affectusok elosztása ember és más tárgyak által előidézett affectusokra. Ezeknek védelmezése, nevezetesen a boszú nagy erkölcsi fontosságának kiemelése, nem csak a lélektanra, hanem az ember ethikai magaviseletének minden irányára nézve eléggé meg nem becsülhető gondolat. Ebben bírja Dühring azon varázsvesszőt, melylyel a jog és kivált a büntető jog kapút felnyitja s eddig nem sejtett alapokat tüntet fel az emberiség jogi viszonyaiban.

Dühring az emberi intézmények vizsgálásában igen helyes methodikus elvből indul ki. Az emberi viszonyokat nem kell a mai társas viszonyoknak összetett alakzataiból megérteni akarni, hanem egyszerű schemákra kell visszavezetni, melyeknek bővítése által szerkeszthetők a társas viszonyok legtökéletesebb formái. Ezen szerkesztésben Dühring oly oldalát emeli ki az emberi természetnek, melyet a mostani erőszakos viszonyok közt tökéletesen félre ismer az elmélet és gyakorlat egyaránt. A homo homini lupus a mai világnézeteknek a társas viszonyoknál alapelve.

Dühring helyesen kiemeli, hogy az eredendő bűnnek (mert hiszen e mythusban rejlik utoljára a modern felfogás forrása) átvitele a socialis tanokba elvként az emberi természet félreismerésén alapúl. Az emberben a rossz tulajdonságok, mint a rablás és uralomvágy csak a szomorú társas viszonyok közt jutottak túlsúlyra; a természet-től az ember ép oly jó, mint rossz. A helyes törekvés a társas vi-

szonyok javítására csak abban állhat, hogy a positiv jó tulajdonok a részvét alapján kifejlődjenek s a kifejlett másodrendű bestiális tulajdonságokat az egyes társas körökben kiirtsák vagy legalább korlátozzák. Azért a helyes társas viszonyok csak kölcsönös szerződésen alapulhatnak, holott mai nap a durva erőszak hozta össze s azért, ha az emberiségre a mainál szebb jövő vár, azt csak általános associációtól várhatja. Ez associatiót nem lehet a mai socialisticus irányok értelmében végrehajtani; mert ezekben úgy mint az antik demokratiákban a kölcsönös békesség garantiáját egy erőszakos harmadik venné át, holott a szabad társaság csak mindenoldalú szabad kölcsönös megegyezésen alapulhat. Ez az erkölcsi és jogi kötelezettségnek egyetlen alapja, — mely tan kitűnő nemes érzületről s az emberi természet mindenoldalú ismeréséről tanúskodik.

Ez az ő kriteriuma, melyet a mai s történelmi viszonyokra alkalmaz, s melynek útmutatása szerint szerkesztette a jövőt. Rocholl*) R. azt állítja Dühring történelmi felfogásáról, hogy nincs érzéke a történelmi anyag iránt: de ez épen vitás állítás lesz, mert Dühring nagyon jól ki tudja szemelni a maradandó elemeket a történelemben s a mulandókkal szembe állítani. Hogy az 1789-ki forradalomig csak egy hosszú tévedése az emberi nemnek terjed, melyben állami túlkapások s vallásfelekezeti és hierarchiai hatalmaskodások huzódnak végig, azt megezáfolni nem lehet, valamint azt sem, hogy a mi századunkban a középkori hatalmak végleges decompositiója folytatódik lassan bár, de minden erőszakos reactió daczára megakaszthatlanul s ijesztő biztossággal. Ezen egy aerában lehetnek külömbségek a benne fellépett népek individuális jelleme szerint, de a decompositiónak áldozatul eső elemek az emberiségben történet előtti időktől fogva munkálkodtak mint vad természeti hatalmak s így azok feltárása Dühring részéről egészen helyes. Az elv mindig egy volt: az egyén elnyomása egyesek, társas körök, egyház és állam által; s ezeknek természetes felbomlása után egy valóban új elvvel rendelkező társadalomnak kell következnie, melynek elve Dühring szerint az egyéniség szabadsága, s melynek módszere az associatio, végezcélja: az egyénnek mint egyénnek, nem mint állampolgárnak, egyházi tagnak, banktagnak, capitalistának vagy állami hivatalosnak boldogsága.

*) Die Philos. der Gesch. Darstellung und Kritik der Versuche zu einem Aufbau derselben. 1878. p. 301.

Ezen elv szerint becsüli ő meg az eddigi intézményeket. A nemzet-gazdászati, politikai s állami inconvenientiák, melyeknek elnyomó súlya alatt az egyes ma kimondhatlanul szenved, mindenféle élenken érezhetők. Csak a gondolat nélküli baromiség és amá végtelen elvakultság, melyvel az államférfiak s azok satellitesei vannak megverve, ismerheti félre s becsúlheti csekélynek ezen fontos jeleit egy mozgalomnak, mely vagy emberhez illő viszonyokat, vagy pedig a tökéletes tudatos barbárságot fogja előidézni. Dühring felháborodik miattok s e tekintetben Byron, Schopenhauer, Shelley mellé áll; de minden keserűségében mégis van egy emelő képe, mely idealisabb viszonyokat mutat s ennek létesülhetését az emberi nem jó tulajdonságaitól s az emberiség legnemesebbjeitől várja. A vak férfiú ezen reménye rajongásnak, utopiának nevezhető, mondhatni, hogy iratai a petroleum szagát terjesztik, kivált államtani iratai, de lehetetlen nem becsülni épen ezen idealismust, mely a személyes bajok számtalan szurásai s a társas viszonyok általános romlottsága s rothadtsága között, egy jobb jövő képével emelkedik túl a jelennek nyomorúságán s kárpótlást talál abban, hogy az egész emberi nem jövőjét lehető legszebb alakban rajzolja, s teljes önzetlenséggel örvendezik rajta. Annyiban Dühring mai nap páratlan, mert ő észszerű optimista, kinek gondolkodását a pessimismusra ösztönző események nem bírják megváltoztatni, mert biztos alapokon s fogalmi indokolással van építve világnézlete.

Optimismusát még azon intézetekkel szemközt is megtartja, melyek leginkább megkeserítették életét, s tudományos és művészeti viszonyaink terén pessimismusra ösztönöznek. Az erkölesség helyébe, mely ma csak egyes „nevetséges pedansoknál“ találtatik a szilárd jellem alakjában, a corruptio lépett minden egyénközi viszonyokba. A tudomány és művészet szintén ennek esik áldozatául. Mik történeken épen a tudomány főszentélyeiben, az akademiákban s egyetemeken és más tanintézetekben, azt oly élesen rajzolta Dühring, hogy ha igaza nem lenne, alig mozdították volna el egyetemi állásából. Bár mely országban nézzük is a két intézet-fajt, az eredmény egyforma; a társadalmi corruptio a tudomány kezelésére is nagy befolyást gyakorol. Így befolyással van a felesleges, tartalom nélküli s szellemtelen művek productiójára ép úgy, mint a tudományos művekre, melyekben az eredmények lelkiismeretlen könnyelműséggel anticipáltak, az előítéletek mindenféle változatos formában uralkodnak s az igazság egy halmaz ócska lom között rejtőzik;

behatnak még az iskolai könyvekbe s a sajtó köznapí gyártmányaiba, a mi mind összefoglalva elég szomorú jelenség, mely csak az egyetemi viszonyok, tanítási módszerek és rendszerek irrationalitásából érthető. Dühring igen élesen bírálta az akademiák és az egyetemek állását a tudományos fejlődéshez s elkeseredettsége egyoldalúságra vezette. De minden esetre figyelemre méltók az ő kikelései, a meny-nyiben sok helyen elevenre találunk, s a kik az akademiákat mai alakjukban feltétlenül védik, azoknak ki kell mutatniok a positiv hasznót, melyet a tudományok nekik köszönnek.*)

Egyébiránt Dühring túlzásai meníhetők; tényeken alapultak az ő állításai s személyes tapasztalásain, melyek elég keserűen ad-

*) Legujabban Csengery Antal „Az akademiák, különösen a magyar tudományos akadémia“ czimű beszédében (1878. jun. 16-án) igyekezett az akademiák hasznos és szükséges voltát a támadók ellenében kimutatni. Az érvek azonban, sajnos, oly csekélyek és oly kétesek, hogy minden megjegyzés nélkül ide állíthatom. 1) Az akademiák az eszméket érlelik és terjesztik. 2) Az akademiákat a kormányok nagy haszonnal kérdezhetik. 3) Emelik a tudomány művelőinek állását, „tekintélyét a közönség előtt“. 4) Az új erőket „a régi tekintélyekhez“ közelebb hozzák. 5) Az egyoldalúságot a szakembereknél megakadályozzák. 6) Megóvják a társadalmat a szellemi anarchiától az által, hogy megóvják „hamis elméletektől“ a közszellemet. Ezek Csengery úr érvei az akademiák mellett. Az olvasó azonnal látja, hogy Csengery úr az akademiákban a tudományos tekintélyt akarja etablírozni. Eltekintve azonban attól, hogy az akademiák való összeállítása nem felel meg a „tudományos tekintély“ idealis kívánalmainak, maga az elv „tekintély“ — káros a tudomány fejlődésének. A tudományban nincs egyéni tekintély, ha még oly magas rangú is az akadémia, itt csak a gondolat tekintélye lehetséges, s ez független minden társas szövetekezéstől. Az új erő fejlődése is kétes, ha egy „régí tekintély“ akar irányt adni az új erő munkájának. Megóvni pedig „hamis elméletektől“ a közszellemet, azt jól tudja Csengery úr, hogy arra semmi akadémia sem képes, sőt hogy az hozzá. méltatlan rendőri intézkedés. Legjobb elv itt a Lutheré: lasset die Geister auf einander platzen! Ha az akadémia magának usurpálja e tekintélyt, bár tudtommal nyíltan még sem teszi, akkor valóban ellensége minden tudományos szabadságnak s e conservatismusa elegendő arra, hogy a modern tudományos tényezők közül kitörültessek. Azon kérdést: tudományfejlesztő intézetek-e az akademiák, legegyszerűbben úgy fejtette volna meg Csengery úr, ha kimutatja: melyik tudomány, melyik ágában köszön valamely akadémianak új irányt s szellemi elmélyedést? Erre a kérdésre pedig a tudományok történelme régen megadta a feleletet. Hogy az akademiák olykor egy-egy lélekemelő ünnepély rendezői s hogy nagy gyűjtő művek kiadását s könyvtárak alapítását könnyebben eszközölhetik, mint a korlátolt egyéni erő, — az az ő főérdemök; — de ha több érdemöket nem tudjuk kimutatni, akkor szabad kérdeznünk: nem lehetne-e ugyanazt egyszerűbb apparattal s kevesebb költséggel eszközölni?

ták tudtára egyéni gyöngeségét ez államilag támogatott intézetek ellen. S Dühring mégis optimista. Optimista azért, mert ez intézeteket mulandó romoknak nézi, melyeket a legelső gyökeres reform halomra fog dönteni. A reform a socializmustól fog jönni. Ez majd öntudatosan intézi el az emberiség sorsát az egyéni szabadság és egyenlőség elve szerint. Dühring sokat vár ez elvtől: a „zsidóktól való emancipatiót“ ép úgy mint a tudományos és politikai viszonyok javítását. A tudományos viszonyokon az egyetemi czéhek s akadémiák megszüntetésén kívül a tananyag okszerű berendezése fog javítani. Az ily módon minden felesleges tehertől megszabadult nemedék képes lesz az élet valódi élvezetére s örömmel fog dolgozni, mert a munkában is örömet talál, nem pedig, mint eddig fáradságot s unalmat. Ha a lelketlen specialisták nem fognak külön díjazást nyerni, akkor a koresalakok nem fognak oly tekintéllyel terjeszkedni, mint a hogy most korlátoltságukban teszik. — Dühring optimismusa, mint ezekből kitetszik, a jelenben nem talál alapot: a jövőtől várja a kielégítést s a természet örökké való szervezetében leli elérhetésének garantiáját. És így be kell vallani, hogy az optimizmus ez alakban csak jövőbeli tényekből él, míg a valót ridegen elutasítja. A pessimizmus lényegében nincs ezzel megczáfolva. Ő is kénytelen megengedni, hogy az akadályok, melyek az élet szabad kifejezésének útját állják, az élet fogalmában szükségesek, s így a fájdalom elmaradhatlan. A fájdalom és öröm viszonya közt a balance nincs elkészítve, s Dühring optimizmusát is csak erőteljes egyénisége tartja fen. Hogy megczáfoljuk a pessimizmust, ahhoz a fájdalom és öröm forrásainak sokkal behatóbb kutatása kívántatik, mint a milyent akár Dühring, akár Hartmann teljesített. S a jövőben való remény is csak lehetőség, mely attól függ, hogy valaha az emberiségben a nemesebb tulajdonok jutnak túlsúlyra. Erre pedig, átlag tekintve az emberiséget, igen kevés a kilátás. Az önfentartás ösztöne minden egyébnél erősebb; s feltéve, hogy valaha a szabad associatio valósúl, ebben még nincs biztosítéka mindenkorra való fennmaradásának. Nincs kizárva azon lehetőség, hogy a szabad társulás újra átesap erőszakos szövetkezésekbe s így újra létesíti az erőszak államait más fokozottabb alakban. Akkor pedig újra viszszaér a számtalan baj, s a ki az emberi természetet nem idealizált alakban, hanem mezíten valóságában ismeri, az aligha nem fog azon vigasz nélküli végeredményre eljutni, hogy az ember szabad és boldog soha nem lehet, mert az egyetlen forma, melyben boldog

lehetne, az absolut anarchia, ez pedig az ember társas szokásai miatt lehetetlen. Így az ember, minthogy mindenkor társas viszonyokban kénytelen élni, mindig szorult viszonyok közt marad, s a társas életben bírja azon végzetet, mely idealjait szabad és boldog életről könyörtelen hidegséggel letiporja.

Dühring tana, a mint eddigi irataiban található, a mai philosophiai disciplinák közül sokat hagy el. Nincsen benne nevezetesen az, a mit ma nagyon felkaptak s a mi mégis csak irrationalis tényhalmaz, a magát büszkén „történetphilosophiának“ nevező kérdéses elvtelen productum; nagyon vázlatosan és hézagosan van kidolgozva az erkölcstan és észjog; az úgynevezett aesthetika üres kapkodásával s elvtelen aphorizmáival szintén elmaradt; csekély a dialektika a metaphysikai fogalmakban s a természettudománynak elvei is csak in nuce vannak feltárva. Ujabb művében (Logik u. Wissth.) Comte módjára tüzetesen szól az egyes ágakról, kivált a physikáról, de ez is csak az alapokra szorítkozik s dogmatismusa sehol sem tagadja meg magát saját tanaiban, bármily éles a bírálat mások felett.

Dühring nevezetes jellemzőjét tehát nem annyira a positiv tanokban, bár ott is, hanem polemiájában s parrhesiájában kell keresnünk, mely az eddigi tudományos haladásból a helytelent kiirtja s a nemtelent a felháborodás nemes haragjával üldözi, a nélkül, hogy a rendszeres igényeknek teljesen megfelelné. Ez elégtelenségért kárpótolhatja Dühringet azon öntudat, hogy az igazat teljes életében kereste s az igaznak felismertet egész lelkületével realizálta maga saját életében. Azonban az egész philosophiára nézve mégis van annyi nyerve, hogy a kriticismus, mely eddig kizárólag lélektani irányú volt (péld. o. Langenél) be fogja látni, hogy más téren is van még biztos tudás s hogy a philos. arra intetett, hogy positiv ismeretek nélkül egész bölcsesége szócséplés s az életre való tekintet s hatás nélkül üres hivalkodás. Positiv ismeretekre alapuló kritikai rendszer, mely a socialis viszonyokra ép olyan, sőt lehetőleg még több gondot fordít, mint az eddigi philosophia, melyben tulnyomó a lélektan s a mult üres bőreinek kitömése új alakok alkotása helyett, — erre inti Dühring rendszere a gondolkodót s egy ily rendszer megalakulásával fog a philosophia újra azon helyére ülhetni, melytől joggal megilleti mint oly tudományt, mely minden ágtudományhoz az örökké való elveket szolgáltatja.

V.

PHILARÈTE CHASLES MAGYAR CSATAKÉPEI. *)

Az ismert francia író egykor szívesen olvasgatta a *Moll-Flanders*, *A szép Roxana*, *A kalandor Jakab*, stb. kedves történeteit ez egyszerű, olykor elég durva elbeszéléseket s afféle regényes utazásokat, melyek 1690 és 1750. között Anglia alsóbb osztályainak eszméit reformálták, barbárságát szelídítettek s humanizálták. Oly megragadó volt e történetek valósága, átlátszó népszerűsége, hogy sokan igaz historiának tekintették. *A dögvész történetét* az orvosok kétségbevonhatlan tekintélyként idézték. De Foë kiadta *Egy lovag emlékiratait* s Schlosser a történetíró és Walter Scott, a híres regényíró jó lélekkel hittek ennek az angol-német lovagnak. Ugyanazon De Foë írta világhírű *Robinsonát* és *a világkörüli utazását*, anélkül, hogy elhagyta volna házi tűzhelyét.

Chasles is szeretett volna ily műveket írni. 1846 vége felé, mikor Lamartine szerint Franciaország „unni“ kezdé magát, egyszerre divatosá lettek a képzelet szeszélyei és kalandjai. A legtarkább történetek, regények, adomák, házi és drámai epopeák 10—50 kötetben kezdének feltűnni. Chasles azt hívé, hogy eljött az ideje hasonló kalandos utazásokat írni. Egy alakot kívánt teremteni, ha nem is oly eredetit mint a De Foë-é, de a ki utazik, tapasztal és mint a mai világból való ember, leírja, közzéteszi tapasztalatait, hogy földijeit tanúlják, ismerjék meg más népek civilisatióját is.

Igy született Tolmer kapitány.

Ez az életrevaló férfiú hosszú útra készült s Philarète Chasles számlájára bejárta Ausztráliát, az Antillákat, bekóborolta, még pedig véghetetlen bátorsággal, a roppant Amerikát! A jó kapitány mennyi utat tőn! Állítólag öt vagy hatszáz átlapozott, kijegyzett és fölhasznált kötet segélyével meglátogatta Canadát, Texast, az algon-

*) Oeuvres de Philarète Chasles : Scènes des camps et des bivouacs hongrois 1848—1849. Paris G. Charpentier. 1879.

kinokat, a veres bőrűeket s útleírásában mondott egy-egy igazságot is az olvasóknak. Ennek az ártatlan bűnnek elég sikere volt, a szerző folytatta a csempészet és compilatio e módját; míg ki nem tört az európai forradalmi mozgalom. Ekkor a közvélemény elfordult az indiánok és papuák világától, a közelebb fekvő tájakat kereste föl, Philarète Chasles is abban hagyatta a kapitány utazását és egy más embert alkotott, a ki az olasz földről Magyarországra került és részt vőn a magyar szabadságharcz elleni küzdelemben. Hőse tyroli származású, a kit családi körülményei távozni kényszerítenek s az olaszok iránti gyűlölete az osztrák hadseregbe vitt. Így került azután Jellasichek táborába, ott egy határőrvidéki csapat kapitánya lőn s mint ilyen indult a magyarok ellen. E marionette-figura azonban csak a kedves emlékezetű Pulszky Teréz, Klapka tábornok, Prágay műveiből s még egy két forrásból ismeri a magyar szabadságharcot; Majláth János gróf és Toldy F. (Schedel) német műveiből a magyar költészetet. Ő maga soha sem szagolta az itt elhasznált puskapor szagát. Képzeltetni, hogy aránylag jó forrásai dacára tömördek tévedés fordul elő rajzaiban, és állásánál fogva mint osztrák katonának ellenséges lábon kelle állania a magyarokkal.

Tyroli ellenségünk oly szerezsán csapat élére került, melyben egy nő is harczott. Emberei a vörös köpönyegesek valának, a nőt később szárnysegédének választotta. A szerző a szép Hanksának (Ancsa?) nevezi. Nem egy szláv és magyar szó fordul elő beszélgetéseikben, természetesen nagyon hibás francia-német orthographiával írva, többi közt a *sztivovicza*, *csutura*, *pallos*, *nebojsza*, *je jedan brate*, *jurat*, stb. Jellasichek hódító útjában tisztünk a Palocsay grófok kastélyába is eljut, hol szívesen fogadják s kötelességének tartja kis képet adni a magyar aristocratia nagyságáról. „Magyarország ép oly termékeny az eredeti tényekben, mint Anglia. Az öreg gróf egész éltében a legtökéletesebb typusa volt a magyar, keleti, bizarr és a legregényesebb feudalistáknak, a minők soha sem voltak Európában. Nem egy ily kis fejedelem olyan királyi életet élt az ő magányában, minőről nekünk fogalmunk sem lehet. Császári hivatalnok soha sem mert volna az ő uradalmába belépni. Vendégszeretete nagyszerű, rendkívüli és excentrikus vala. Egy-két vonásból könnyen megítélhetni. Mivel egy ily főúr öreg kastélya, a török világban még erősség, egy granitszikla ormán emelkedék, melynek tetejéhez hosszas kígyózdó úton leheté föllérni, sokszor megtörtént a tulajdonosával, hogy az egész tél folytán nem lett volna kívül be-

szélnie, ha csak valami rendkívüli módon nem talál magán segíteni. Deczember megérkeztével fegyveres szolgálát a gácsországi és szepesi utakra küldé, kik erővel letartóztaták a kocsikat és udvariasan mint a *Médecin malgré lui*-ben kényszeríték az utasokat, hogy látogassák meg a kastély urát. A gróf szokott ünnepélyességgel fogadta önkénytelen vendégét, nem hallgatott tiltakozásaira a színbe téteté kocsiját s azon ürügy alatt, hogy minden magyar nemesnek joga van legalább három napig magánál tartani vendégét, falusi bált, népnünepet, vadász és halász mulatságot és paraszt concerteket adatott tiszteletére. Bármily fontos ügye volt is vendégének, a gróf kérlelhetlen maradt, a három napot ott kelle töltenie a fogolyvendégnek: *a magyarok így értik* a vendégszeretetet. Ha a kitűzött időben beállítasz a gazdádnál, nagyon megtisztelked házát. Bocsanatot kell kérned, hogy el nem hoztad nődet, gyermekeidet s unokáidat. A mulatás tartama minden képzelhető határt felülmúl, egy angoltól hallottam, hogy hét évet töltött mint vendég egy úr házábanál. Polocsay gróf, ki a lehető legmesszebb vitte a magyarismust, saját módja szerint szokta összeházasítani szláv nemzetiségű jobbágysait. Az ős vége felé, a mikor a legtöbb hazasság köttetik, két sorba állítja kastélya nagy termében a falu ifjait és megszemlélvén őket, mint Napoleon az ő csapatjait, így szólal meg: „Te Jancsi! elveszed Marcsát! Te András, Ancsát.” A párok azután sorjában a templomba mennek, a káplán hivatalosan megesketi őket s egy tehennet s egy kis pénzt kapván ajándékba, bevégzik az ügyet. Ha kedve kerekednék Andrásnak azt mondani, hogy neki nem Ancsa, hanem Ulia (Helén) tetszik, rögtön huszonötöt mérnek rá s azután azon megjegyzés mellett kapja meg a gróftól Uliát, hogy e próba nélkül nem hitt volna szerelmének komolyságába.

Ime egy magyar főúr képe a mint egy francia író más elbeszélések után élénk rajzolja. Nem valami vonzó kép. A különösnek, az anomaliának és nem az általánosnak 1848. előtti képe. A magyar urak közül csak kevés volt ilyen, de hogy volt, nagyon jól tudjuk. Az Illésházy-féle különczök nem épen hiányoztak földünkön. De így volt ez a XVII. és XVIII. században külföldön is, s a francia elbeszélésében a specíficus magyar sajátságoknak ismertetése hiányzik. Még néhány év előtt megláthatta mindezt a nagy Oroszországban is, míg Sándor czár jobbágyszabadító rendelete véget nem vete neki.

Azt hinné az ember, hogy az idegen írónak legkönnyebb

megtalálni az eredeti nemzeti tulajdonokat; hogy művének épen ezekkel fog adni ismeretlen érdek: pedig ezt tudják a legkevesebben. Azután még azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a francia nem ismeri közelebbről a magyar életet, csak könyvekből, s olyan mint a másoló, aki a kép lekiválóbb eredetiségét vagy szem előtt téveszti, vagy túlozza a fő jellemvonásokat.

Ha a könyvben számos adathiba fordul elő, könnyen megmagyarázza a szerző franciasága; ha az „Emlékezzenk régiekre stb.” elbeszélő költeményről, mint *Csáty Demeter* című nemzeti balladáról beszél s a negyedik sorát így fordítja! „Nem gondolatok, hogy rabszolga fiai lesznek;” ha az *Élet és litteratura* című folyóiratot 1848-ki *prágai* magyar ujságnak kereszteli s számos ilyen hibát követ el, mind megbocsátható, de kívánatos lett volna a nemzeti élet, jellem hű ecsetelésével gyönyörködtetnie az olvasót, ezt azonban nem teszi, valószínűleg, mert nem tudja tenni.

Hősünket Jellasichek bányarendelete Bécs felé küldi, hogy mint szerezsánjai hívek, megszabadítsák a Szent-István tornyába menekült császárt lázadó alattvalóitól. Itt alkalmá nyílik az Aula és a diákság forradalmának rajzolására, Jellinek, Franck, Messenhausert bemutatására. Majd újra Magyarországra tér csapatjával, elmondja, hogy a honvédek között számos szabadon bocsátott fegyencz, előbb gyilkos és utonálló volt, a kik rablásokat s kegyetlenségeket követtek el, többi közt egy fiatal emberét, tyroli földijét, kit anyja egyenesen az ő barátságára bízott, kegyetlenül megcsontkították, s ezért emberei minden honvédet gyűöltek s irtó háborút kívántak ellenök. Csapatjának sikerült elesíteni a tettezt, a honvéd tisztet, egy báró Wallockszayt. Ki ez az ember? Nem mindennapi férfiú. A mondák hőse, ki az Atridák és Krimhildák fájából került a modern világba. Ph. Chasles mindig azt hitte, hogy a dráma és regény inventiója semmi az élet realitásához képest, hogy a mit e Wallockszayról mesél, ahhoz egyetlen részletet sem csatolt, sőt a kép színeinek halványítására törekedett. Ha valaki nem akarná elhinni, olvassa miss *Pardoë* angol munkáját vagy a *Wiener Jahrbücher* 1829-iki folyamát, ott sokkal színesebb, élénkebb, regényesebb rajzát találja az általa egyszerűen elmondott tényeknek. „Az Atridák családjának emléke elhalványodik azon *drámai* esetek mellett, melynek eltörülhetlen bélyegét viseli magán e nemes és régi faj. Hogy bizonyos családokra ránehezült az átok, nem lehet kétséges. Oly ádáz tettek, minők a legbarbárabb skót clánok életét irtották ki vagy a Retz

marsallnak nevezett szörny pályáját metszették el, a törvény bosszúját vonták a Wallockszy faj ivadékaire. Ő a népszerű nagytáncosok ködétől megfosztva meséli el a szörnyű és csaknem fáthoz hasonló legendát, melyben a dölyf, az atya- és a testvérgyilkosság nemzedékről nemzedékre mint elidegeníthetlen örökség jelenik meg.“ E család különösen Mária Terézia háborúiban tűnt fel; ő ajándékozta meg birtokkal és bárósággal. A családfő egyedüli tulajdonsága a vitézség és ravaszság volt; jobbagyaival úgy bánt, hogy Bajorország egyik templomában mai napig olvassák a lytania azon pontját: Báró Wallockszytól ments meg uram minket! A gyermektelenül elhunytak vagyonát egy szintoly vad és még jóval komorabb testvére örökölte. Ez egy csinos és okos parasztleányt vett nőül. A szegény bárónénak szomorú sors jutott osztalékul. Alig oltotta ki rajta első szenvedélyét a férj, azután teljesen megveté. Csak akkor jelent meg előtte, mikor közel volt lebetegedéséhez. Kiküldte szolgáit a szobából, ágyához közeledék s míg a nő reménytelen pillantott reá, a férj pisztolyt vont ki övéből s ezt mondá az ágyban fekvő betegnek:

„Vagy fiut adj nekem, vagy mindenre a mi szent, mondom neked, hogy megöllek!“ Ezzel visszavonúlt. Még az nap este megszületett a fiú, kit Sámuelnek neveztek. Mikor az atya szerencsét kívánni jött nejének, csak ők tudták szavaik horderejét. Még három más fiút hozott világra az asszony, mind oly tigristermészetűt mint az atyjok. Nevelésök abban állott, hogy a vadászatra kísérték atyjokat.

Télen vadkacsákra szoktak járni. Egy pór követé őket és hűszorította haza a vadat. Egy február havi reggel az atya által meglőtt vadkácsa egy félíg befagyott tóba esett. Inte a parasztnak, hogy keresse. Ez habozék. Azonban mégis megpróbálkozék, rátette a lábát a jégre, de az összetört alatta. A báró most azt kívánta, hogy tegye le bundáját (bounda) és ugorjék a vízbe. A pór a hidegtől reszkette engedelmessé, de csakhamar visszatért és összetett kézzel könyörgött a bárónak, hogy ne kényszerítse. E szörny azonban egyszerűen lelőtte. Három más golyót a fiuk röpitettek reá. A törvény nem járt utána, a báró souverain földesúr vala. Ily iskolába jártak a fiúk, nemesoda, ha gyakori összeütközés támadt az atya és legidősebb fia között. Egy alkalommal azt mondá az atya:

— Tudod-e, hogy megbotoztatlak embereimmel?

— Vigyázz, felelé emez, mert rosszúl jársz, a te fiad vagyok...

Az atya kaczagásra fakadt, kiment s csakmar két emberével tért vissza s kiadta a parancsot, de nem leheté végrehajtani, mert abban a pillanatban a fiú lövése érte az atya szívét. Most azonban a törvény kezébe került a bűnös és halálra ítélve lefejeztetett.

A véres és kegyetlen legenda nem áll meg. A két hátramaradt testvér, Károly és Ferencz, folytatják az egyenlenséget. Károly egy este neje és egy barátja közt ül, mikor Ferencz belép és közeletről testvéreire lő. Az asszony melle fogja fel a golyót, de a következő lövés Károlyt téríti le. Nagy nehezen a Duna partján, a casino mellett elfogják a bűnöst. Ha a tetten kapott orgyilkos futásban nem juthat be valamely asylumba, a magyar törvény szerint (raesontoerverny) minden teketória nélkül ott helyben a halál fia. A Wallockszy család oly hatalmas és félelmes volt a városban, hogy e gyilkos tagján nem merték végrehajtani a *nemzeti* törvényt. Ferencz báró börtönbe került, hol keleti szokás szerint siralomházza tétették. A kiállítás napján csak úgy szakadt az eső, a nép mégis a városba tódult a szomszéd falvakból látni a rettegett és átkozott embert, kinek fogai vaczogtak a dűhtől, tagjai meggörnyedtek bilincsei alatt s végre tehetetlen haragjától tajtékozva ájultan esett össze. A törvényszék ugyan halálra ítélte; de a főherczeg-nádor közbenjárására kegyelmet kapott s büntetését tizenötévi börtönre változtatták. Hősiünk tehát még találkozhatik e báró Wallockszyval. Először 1840-ben a börtönben s később mint egy honvédesapat fejével. Sikerült neki őt élve elfogatni és maga elé vezettetni.

— Hát minő háborút viselnek önök ellenünk? Tegnap egy fiatal ember kezeit vágták le... az önök honvédei követték el e gyalázatosságot!

— Az én voltam, felelé rendes mosolyával. A kópé ellenem vallott.

— Óh kapitány! kiáltá Anca, a női szárnyeségéd, reméllem nem fogja kimélni. Én hátat fordítottam e nyomorútnak, kit embe-reim ökleikkel zúztak össze, testét pedig a madaraknak és a farkasok fogának hagyák zsákmányul.

Nem követhetjük a francia író előadása egész folyamán. Mint idáig láttuk, tömérdek hibát követ el; annyira szereti az anomaliákat, hogy a normalnak képét alig találjuk benne. Hibái még szaporodnak, midőn a magyar költészetről szól. Versei gyöngé példányai a magyar népköltésnek. Némelyikről maga az idegen szerző is észrevehette volna, hogy nem lehetnek népies alkotások.

Sőt a magyar rhythmus kedvéért egy állítólag erdélyi népverset is idéz, melynek álljon itt sajátságos helyesírása.

Sikra valek,
Ott tatalek!
Kincs,
Kincs,
Kincsre!
Trizta kezem
Már evezem!
Incs,
Incs,
Incsre!
Fillre megyek;
Howy szeretbe legyek!

Ezt persze igen nehéz megérteni!

A szerző könyve végéhez Magyarország 1848. előtti vázlatos történetét csatolja s több helyen rokonszenves képét adja a nemzet küzdelmeinek. Hogy műve jobban nem sikerült; hogy kevés köszönni valót találunk benne: főleg forrásai csekély számának s az irodalmi rész gyöngeségének tulajdoníthatni. Századunk olvasó közönségét különben sem elégítik ki már az ilyen, könyvekből szerkesztett népismerető olvasmányok, kivált ha annyira a szomszédban játszanak, mint Chasleséi itt Magyarországon, majdnem Európa közepén. Az ily írótól méltán megkívánhatni, hogy menjen, lásson, szemléljen, vizsgáljon, olvasson, tanuljon, s azután — írjon. És még ekkor is mennyi tévedés rabja lehet az idegen, a kinek nyelvünk nem értése miatt nehéz hozzájutni a nemzeti szellem kincseihez.

VI.

VELENCZE MODERN TITKAIBÓL.

IRTA : WILKIE COLLINS.

(6. folytatás.)

Francis visszatért a szállodába. Távolléte alatt ügyei más fordulatot vettek. A mint a folyosón végig haladt, egy szolga kérte föl, hogy sziveskedjék a magánhivatalos terembe sétálni. Ott nagyon is aggodalmas képpel a vendéglős várakozék reá, mintha valami komolyat akarna mondani. Sajnálattal hallá, hogy Mr. Francis Westwick is, mint a család többi tagjai, a kényelmetlenség titkos forrására akadtak az új szállodában. Értesült Mr. Westwick kifogásáról a hálószoza atmospherája ellen. A nélkül hogy kétségbe merné venni e pontot, engedelmet kér, hogy a történetek után nem adja át a szobát Mr. Westwicknek.

Francis élesen válaszolt, kissé fölingerelte a vendéglős hangja. „Valószínűleg nem aludtam volna e szobában, ha fen is tartotta volna számomra,” mondá. „Azt kívánja, hogy hagyjam el a szállodát?” A vendéglős rögtön belátta elkövetett hibáját és helyrehozni sietett. „Épen nem, sir! Mi részünkről mindent megteszünk, hogy kényelmes legyen itt tartózkodása. Bossánatot kérek, ha valamikép megsértettem. Csupán az intézet hírneve aggaszt. Remélhetem-e azt a nagy kedvezményt, hogy semmit sem mond a felső szobában történetekről? A két francia úr szívesen megígérte a titoktartást.” E véd-beszéd folytán Francis beleegyezett a vendéglős kérelmébe. „Így vége lesz a grófné vad vázlatának,” gondolá, mikor visszavonult. „Annál jobb a grófnéra nézve.” Másnap későn kelt. Párizsi barátjai felől kérdezősködván, arról értesült, hogy mindketten Milanóba távoztak. A mint keresztül haladt a csarnokon, észrevette, hogy a főkapus néhány felviendő csomagra egy szoba számát jegyzi föl krétával. Közelebb lépett s a „13 A.” tünt fel neki. Majd a szoba új lakosának nevét kereste s a névjegyen „Mrs. James-“t talált. Mind-

járt a lady felől kérdezősködék. Azt mondták, hogy korán reggel érkezett s az olvasó teremben van. A mint a terembe pillantott, a nőt egymagában látta. Előbbre lépve szentől szemben állott vele.

A nő egy sötét szegletben ült, fejét lehajtva és karjait mellén keresztbe téve. „Igen“ mondá türelmetlen hangon, mielőtt Francis szólhatott volna. „Azt gondolám, legjobb lesz kegyedre nem várakozni. Elhatároztam, hogy megszerzem a szobát, mielőtt másnak adnák.“ „Hosszú időre vette ki?“ kérdezé Francis. „Kegyed azt mondá, hogy egy hét múlva megjön Lockwood. Egy hétre vettem ki.“ „Mi köze ahhoz miss Lockwoodnak?“ „Van valami köze hozzá — e szobában kell aludnia. Ha megjön, neki adom át a szobát.“ Francis érteni kezdé a grófné babonás szándékát. „Kegyed is, a művelt nő, testvérem szobaleányának véleményén van?“ kiáltá Francis. „Föltéve hogy képtelen babonája komoly dolog, rossz eszközt választott megpróbálására. Ha én, fivérem és nővérem nem láttunk semmit, mit fedezhetne föl Ágnes Lockwood, a mi nem reveláltatott nekünk? Hisz ő távolabbi rokona a Montbarryeknek, csak cousineünk.“ „De közelebb állott az elhunyt Montbarry szívéhez, mint bármelyikök,“ szolt büszkén a grófné. „Serencsétlen férjem élte utolsó órájáig sajnálta, hogy elhagyta őt. A miss azt fogja látni, a mit egyikök sem látott — neki birnia kell e szobát.“ Francis azon indokot kereste, a mi a grófnét lelkesíté. Nem látom át, mi érdeke lehet kegyednek a rendkívüli kísérletre,“ mondá. „Az én érdekem“ mondá a grófné, „nem tenni semmi kísérletet! Az én érdekem azt sugallja, hogy fusak Velenczéből és soha se lássam Agnes Lockwoodot, vagy esaládjak valamely tagját!“ „És mi hátráltatja kegyedet?“ A nő felugrott és vadul nézett Francis szemei közé. „Én nem tudok többet a felől, a mi hátráltat, mint kegyed!“ kiálta szenvedélyesen. „Egy nálamnál erősebb akarat kerget saját romlásomra, kedvem ellenére!“ Azután mindjárt leült és inte kezével, hogy távozzék. „Hagyjon el,“ mondá. „Engedjen át gondolataimnak.“

Francis elhagyá, erősen meg lévén győződve, hogy ez az aszszony nincs eszén. Egész nap nem látta. Az éj rendesen múlt el. Másnap korán reggelizett és föltette, hogy várakozni fog a grófnéra. Nem sokára bejött, reggelit parancsolt és épen oly magába merülten nézett szét, mint előtte való nap. Francis az ő asztalához sietett és azt kérde tőle, nem történt-e valami a mult éjjel. „Semmi,“ mondá. „Úgy aludt, a mint szokott?“ „Igen, szokottan.“ „Kapott-e leveleket ma reggel? Hallotta-e mikor jön a miss?“ „Nem kaptam

leveleket. Valóhan itt akar kegyed maradni? Mult éji tapasztalása nem változhatta meg szándékát?“ „Épen nem.“

Az eszmélet pillanatnyi fénye, mely Agnes felől tett kérdése alkalmával ömlék el arcán, újra elenyészett, mikor feleletet adott. A lemondás közönyével tekinté szét, beszéle és reggelizék, mint oly nő, a ki felhagyott minden reménnyel, a kit semmi sem érdekel s mindent csak gépiesen, ösztönszerűleg végez. Francis kiment, hogy megtegye az utazók szokásos bucsújárását Tizian és Tintoretto képeihez. Néhány órai távollét után a hotelbe térve egy levelet kapott. Testvére Henry írta és sürgetőleg ajánlotta, hogy Milanóba térjen vissza, mert egy Velenczéből érkezett franczia színháztulajdonos nagyobb fizetéssel akarja elszegődtetni a híres tánczost, a ki már szerződött Francissal. Együttal megírta neki, hogy lord és lady Montbarry, Agnes és a gyermekek három nap mulva Velenczébe érnek. „Ők semmit sem tudnak szállodai kalandunkról,“ írta Henry, „és már távartak a vendéglősnek a szükséges szobák iránt. Képtelenül babonás lenne tőlünk, ha visszariasztanók a nőket és gyermekeket a legjobb velencei szállodától.“ Francis párizsi collegájának magaviseletén felháborodva, a nappali vonattal Milanóba rándúlt. Mielőtt elutazott volna, testvérének táviratáról kérdezősködék a vendéglöstől. A távirat megérkezék, a szobák fentartattak számukra. „Azt gondoltam“, mondá gúnyosan, „hogy ön minden családunkbelit elutasít szállodájából.“ A vendéglős tiszteletteljesen, bár ugyanazon hangon válaszolt: „Sir, a 13. A. szám biztosítva van egy idegen által. Én a társulat szolgálja vagyok és nem merészném visszautasítani a hotel jövedelmi forrását.“ Ezt hallván Francis Istenhozzádót mondott a vendéglősnek. Magának is restellte ugyan megvallani, de ellenállhatlan kíváncsiság bántotta, hogy valjon mi fog történni a hotelben Agnes megérkeztével. „Ms. James“ is belé vetette bizalmát. Majd gondolájába lépett „Mrs. James“ bizalmát nagyon respetálva.

A harmadik nap estéjén lord Montbarryék pontosan megérkeztek. „Mrs. James“ szobájának ablakánál ülve leste őket s látta, hogy az új lord Montbarry lép ki legelőször a gondolából. Karján vezeté föl nejét a lépcsőkön. Majd a három gyermeket vette gondjai alá. Azután Agnes jelent meg a gondola kis fekete ajtajánál és megfogva lord Montbarry kezét lépett a parti lépcsőkre. Nem viselt fátyolt. A hotel kapujához érve, a grófné, a ki színházi látesővön keresztül nézte őt, látta, hogy Agnes az épület külsejét szemlélte meg és arca igazán halvány volt.

XXI. FEJEZET.

Montbarryékát a szobapinczér fogadta, a vendéglős egy-két napra távozott a hotel ügyében. Az első emeleten három szobát tartottak fel az új vendégek számára. Két egymásba nyíló hálószobát és egy ültözőt. De a harmadik hálószoba Agnes és a legidősb leányka számára kissé távolabb esett, mert az ültöző szoba mellett levő hálótermet egy angol özvegy nő foglalta el. Más hálószoba csak a folyosó másik oldalán volt. Legjobbnek találták Agnest a második emelet egy kényelmes szobájában helyezni el. Hiába panaszkodék lady Montbarry a család egy tagjának elválasztása miatt. A pinczér udvariasan figyelmezteté, hogy más utazókat lehetetlen fölkérni szobájok átengedésére. A lady sajnálatát fejezte ki és biztosítá Lockwoodot, hogy a másod emeleti hálóterem a legjobb szobák egyike. A pinczér távoztával megjegyzé lady Montbarry, hogy Ágnes félreült és szemmel láthatólag közönyös a hálószoba kérdése iránt. Talán beteg? Nem, csak a vasút lankasztá el egy kissé. Ezt hallván, lord Montbarry, azt az ajánlatot tévé, hogy menjen ki vele és sétáljanak egy félóraig a hűs esti légben. Ágnes szívesen elfogadta az ajánlatot. Lépteiket sz. Márk tere felé irányzák, hogy a lagunákon fújó szellőt élvezhessék. Ágnes először látta Velenczét. A vizek csodálatos városának bűbája egészen elvarázsolta az ő érzékeny lelkét. A kitűzött félórai séta rég elmúlt és másfél óránál többet időztek künn, mikorra lord Montbarry emlékeztette sétáló társát, hogy már várnak reájok az estebéddel. Visszatértök alkalomával az oszlopok alatt haladva egyikök sem vőn észre egy mély gyászba ültözött s a tér nyílt részén ácsorgó asszonyt. Ki midőn megismerte Ágnest, megrezzent, majd némi habozás után a szállodáig követé őket.

Lady Montbarry jó kedvvel fogadta Ágnest — a távolléte alatt történt esemény újságával. Alig tíz pereczel azután, hogy elhagyta a szállodát, egy írónnal írt levelkét hozott a pinczér lady Montbarrynek. Írója nem volt más mint az ültöző szoba másik oldalán lakó özvegy angol nő. Mrs. James, mert így írta magát alá, arról értesült a pinczértől, hogy lady Montbarry kellemetlen zavarban van a szobák miatt. Ő egyedül van. S mivel szobája kényelmes és terjedelmes, nincs ellenére, ha az első vagy második emeleten alszik. Nagy öröme telnék benne, ha szobát cserélhetne miss Lock-

wooddal. Holmiját már el is vitette és miss Lockwood bátran elfoglalhatja a 13. A. szobát, mely most egészen rendelkezésére áll.

„Én mindjárt föltevém, folytatá lady Montbarry, hogy meglátogatom Mrs. Jamest és személyesen megköszönöm neki határtalan szivességét. De úgy értesültem, hogy kiment és egy szóval sem mondta meg senkinek, mikor tér vissza. Pár köszönő sort írtam neki, melyben reményemet fejeztem ki, hogy személyesen is lesz alkalmunk elmondani hálánkat. Ezután elrendeltem, hogy hordják le holmidat. Menj kedvesem és íteld meg magad, hogy az a jó lady nem a ház legjobb szobáját adta-e neked?“ E szavak után gyorsan rendbe szedeté Ágnes ebédtoilettejét. A szoba kellemes benyomást tön Ágnesre. Az erkélyre nyíló széles ablakból gyönyörű kilátás volt a csatornára. A fal és boltozat díszítése ügyesen ismételte Raphael vaticani rajzait. A hatalmas ruhaszekrényben kényelmesen és egész hosszukban függhettek Ágnes ruhái. Az egyik szögletben, közel az ágy fejéhez egy nagyobb fülke vala, mely kis öltöző szobává volt alakítva, s melyből egy másik ajtón egy lépcső vezetett a hotel alsó helyiségeibe, hol rendesen a szolgálk valának. Visszatértökben egy szobaleány kérte el a kulcsot. „Rendbe akarom hozni a szobáját, miss“, mondá a leány, „azután az étterembe viszem a kulcsot.“

Míg a szobaleány dolgát végezte, egy magányos nő ácsorgott a második emelet folyosóján, s mikor a szobaleány az öltöző szobácska ajtaján és a hátulsó lépcsőn elhagyta a termet, a nő leszaladt a lépcsőkön, a főajtón beosont a hálóterembe és elrejtőzött a ruhaszekrény üres részében. A szobaleány csakhamar visszatért, bevégezte munkáját, belülről bezárta az öltöző szoba ajtaját és kilépven a teremből becsukta a főajtót és a társalgó terembe Ágneshez vitte a kulcsot. Az utazók éppen késő ebédjüknél ültek, mikor a gyermekek egyike azt vette észre, hogy Ágnes órája hiányzik. Talán öltözéke sietős változtatása alkalmával a hálóteremben hagyta? Egyszerre fölkelt az asztaltól, hogy keresse az óráját, lady Montbarry kimenőben figyelmeztette, hogy jól zárja be hálószobáját, hátha tolvajok vannak a házban. Ágnes mindjárt megtalálta óráját, a toilettasztalon felejté. De mielőtt elhagyta volna a termet, eszébe jutott lady Montbarry figyelmeztetése s megnézte az öltözőszoba ajtajának kulcsát. Egészen jó volt. Azután jól bezárta a külső ajtót is. Távoztával a ruhaszekrény kevés levegőjétől kényszerítve, a grófné az üres terembe lépett. Az öltöző szobába lépve az ajtónál figyelt, míg a külső csend nem biztosítá, hogy senki sincs a folyo-

són. Ezután felnyitván az ajtót, kiment s halkan betette maga után.

Az ebéd alatt Henry Westwick is megérkezett. Mikor a terembe lépett s mikor Ágneshez ment, hogy kezét fogjon vele, öntudatlanul bizonyos melegség jelentkezik keblökben. Erezték, hogy örömet okoz találkozásuk. Ágnes oly pillantást vete Henryre, melyről maga is mindjárt észrevette, hogy reményre bátorító. A rokon arcán élőmlő boldogság láttatá ezt vele és kissé zavartan az ismerősök felőli szokásos conventionalis kérdezősködések mögé menekült. A mint Henry az asztalhoz ült, igen mulatságos rajzát adta elő Francis testvérök helyzetének a béres lelkű operaénekes és a lelkiismeretlen francia színházigazgató között. A végletekig vitték a dolgot, úgy hogy a törvénynek kelle döntenie. Francis nyerte meg a pört, de színházának ügyei rögtön Londonba hitták. Visszautaztában nővére, Mrs. Norbury kísérté el, ki a velencei hotelben töltött két rémes éjszaka után elhatározta, hogy soha sem lép bele és rosszul-létével igazolja meg nem jelenését a családi ünnepélyen. Az ő korában az utazás fárasztó volt neki s örült, hogy fivérének társaságában térhet vissza Angliába.

Étkezés közben könnyen és vidáman folyt a beszéd, az idő nagyon előhaladt és le kelle fektetni a gyermekeket. Mikor Ágnes fölkel, hogy a legidősb leánykával elhagyja a termet, rögtön némi változást vón észre Henryn. Komolyan és elfogultan tekintte szét, s midőn kis unokahuga jó éjt kívánt neki, hirtelen ezt mondá: „Marián, szeretném tudni, a szálloda melyik részében fogsz aludni?” Marián megglepte a kérdést és azt felelte „hogy szokás szerint „Ágnes nagynénjénél.” Henryt nem elégítette ki a válasz, hanem közelebből tudakozódott a társaság szobái felől. Ágnes megütkezve Henry lehető kifogásán és hogy a gyermek helyett is válaszoljon, megemlékezett Mrs. James udvarias áldozatáról. „Hála e lady szívességének, Marián és én csak az öltöző szoba tulsó oldalán leszünk.” Henry nem tett rá semmi észrevételt, csak elégedetlenül nézett, mikor Ágnesnek és kis társának kinyitotta az ajtót. Jó éjt kívánva mind addig várakozott, míg azt nem látta, hogy a fatalis szeglet-szobába lépnek, ekkor hirtelen bátyjához fordult. „Jer, Stephen, dohányozzunk.” A mint magukban valának, rögtön okát adta a hálószobát illető kérdezősködésének. Francis elbeszélte neki, hogy Velenczében találkozott a grófnéval s mind azt, a mi történt; azután újra meg újra ismétlé bátyjának a dolgot. „Nem szeretem, hogy ő nektek adta át a szobát. A nélkül, hogy elrémítenéd a hölgyeket,

nem figyelmeztethetné-e Ágnest, hogy gondosan zárja be az ajtót?“ Lord Montbarry azt viszonzta, hogy a figyelmeztetést már neje megadta és hogy Ágnes gondot visel magára és kis hálótársára. Külömben ő a grófnének és babonáinak meséjét kísértetes drámai műnek tekinti, mely elég mulattató lehet, de nem érdemel komoly figyelmet.

A férfiak távolléte alatt újra egy rendkívüli jelenet folyt le a teremben, mely már több meglepő körülményt mutatott, s most lady Montbarry legidősb leányával történt. A kis Marián az ágyba készült és imádkozni térdelt le, mikor véletlenül a boltozatra pillantott fel. Egyszerre rémes kiáltást hallatott és a boltozat fehér karpitján egy kis barna foltra mutatott. „Az vér folt“, kiálta elszörnyűködve. „Kérem, vigyen el engem. Én nem akarok itt aludni!“ Ágnes belátva, hogy haszontalan lenne minden okoskodás, hamarjában felöltöztette a lánykát s visszavitte anyjának a társalgó terembe. Itt azután a mint tudták, úgy vigasztalák a remegő lánykát. De hiába bátoríták, hogy menjen vissza, a félénk gyermek nem hallgatott a rábeszélésre. Képtelen volt okát adni, miért látszott az a folt épen vérfoltnak. Csak annyit tudott, hogy meghalna a rettegéstől, ha még egyszer látná. Ily körülmények között nem leheté mást tenni, mint másik két testvére és a dajka szobájában helyezni el. Félóra mulva Marián békén aludt testvére nyakát átkarolva. Lady Montbarry pedig Ágnessel a szobába mentek, hogy megnézzék a foltot, mely annyira megijesztette a gyermeket. Oly kicsiny volt, hogy alig lehetett észrevenni s hihetőleg a munkás gondatlanságából vagy egy csöpp festék odavetésétől származott. „Nem értem, miért adott Marián oly rémitő magyarázatot e csekélységnek“, jegyzé meg lady Montbarry. „Azt gyanítom, hogy a dajka felelős a történetekért“, mondá Ágnes. „Hihetőleg valamely borzasztó dajkamesét mondott a gyermeknek s ez tőn reá oly kínos benyomást. Az ily személyek nem fogják föl a veszélyt, melyet a gyermekek képzeletének fölesigázása által okoznak. Jövőre nagyobb gondunk legyen a dajkákra.“ Lady Montbarry meglepetve nézett szét a teremben. „Nemde szépen fel van diszítve? Ágnes, azt hiszem, hogy nem szándékozol itt magadban aludni?“ Ágnes nevetett. „Én oly fáradt vagyok“, viszonzá, „hogy jó éjt kívánva nem kísérlek vissza a társalgó terembe.“ Lady Montbarry az ajtó felé fordult. „Látom, hogy ékszerszekrényed az asztalon van. Ne felejtsd el bezárni az öltöző-szoba ajtaját.“ „Már megnéztem s magam próbáltam meg a kulcsot“, vi-

szonza Ágnes. „Lehetek-e valamivel szolgálatodra?“ kérdé. „Nem, kedvesem, köszönöm; magam is oly álmos vagyok, hogy követem példádat. Jó éjt, Ágnes, legyenek édes álmaid az első velencei éjjel.“

XXII. FEJEZET.

Ágnes, miután lady Montbarry távoztával jól bezárta az ajtót, letette felsőruháját és nyílt bőröndjeinek kipakolásához fogott. Az ebédhez való sietős toilettejénél, azt a ruhát vette föl, a melyik legfelül feküdt a ládában, úti ruháját pedig az ágyra veté. Most kinyitván a ruhaszekrényt, sorjában felaggatni kezdé ruháit. De csakhamar beleunt a munkába és másnapra halasztotta. Az egész nap fújó, erős déli szél még éjjel sem szűnt meg. A lég nagyon fülledt volt a szobában, azért kinyitá az ablakot, és az erkélyre lépett, hogy megtekintse a kilátást. Az éj homályos vala, mit sem lehetett megkülömböztetni. Az ablak alatti csatorna egészen feketének látszott, a szemközti házak mint valami árnyéksor tűntek fel. Közben-közben egy-egy gondolás intő kiáltása hallatszott, midőn a csatorna valamely szegletére ért; majd az evezők közeli csapkodása jelenté, hogy a gondolák vendégeket hoztak a szállodába. E gyér hangokat kivéve, Velence titokszerű éji csendje igazán síri csend vala. Ágnes az erkély párkányára támaszkodva szórakozottan nézett bele a sötét úrbe. Gondolatai azon szerencsétlen férfiú körül forogtak, a ki megszegte neki adott szavát és e házban halt meg. Úgy rémlett előtte mintha valami változás érné Velenczébe jötte óta, valamely újabb befolyás látszanék működni. Montbarry halálának emlékezeténél előbb a részvét és sajnálat érzelmei támadtak szívében. E szelid szivben most újra megjelent éles fájdalma. Majd rögtöni félelem és kétség szállotta meg és testét-lelkét gyötörte. Elfordult a sötét víz homályos mélységétől, mintha ez volna az őt meglepő izgalom oka. — Gyorsan betevé az ablakot, félredobta shawlját és meggyújtá a gyertyákat. A külső setéséggel annyira ellenkező kedves világosság visszaadta bátorságát. Mint a gyermek örült a fénynek. Jó lenne-e az ágyba menni? kérdé magától. Nem! A fáradság érzete most már elmúlt. Újra hozzáfogott holmijának kipakolásához; de megint beleunt. Az asztalhoz ült és útikönyvét vette kezébe. Gondolá, hogy tájékozást szerez belőle. Mielőtt egy lapot fordított volna, figyelme elfordult a könyvtől. Majd Henry Westwick képe tűnt fel emlékeze-

tében. Visszaidézvén az est legapróbb eseményeit, csak érdekes és előnyös színben mutatkozott e barátja. Szelid mosoly vonult végig Ágnes ajkán, arcán fokozatos pír jelentkezett, s bizonyos sajnálattal emlékezett a párizsi éles visszautasításra. De megrezzelve gondolatainak kalandozásától, újra könyvéhez fordult. Mily csábító kísértések találnak menedéket a nő szívében, ha éjjel egy magában ül szobájában? Szívével az elhunyt Montbarry sírjában, hogy gondolhatott Ágnes egy más férfira és szerelemre? Mily szégyenletes! Mennyire hozzá nem illő! Újra érdeklődni akart úti könyve iránt — de újra hiába. Félretéve tehát a könyvet, ismét egyetlen menedékéhez, holmijához fordult s elhatározta, hogy kegyetlenül kifárasztja magát, míg csak nem lesz elég álmos, hogy nyugalmat találjon az ágyban.

Egy ideig csak kitarotta a kirakogatás és elhelyezés egyhangú munkáját. A csarnok öreg órája éjfél utván, eszébe juttatá, hogy későre jár az idő. Egy perczre leült egy karszékbe nyugodni. A csend lefogta figyelmét és kellemetlen érzést kelte. Már mindenki alszik csak ő nem! Ideje a többiek példáját követni. Ideges izgatottsággal kelt föl és vetkőzött le. „Két órát vesztettem el éjszakámból“ gondolá, a mint tükre előtt haját bontogató. „Holnap igazán hasznavehetlen leszek.“ Erre meggyújtá az éji lámpát s eloltá a gyertyákat, egynek kivételével, melyet a gyúfával egy kis asztalra helyezett, odatevén útkönyvét is, hogy azon esetre, ha nem tudna aludni, olvashassa. Most elfújta a gyertyát és a vánkosra ereszté fejét. Hátratulolta az ágy függönyét, hogy szabadon járhasson a lég. Baloldalán feküdvén elfordult a kis asztaltól, hanem annál jobban láthatta a karszék az éji lámpa gyöngye világánál. Hogy elálmosodjék a karszék szövetének festett virágait számlálgatá. E munkájában kétszer zavartatott meg. Egyszer az óra ütött fél egyet, másodszer egy pár csizma zaja, a szölgáé, a ki a tisztításra kitett cipőket vitte el. Ezek után újra hozzá fogott a számláláshoz, mind lassabban és lassabban. Majd lehunyta pilláit, s egy gyöngéd sóhaj után álomba merült.

Meddig tartott ez az alvás, soha sem tudta. Csak arra emlékszik, hogy rögtön felébredt. Öntudata, hogy úgy mondjuk, egy ugrással átlépte az érzéketlenség határait. A nélkül, hogy tudná miért, hirtelen felült ágyában és hallgatódzott. Feje szédült, szíve hevesen dobogott minden képzelhető ok nélkül. De mégis történt valami, mert az éji lámpa világa — kialudt s a szoba teljesen sötét vala. Most kezével a gyufatartót kereste s miután megtalálta, kissé pihent.

Még mindig a zavar homályos érzete volt lelkében. Nem siette a gyufagyújtással. Szünetelése a sötétségben egy pillanatra jól esett neki. Gondolatainak csendesebb folytatában e szünet közben nagyon természetesen ötlött eszébe azon kérdés: mi ébreszthette fel oly hirtelen, s mi rendítette meg annyira idegeit? Vajjon az álom okozta-e? Hisz semmiről sem álmodott, vagy pontosabban szólva, nem emlékszik, hogy álmodott volna. Nem tudta megfejtetni a rejtélyt, s érzé, hogy a sötétség nyomasztólag hat rá. Meggyújtotta a gyertyát. A mint a kedves világ szétömlött a szobában, elfordult az asztalkától s az ágy másik oldalára pillantott. A fordulás pillanatában fagyasztó rettegés lepte meg szívét, mintha jeges kéz fogta volna.

Más valaki volt még a szobában.

Ott, az egyik karszékekben az ágy felől, ott egy nő ült. Fejét hátravetve a székre ereszté. Arcza a boltozat felé vala fordítva, szemei lehunyva, mintha mély álomba volna merülve. Ágnes tehetetlen lón az ijedségtől. A mint ura kezde lenni érzékeinek, első ténye volt, az ágyban feltámaszkodni s közelebből megtekinteni a nőt, a ki megfoghatlanul szobájába lopódzott. Elég volt egy tekintet: rémes kiáltással esett vissza. A nő az elhunyt Montbarry özvegye vala — a nő, a ki figyelmezteté, hogy még találkozni fognak és a hely Velence lehet! — Lassanként visszatért bátorsága, azután a bosszúság a grófné jelenlétén. „Keljen föl!” kiálta rá. „Hogy merészel ide jönni? Hogy jött ide? Hagyja el a termet — vagy segélyért kiáltak!” Ez utolsó szavakat erős hangon mondá. Mit sem használt. Föl kelle kelnie és merészen megrázni a grófné vállát. Még ezzel sem ébreszthette föl az alvó asszonyt. Mintha valami halálos dermedtség fogta volna, érzéketlenül aludt székében hátra dőlve. Igazán aludt vagy csak színlelé magát? Ágnes jobban megnézte. Nem színlelé magát. Lélekezése hallható vala. Közben vadul csikorgatá fogait. Homlokán az izzadság verődött ki. Időnkint fölemelé, majd leereszté összeszorított ökleit. Talán az álom agóniájában volt? Vagy lelkileg valami, a szobában levő rejtélyesnek bírt tudatával? Amaz, e kérdésben rejlő kétely kiállhatlanul szorongatta. Elhatározta, hogy felhíja a szolgálókat, akiknek ébren kell maradniok a hotelben. De a fali csöngetyű az ágynak az asztal felőli részén volt. Fölkelt tehát, fejét az ágy másik felére fordítá s a csöngetyűhöz nyújtá ki kezét, de tehetetlenül visszaesett a keze. Megborzadott és vánkosára hanyatlott. Mit látott? Még egy más más bejöttet. Arcza és a boltozat között ott lebegett egy emberi fő — nyakánál elmeteszve, mintha

csak guillotinennal vágták volna el. Semmi látható vagy hallható jellel nem adta tudtára megjelenését. Csendesen és rögtön helyet foglalt feje fölött. Semmi természetfölötti tünetemény nem mutatkozék a szobában vagy most nem vala észlelhető. A némán gyötrött alak a széken, az ágygyal szemben levő széles ablak s mögötte a vak éj, az égő gyertya az asztalon — ez és minden más változatlan maradt a szobában. Csak egy szörnyű, kimondhatlanul borzasztó dolog járult hozzájuk. Ez volt az egyedüli változás — sem több, sem kevesebb.

A sárga gyertyavilágnál jól láthatta e főt, a mint fölötte a légben függött. Folyton, mereven nézett reá. Az arcz husa már elenyészett, összetöpörödött álla feketébe játszott, mint valamely egyiptomi mumiának álla. De a nyaka világos színű vala és oly foltokat láttatott, a minőt a kis Marián képzelete a boltozaton vérfoltoknak nézett. A felső ajakán levő bajusz és a barkó szintelen maradványai jelezték, hogy férfifejet lát. Különben a halál és az idő ismerhetlenné tevék. Szempillái le voltak hűnyva. Szintelen haja itt-ott el vala égetve. Elszáradt ajkai két sor fogat mutattak. A lebegő fej, mely, első megpillantásakor egy cseppet sem mozgott, Ágnes felé kezdte ereszkedni. Lassankint az a kettős bűzös szag, melyet a biztosító intézetek tisztjei éreztek a régi palota boltozatai alatt és a mely beteggé tette Francist, terjedt szét a szobában. A szörnyű fej mind közelebb és közelebb ereszkedék Ágneshez és csak miután hozzá ért s szemben volt a széken ülő nővel, állott meg. Ekkor szünet következék be. Azután egy természetfölötti erő zavarta meg a holt fej borzasztó nyugalma. Lassankint felnyitak szempillái, feltárúltak szemei s szörnyű tekintetöket a széken ülő nőre szegezték. Ágnes látta e tekintetet, majd látta, miként nyilnak meg a nő szempillái, látta őt fölkelni, mintha néma parancsolatra engedelmeskednék — többet nem látott.

Azután legelső tapasztalása a napsugár beömlése volt az ablakon, lady Montbarry kedves jelenléte az ő ágyánál s a gyermek-esodálkozó képei az ajtóban.

(Folyt. következik.)

VII.

AZ ATYAISTEN ÁBRÁZOLÁSA MICHELANGELÓIG.

IRTA GYÖRGY ALADÁR.

Schliemann mykaenei ásatásai a tudós világot többek közt azon érdekes fölfedezéssel lepték meg, hogy Görögország nagy isteneinek ábrázolásai, azon typusok, melyeket egész napjainkig a szép mintaképeiül tekintenek, kezdetben az állatvilágból voltak merítve. A trójai s mykaenei leletek egybehangzó tanúbizonysága szerint nem szükséges többé a philologokkal s költőkkel együtt vitatkoznunk a „γλαυκῶπις“ Ἀθηνῆ s a „βοωπις“ Ἥρῃ csodálatos jelzőinek jelentése felett; a homeri rhapsodiák éneklői korában Minerva tényleg madárfejú istenség volt s a hatalmas Jupiter nejét oly alakban ábrázolták, melyen a vállak felett szarvakkal ellátott tehénfej volt. Mosolyoghatunk ezen naiv alakításon s első tekintetre talán érthetetlennek tartjuk ezen alakokkal szemben azon magasztos s költői fogalmakat, melyek a görög nép őskorában megalkották a ma is bámúlt mythológiát; de azt nem szabad kétségbe vonnunk, hogy egy évezreddel Krisztus előtt csak oly áhítattal tisztelte e csodás állat-ember alakokat az ősgörög, mint a mily kegyelettel borúl le ma a keletázsiai sokfejú s sokkaru istenei előtt, vagy a hogy kalapot emel a modern európai az útszélen álló keresztfa láttára.

Más részről pedig ezen tény egyik foytos érv a mellett, hogy a vallásos érzelem átalakulása s a mythologiai fogalmak tisztulása mindenkor karöltve halad az imádott tárgyak ábrázolási módjával s általában a cultus tárgyaival. A két nagy új vallásban a kereszténységben s mohamedanizmusban, habár oly korban jöttek létre, midőn az eszme már nem volt annyira a külön jelenségekhez kötve, kisebb eltérést láthatunk ugyan a cultus régibb s újabb nyilatkozatai között, de miként határozottan tévedne az, a ki azt hinné, hogy akár Krisztus és apostolai, akár az első századok keresztyénei képesek lennének bármely jelenleg létező keresztyénfelekezet szertar-

tásaiban saját hitüket felismerni, ép oly tévedés azt hinni, hogy a keresztyén mythologia alakjai rögtön készen állottak volna elő s a századok hosszú folyamában azok semminemű lényeges változáson nem mentek át.

Már magában a szentháromság eszméjének átalakulási története az ellenkező mellett vall. A tübingai iskola beható tanulmányozása sejteti, hogy a fiu istensége csak a második század vége felé lesz a keresztyén hit általánosabb tárgya s a szentháromság fogalma a 4-ik század előtt alig jött szóba. A keresztyénség összefüggése a zsidósággal, mely az istenség látható alakjától annyira irtózott s másrészt szoros érintkezése a nyugot népeivel, hosszú időközön át azt eredményezte, hogy az atyaistent nem örökíthetvén meg a valódi istenség tényleg a szentháromság második személye volt, a harmadik személy pedig — a szentlélek — sohasem emelkedett magasabb rangra. Már Macedonius konstantinápolyi patriarcha a 4-ik században küzd azon hit ellen, mintha a szentlélek az istenség kiegészítő része lenne s sokkal később az egyház egyik legnevezetesebb tanítója, Aquinói Tamás, kemény szavakkal róvja meg azokat, kik a szentlélek tiszteletére templomot akarnak emelni. A gnosztikusok nagy része nem ismeri el az atyaistent, mint önálló lényt s a középkor utolsó századaiban, feledni látszanak a szentháromság mindhárom alakját s az istenség helyét tényleg szűz Mária foglalja el, kinek tiszteletére már a 14-ik században minden hónapban egy-két nagy ünnepet szenteltek.

A keresztyén iconographiának főtárgyát ezen fogalmaknak megfelelőleg Krisztus s a szűz Mária alakjai képezik. Az atyaisten specialis képét a 10-ik századig nem sikerült még fölfedezni. A Mózesi parancs megtiltotta az egy élő isten alakítását, eredeti neve Jahve is oly ritkán említettett, hogy később egészen elfeledték s helyét a keresztyén korban az általános jellegű Elohim, Adonái s legtöbbsnyire a thalmudisták által mesterkéltén csinált s teljesen értelmetlen Jehova foglalta el. De alakjának jellemzése is nehézségekbe ütközik. A szentírás tömérdek jelenetei között alig van egy-kettő, mint Ádámnál, Ábrahámnál s Mózesnél, midőn az atyaisten megtestesülve jelenik meg s ezen megtestesülés minősége magából az eredeti okmányból alig magyarázható meg. Az egyház tana ezenkívül kezdetben nyíltan is hirdette, hogy Krisztus csak az Isen megtestesülése s szent Damascenus kimondotta, hogy az atyaistennek nincs alakja s ezért csak Krisztus képében lehet rajzolni.

Krisztusról másrészt általában azt hitték, hogy történeti alakját ismerjük. Sok időn át teljesen hitelesnek tekintették egy Lentulus proconsul, Jézus Krisztus kortársának nevére gyártott levelet, melyben e férfi a keresztyén hit alapítóját a hívők kegyeletes érzelmeinek megfelelő hízogó színekkel rajzolja. „Ezen időben tünt fel egy férfi — írja többek közt — kit én még magam is láttam s a ki nagy tehetséggel volt megáldva, neve: Jézus Krisztus. Tanítványai Isten fiának nevezték, mások úgy tekintették, mint valamely hatalmas profétát. Feltámasztá a halottakat, meggyógyítá a ragályos bajok- s betegségekben szenvedőket. Ezen férfiú arányos magas termetű volt, kinézése komoly és erényekben gazdag, s arcának oly kifejezése volt, hogy a ki látta megszerette, de egyúttal félt is tőle. Haja „borszínű“ (sárgás-veres?) s egészen füléig sima és fénytelen, onnan kezdve válláig ragyogó és hullámos volt, fürtjei válla közéléig értek, mint az a nazarenusoknál divatos volt, homloka tiszta s sima, arca folt nélküli s némi pirral vegyítve, mely kifejezésének nemességet és kellemet kölcsönzött. Orra s szája kifogástalan. Hajával egyenlő színű dús szakála két ágva oszlott. Szemei kékek s felettébb ragyogók valának. Ha valakit bántott és szidott, rettetes volt; ha tanított és buzdított szavai szeretetteljesek és gyöngédek valának. Alakja csodálatosan kellemes hatást gyakorolt. Senki sem látta, hogy valaha nevetett volna, hamarébb látták könnyezni. Termete sugár, újjai hosszú egyenesek s karja szép alakú. Társalgása komoly s válogatott kifejezésekben gazdag, ígéreteiben józan és mérsékletes volt. Ezen alak volt ismeretem szerint a legszebb az emberek gyermekei között.“

A művészet a renaissance-korig sokkal gyarlóbb volt, sem hogy ezen traditionalis alakot bármi tekintetben megközelíthette volna. A catacombákban talált sírköveken s a legrégibb mozaik emlékeken fel lehet ugyan még találni némi nyomát a görög művészet hatásának s Krisztus itt gyakran jelenik meg Apollóhoz hasonló szép alakban, de a 5-ik századtól fogva, midőn a byzanti stylus lesz uralkodóvá, csaknem mindenütt egy ketté vált szakállú szenvtelen, rideg hosszas arc áll előtünk.

Ezen rideg arc s a Krisztusra vonatkozó s őt gyakran helyettesítő jelvények képviselik a kereszténység első ezredévi pályafutásában az atyaisten ábrázolását is. Krisztus teremti az első emberpárt s világot, ő adja az utasításokat Noának, hogyan építse az örvíz elől megmentő bárkát; Mózesnek szintén Krisztus jele-

nik meg az égő csipkebokorban s a Sinai hegyen s hogy semmi kétség ne legyen a felől, hogy itt nem az atyaistennek a dogmák által szigorúan tiltott alakja van ábrázolva, Jézus Krisztus a kereszttel, sőt egy izben Mózes előtt anyjának karján, mint kis gyermek, jelenik meg.

Úgy látszik, hogy az első századokban a pogányságtól félve, a keresztyén művészek még Krisztus alakjának ábrázolásától is féltek. A catacombák ezer s ezer reá vonatkozó alakjai közül alig van egy pár, mely őt eredeti alakjában tüntetné fel. A jó pásztor s halász metaphorái alatt van megtestesítve, de ezen kívül állatalakok, sőt természeti tárgyak is emlékeztetnek reá. Otte kézikönyve 92 divatos jelvényét emeli ki. Egyszarvú, hal, nyúl, oroszlán, kos, medve, keresztszikla, szőlőtő s számtalan más alak mellett különösen a bárány szerepel leggyakrabban. E bárány nem ritkán az istenséget jelző gloria s keresztes nimbus jeleivel van ellátva. A bárány tisztelete oly nagy mérvet öltött, hogy a kereszténység csaknem állatimádássá látszott fejlődni; 692-ben a quini sextum consilium egyenesen megtiltja a bárány használatát s megrendeli, hogy a festők ezentúl Jézus Krisztus alakját használják, de a tilalom dacára még több évszázadon át igen gyakran fordul elő a bárány alakja s az egyházi atyák hiába küzdenek ellene.

A XI-ik század előtt tisztán az atyaistenre vonatkozó képeken legfelebb az istenség felhőből kinyúló s nymbussal ellátott kezét lehetne látni. Jehova neve s a végtelenséget jelző háromszög ritkábban fordulnak elő. Később midőn az atyaisten már egész alakban fordul elő rendkívüli kivételekben, ezen kép még nagyon hasonlít Jézus Krisztuséhoz; hosszú haju, szakáltalan s olyan mint egy 35 éves férfi. Öltözte rendszeren biborpalást, vagy különböző színű, bő redőjű köpenyeg. Fején a különböző országok szerint különböző ékítményt hord. Olaszországban pápai süveget (tiarát), Németországban császári koronát sat. Midőn Krisztussal együtt van ábrázolva, arczvonásaikban sok rokonság van. A különbség kitüntetése végett az atyaisten feje rendszeren nagyobb s a fiú öltözte más; például a pápa atyaisten mellett bíbornok ruhába van öltöztetve. Az atya gyakran ül a világgolyón; néha padon is. Tetteiben sokszor egész nevetségesen naivnak látszik. Clermontban a notre-dame du porteban a paradicsomból kiűzés úgy van ábrázolva, hogy az isten saját kezeivel veri a bűnös Ádámot, kinek szakállát elül egy angyal tép-

desi. Egy a párizsi könyvtárban őrzött olasz kéziratban az atyaisten nádszállal kergeti ki az első pár embert a paradicsomból.

Az első lépés azonban már meg volt téve. A kereszténység hatalomra vergődve a pápák uralmának megszilárdulásával teljesen szakított a zsidósággal s ezen szakításnak egyik jele volt, az atyaisten alakjának megtestesítése. Mikor történt ezen nevezetes lépés, a jelen adatok alapján biztosan nem állapíthatjuk meg. A szorgalmas Didron, ki iconographiai nagy művében egy fejezetet „Histoire du Dieu“ büszke névvel keresztelt meg, a külön önálló alak első megjelenését a 14-ik századra teszi. De ezen állításnak ellene mond azon körülmény, hogy Panselinos ismert görög festészeti kézikönyvében, mely a 11-ik századból ered, már létezik egy pár, bármily általános utasítás az atyaisten képére vonatkozólag. Crowe és Cavalcaselle az olasz festészetről irt nagy munkájokban a barberini könyvtárnak egy legkésőbb a 12-ik századból eredő kéziratában szintén képesek voltak az atyaisten némileg önálló alakját feltalálni.

Hogy az atyaisten ábrázolása kezdetben Krisztuséval egyenlő volt s fokozatonként csaknem észrevétlenül nyer egyénítést, ezt a dolog természetéből képesek vagyunk megmagyarázni. A nicaeni zsinat óta Krisztus legalább a dogmában egyenrangú lett az atyaistennel, az élénk keresztyén hitélet nagyon jól megtudta különböztetni azon történeti eseményeket, a hol egy s ugyanazon alak alatt nem Krisztust, hanem a szentháromság első s bizonyos tekintetben főszemélyét kell érteni. Idegen minta felvételére nem volt semminémű támpont, sőt határozottan attól lehetett tartani, hogy új típus alakítása a hívőket könnyen eretnekségre fogja vezetni. A görög istenekre emlékezés ezen időszakban már csaknem kiveszettnek látszik. Az egyház is szigorúan üldözte az ily felfogást. Theodoretus beszéli, hogy egy festőnek, ki az atyaistent Jupiter alakjában ábrázolta, mindkét kezét levágták. Legbiztosabb fejlődési alapúl szolgálhatott az új típus létrejöttére a bosszúálló Jehova jellege s csakugyan látjuk, hogy úgy a falfestményeken mint a miniature rajzokban is az atyaisten legtöbbször karddal, vagy dárdával kezében jelenik meg, míg Krisztus, a ki a szeretet vallását képviseli, rendszeren csak áll, vagy a keresztet tartja.

A XIII-ik században végre az atyaisten alakja öregedni kezd, fokonként 60, egész 80 esztendő öreg alakját veszi magára. Ezzel szemben Krisztus ismét fiatalodik s közeledni kezd újból a görög Apolló típusához. Az atyaisten nagy feje rendszeren csak oly cso-

portoknál jön elő, midőn a fiúval és szentlélekkel együtt ábrázoltatik. Ilyenkor sajátos megkülönböztetéskép az atya haja és szakála is hosszabb. Tekintete komoly, de nem rémítő s a Jehovára emlékeztető jelvények lassankint eltűnnek: vörös vagy kék köpenybe van burkolva, mely igen gyakran keresztekkel díszítetik fel; fején a pápai süveg s szívárvány alakú mandorla, körülötte cherubin és seraphin csoportok. A naiv jellemzés ezen ingadozó typusnál különben még a 14 század végén, tehát a művészet történeti korában is, észrevehető. Paolo Uccelli képén a florenczi Santa-Maria Novellában az ember teremtésénél az atyaisten karjánál fogva emeli fel Ádámot s látható rajta az erőlködés; bő öltözete prémmel van díszítve. Más alkalommal primitív módon fenyegeti az első szülőket újjaival.

A szent háromság ábrázolása is e korban lett gyakoribbá, de még ekkor is igen ritkán fordul elő, hogy mind a három alak emberi ábrázatban volna előadva. A 14-ik század második felében ily eseteknél a fej és szakáll már említett különbségén kívül az időkülönbség is észrevehető rajtok. Az atyaisten 60—80 éves, a fiú 30—35, míg a szentlélek csak 10—18 éves. Mindhárom különben családi rokonságot mutat. Rendes alakítása a szent háromságnak oly módon történik, hogy a világgolyón ülő atyaisten lába közt hever a keresztt, melyre Krisztus fel van feszítve, s a keresztt felett lebeg a dícsugaraktól körülvelt galamb. Szigorúbb s a dogma jellegének inkább megfelelő, habár talán ép ezért pogány jellegű alakításai a szent háromságnak a XIII-ik századtól épen a XV-ig többször előfordultak ugyan, de reánk csak egy pár érdekes példány maradt fenn. Dante egy régi másolatában a szent háromság egy testtel és három fejjel van ábrázolva, s a három fejnek, — hogy az egység még jobban ki legyen fejezve — csak egy triangularis nymbusa van. Perugiában szent Ágoston kriptájában szintén van ily egytestű s három fejű alak a XIV. század végéről. Csodálatos, de lélektanilag következetes tévedése az a keresztyénségnek, midőn a legfensőbb lény alakításában a keresztyén művészet még jobban közeledik a buddhista istenszörnyekhez. Az utóbb említett képben a három fej már összenőtt s a közös istenségnek négy szeme s három orra van egy korona alatt; más alakításoknál az egy test mellett a végtagok is mindhárom alak számára teljes mérvben vannak kifejlődve. A XIV. és XV-ik században több ízben találkozunk egyházi nyilatkozatokkal, melyek a szentháromság ilyenemű ábrázo-

lását eretnekségnek tekintik, s nagyon valószínű, hogy ez volt az oka, hogy az ily emlékek korunkig oly csekély számmal maradtak fenn.

A képzőművészetek azon óriási lendülete, melyet Giotto kora óta, különösen Olaszországban észlelni lehet, az atyaisten alakjára hosszú időn át nagyon kevés befolyást gyakorolt. A XIV-ik század óta a tisztelet tárgyát főképp Szűz-Mária képezte s maga Krisztus is inkább csak mint gyermek, vagy mint a megváltás keresztre feszített jelvénye fordul elő. A renaissancekor küszöbén Krisztus és Szűz-Mária alakja már egészen modernisálva lettek. Mindkettőnél teljesen szakítottak a művészek a tradicionális hagyománnyal s alakjaikban emberi érzelmeket s fogalmakat tüntetnek viszsza. A görög művészet hatása alatt az üdvözítő elvesztette természetellenes, merev állását, a kétfelé választott szakáll mindinkább ritkább lesz, míg végre egészen eltűnik. Nagy, kerek szemei, melyek a mozaik-korszakból talán még legtovább fenmaradtak, s a mi 15-ik századbéli falfestményeinken is gyakran láthatók, mint az isteni hatalom egyéb sajátsága, most szintén megváltoznak; arcza kerekded s teljesen emberies lesz; Szűz-Mária pedig egészen egy szép nő s anya vonásait ölti fel. A szentlélek emberi alakja teljesen kimegy a divatból, sőt a galamb is elveszti a keresztes nimbust, mely egykor az istenség egyik állandó jelképe volt s természetes, mintegy csak mellékesen előállított állatalakká változik. Az atyaisten alakja ezzel szemben hosszabb időn át alig mutat lényegesebb változtatást, kivévn, hogy a korona, pápai süveg s más külső jelvények teljesen elmaradnak.

Az atyaisten ezen primitív, költői s vallási emelkedettség nélkül ábrázolt alakjai csakugyan megmaradtak; gyökeret vertek keleten. Hazánk görögkeleti hitű polgárainak s az oroszoknak egyszerű templomaiban épen úgy, mint Áthos fényes zárdáiban a falakról mindenütt ezen kép néz le reánk. Hosszú szakállú tisztes agg, de nem a teremtő s még csak nem is a gondviselő. Hasztalan keresne áhitatot e képek láttára a hívő lélek, az emberket alkotó s a világmindenséget kormányzó nagy szellem törpe külsőség által van ábrázolva. Az utolsó ítélet büntető és jutalmazó teljhatalmú ura, a szeretet vallásának nagy eszményképe, azon örökké létező lény, kinek ezer év annyi, mint egy pillantás, s ki nem ismeri a halált és változást, azon megmérhetetlen nagyság, ki a csillagok felett él, s mindenütt jelen van, ki lábzsámolyúl használja a földet s kormányozza az em-

berek titkos gondolatait — egyszóval a keresztyénség istene keresve sem található fel. Voltaire genialis gúnyja, hogy ha Isten saját képére s hasonlatosságára teremté az embert, az ember hasonlóval fizetett neki“ — e nyomorúlt alakok előtt keserű igazság lesz. A pogány Phidias legalább megörökítette azon eszmét, midőn az Olymp hatalmas uralkodójának egyetlen fejrázása megrendíti a földet, Polyklet Junójának másolata előtt eltörpültnek érezzük magunkat: a középkor istene egy összetöporódott, tehetetlen agg, kitől nem félünk, kit imádni lehetlen s kihez még csak vonzalom sem csatol. A középkor sokszor dicsőített vallásossága ezen eredményében tanúsítja, hogy tényleg csak babona volt.(?)

Szerencsére nyugoton a középkor vége felé örvendetes szellemi s vallásos fordulat állott be, mely e tekintetben is reformot idézett elő. A cinque cento nagy korszakát közvetlenül megelőzőtt olasz képzőművészeti realismusnak érdeme e nagy változás. A gnosticizmus kora óta az atyaisten szerepe észrevétlenül bár, háttérbe szorult a keresztyénségnél. Eretnekségnek nyilvánították ugyan az ophiták tanát, hogy Jehovah tulajdonképen csak Jaldabaoth ördög volt, ki meggátolni igyekezett az emberi ismeret fejlődését s ki egész uralkodása alatt az ótestamentomban a kegyetlenségek s igaztalanságok sorozatát hozta létre, de a fiúisten s szűz Mária látható alakjai mellett a tisztán szellemi atyaistennek alig volt nagyobb szerepe a szentléleknél, alig volt egyéb, mint egy ismeretlen valami, kihez a szentek, martyrok s félistenek hosszú sorozatán át lehetett jutni, de közvetlenül alig. A realizmus bizonyos fokig emberekké tette azon közvetítőket s köztöket magát szűz Máriát és Krisztust is s felemelte az atyaisten méltóságát. Nemcsak a büntető s bosszúálló Jehovahra emlékeztek ezentúl, előjött alakja az újtestamentomi tényeknél, Krisztus keresztelésénél, a Gethsemané kertben, a menyemeneteleknél stb., ábrázolták oly helyeken is, hol áldania kell, hol az emberek nemes törekvéseit megszenteli s mindezen jelenetekben méltóságosabb alakot adtak reá. A 60—80 éves tehetetlen agg helyett lassanként mint még erőteljes 50 éves, komoly férfiú lép elénk, mesterkélt jelvényei eltűnnek s arcának bensősége által igyekeznek azt kárpótolni. Az újból napvilágra került antik-szobrokból nem félnek többé jellemvonást átkölesönözni, egyik alakjában Jupiterre emlékeztet, a másikban a testi erőből duzzadó Herculesnek sok tekintetben enyhített képe néz reánk.

Azonban mindezen kísérletek sem voltak képesek híven tük-

röztetni azon magasztos képet, melyet az átalakult hitélet a legfőbb lényről alkotott magának. A hatalmas s méltóságos isten még mindig ember volt, de nem teremő. Megifjították, hogy öröklétét jelképezék ifjúsága által, de ezen ifjúság nem sejdítettette az élet és halál urát. Ha volt valaha feladat, melyet a művészetben csak egy nagy teremő genie oldhatott meg, kétségkívül az atyaisten alakja volt ez. Szerencsére e genie is megszületett e korban, az isteni Buonarrotiban. E férfiú, kinek nagysága vetekedik bárkiével, ki földi anyától született s kinek dicsősége évszázadok hosszú sorozatán át folyton nőni fog, vállalkozott ezen nagy műre s meglepő sikerrel felelt meg annak.

A sixtusi kápolna boltozatán tömjénfüst s az idő vasfoga által megrongáltan bár, látható még ma is a legnagyobb alkotások egyike, mely ember agyában fogamzott s melyet emberi kéz hajtott végre. Az első emberpár teremését ábrázolja az egyik csoportozat. Az atyaisten erőteljes, méltóságos férfiú, minden ízében hatalom és parancsolat. Mint vihar jó előre az örök alkotás, mely pihenni nem tud, hullámzó fürtjei s szakálla csak mellékes dolgoknak látszanak a szeretetet, nagyságot s az igazságot kifejező szemek mellett, öltözet repülni látszó foszlányai a cherubinek seregével együtt mind nem valóság e nagyszerű alakon, csak mintegy a káprázat képei, melyet e beszélő szem, e hatalmas arc s e sokat mondó tartás kifejez. Lenn a föld göröngyén hever a belőle alakult alak (Ádám), a teremő erő tovarobbanásában csak messziről nyújtja felé újját s ez újból varázserővel, mintha villámszakra czikázott volna át, azonnal megalakul a föld göröngyében s az isteni rész, a kutató értelem, a magasra törő vágy s mindennekfelett az isteni szeretet. A kínai és japáni pagodák istenei csak rémítenek, az otricoli Zeus csak a menydörgő isten-fejedelmet örökíti meg: a teremő s gondviselő istenség képét Michel-Angelo teremttette meg. Bámulatos mesteri alkotás ez. A parthenoni nagy isten, melynek bámulatára egész Görögországból valóságos búcsújárás történt s melynek bevezetésénél a rege szerint az Olympus hatalmas ura a nagy mester. Phidiasnak külön jelek által fejezte ki elismerését. a művészet legnagyobb alkotásai közé tartozik ugyan, de a valódi isteni jellegnek, a teremés transcendentalis eszméjének nyomát nem találhatni fel benne. Michel-Angelo képe a hatalmat s méltóságot más irányban, de hasonló nagysággal s bölcsész emelkedettséggel fejezi ki. A nyugodt méltóság, mely a parthenoni szobor főereje, itt erővé s pedig alkotó

erővé változott át. S a gondolat is hasztalan merészkedett a durva anyagot így alakítani át élő erővé, a mesés eszméket is oly könnyen kifejező szó hatalma eltörpül ott, míg az isteni Buonaroti a vakolat és festék keverékéből élő erőt alkot.

Negyedfél század óta ismeretes e nagy alkotás. A kátékban s bibliai történetekben a tanuló gyermekek előtt van mindennap. A modern orthodox hitélet és vallásos érzelem részben már nagyon világiasnak tartja Rafael szép madonnáit, a renaissance kor Krisztusa helyett a kegyes hívő a jámbor Fiesole bensőségteljes alakjaihoz igyekszik fordulni: Michel-Angelo atyaistenét nem kísértette meg utánozni s javítani senki. Egyéni hitét, egyéni magasztos fogalmát kölesönözte oda, s a nagy tömeg az atyaisten állandó típusául fogadta el azt. *)

VIII.

KRITIKAI SZEMLE.

I. A KAMARA HASZNA (LUCRUM CAMERAE) TÖRTÉNETÉ, képeslatban a magyar adó és pénzügy fejlődésével. Irta dr. Thallóczy Lajos.

Nem szükséges e helyt azt fejtegetnünk, mily fontos részét képezi egy állam pénzügyi története az ország történetének. A ki csak némi jártassággal bír is Magyarország múltja körül, tudja, hogy hazánknak politikai jelentősége mindig karöltve járt pénzügyi jelentőségével. Hasonlítsa csak össze valaki II. Endrének koldús uralmát Nagy Lajos gazdagságával, vagy Mátyást II. Ulászlóval. E tér azonban eddigelé igen mostoha sorsban részesült. Nagyobb történeti munkáink csak némely kiváló jelentőségű mozzanatára terjesztették ki figyelmüket. Az adó és pénzügy fejlődését tárgyaló,

*) T. munkatársunk nagy érdekű dolgozatának theologiai vonatkozásaiban több megítélő közlést keltő állítása van; pl. midőn mondja: „Az atyaistent nem örökíthetvén meg, a valódi istenség tényleg a szentháromság második személye volt;“ e consequentia éppen nem következik a fentebbi igazságból, csupán az iconographia szentpontján érthető; nagyon feltűnő azon állítása is, hogy „a középkor utolsó századaiban feledni látszanak a szentháromság mindhárom alakját s az istenség helyét tényleg szűz Mária foglalja el.“ Aquinói sz. Tamás felhozásával meg kellett volna említeni a motívumot is, mert az olvasó azt hiszi, hogy még a XII. és XIII. században sem hitték a szentlelket; pedig már több század óta a Credóban is szerepelt.

A szerkesztő.

különben igen becses munkálatok pedig majdnem kiválságilag külföldiek nyomán haladva, a hazai pénzügy multját jóformán elmellőzték. Egyes kérdésekről eddig is jelentek meg figyelemre méltó dolgozatok, de azok már többnyire elavultak s különben is csak oly részletek voltak, melyek egyedül arra szolgálnak, hogy bennünket a hiányra figyelmeztessenek. E hálás tér művelésére mindazáltal sokáig nem vállalkozott senki s már csak ezért is örömmel kelle fogadnunk dr. Thallóczy Lajos művét, mely „A kamara haszna története, kapcsolatban a magyar adó és pénzügy fejlődésével” czímet visel. Ez sem tárgyalja ugyan a magyar adó- és pénzügy összes történelmét, de igen sokkal többet nyújt egy adó faj — a kamara haszna — történeténél: a mű központját ugyan ez képezi, de körülötte csoportosul mindaz, a mi csak jelentőséggel bír e tekintetben, úgy, hogy bármely fontosabb kérdésre kalauzunkúl választhatjuk, mit annál is szívesebben tehetünk, mert Thallóczy némileg érti, hogy lehet a legszárazabbnak látszó adatokat is érdekessé tenni s értelmes és magyaros előadása vonzóvá teszi művét, mit csak némely különösebb kifejezés használata, az ő betű alkalmazása az *e* helyett a *kell* szóban vagy a sajtóhibáknak elég nagy száma zavar meg.

Előnyösen érzik meg a munkán az eredeti kűtfökből való dolgozás. S valóban lehetetlen elhallgatnunk, hogy Thallóczy már az adatok összegyűjtése által érdemeket szerzett; ő ugyanis nem kímélve semmi fáradságot, egész sorát a hazai és bécsi levéltáraknak búvárolta át és a minék előttünk fekvő munkája a tanúsága, fel is tudta ismerni azt, a mi jelentékeny.

Művét két fejezetre osztja. Az első *előzmények* czímet visel és tulajdonképp inkább csak bevezetésül szolgál. Előadását egy igen érdekes érmészet-történeti jelenségen kezdi, mely az alapját képezé a a „kamara haszna” nevű adónak. A tizenkettedik században ugyanis divatba jöttek Európa majdnem minden országában az úgynevezett lemez pénzek, bracteáták, melyek vékonyságuk következtében csak egyik oldalukon voltak verettel ellátva. E pénzeket könnyű kezelhetőségük következtében igen kedvelték, de egy hibájok volt, gyorsan koptak, a mi hamar szükségessé tette beváltásukat. Ha az ily koptott pénzt az állam teljes értékében fogadta volna vissza, természetes, hogy tetemes kárt szenved, s így méltányosnak látszott a beváltásnál bizonyos százalékot levonni belőle. De hol van az a szalmaszál, a mibe a pénzügyi politika bele nem kapaszkodik? Európa államférfiai hamar belátták, mily könnyű e beváltást a na-

gyobb százalék vétele és a gyakori beváltás által jelentékeny és biztos jövedelmi forrássá alakítani. Azt a hasznót, mely ilykép a királyi kincstárba, kamarába hajlott, a pénzen való kamara-haszonnak nevezték s nem sokára oly kiváló helyet foglalt el e jövedelem a királyi bevételek között, hogy az eleinte mindenféle jövedelmet jelentett „kamarahaszna“ (lucrum camerae) kifejezés ennek külföldi nevén.

E részben kiváló örömmel tapasztaltuk, hogy a szerző nem szorítkozott egyedül a magyar kamarahaszonra vonatkozó adatokra, hanem a külföld hasonló viszonyait is tekintetbe vette, miáltal a bevezető fejezet nemcsak Magyarországnak, hanem egész Európának pénzügyi állapotát tünteti fel.

Innét kezdve művét a történelmi korszakok szerint osztja fel. A második fejezet a kamara haszna Árpád-kori állapotának van szentelve, a mi tulajdonkép bővebb kidolgozása annak, a mit az „Előzmények“-ben csak érintett. Kimutatja az ország közgazdasági nyomorúságát a tizenharmadik században, a zsidó és izmaelita kamaratiszték borzasztó eljárását a pénzváltásnál, mi arra vezetett, hogy a törvények őket hivatalokra általában képteleneknek nyilvánították, azonban a királyok védelme alatt majdnem a század végéig jelentékeny állásukban maradtak. E nyomorúság közepette legalább a pénz súlyos beváltás terhéért akart mindenki menekülni s azt többen el is nyerék, így a német lovagrendiek, a kik ez időtájban a Barchinai telepedtek meg és, mint a szerző hozzá tette volna, a városok jelentékeny része.

A harmadik fejezetben az Anjouk korát tárgyalja. Helyesen kiemeli, hogy I. Károlynak koránt sem voltak különösen merészek az újításai s egész pénzügyi reformjánál csak két szempont lebegett előtte: az országnak a rossz pénz által tönkre ment hitelét helyreállítani és jövedelmét a leghozzáférhetőbb eszköz, a pénzverés, útján szaporítani. Mindazáltal következményeiben igen jelentékenyekké váltak újításai: a rendek kérelmére ugyanis megszüntette a rossz pénz verését azon feltételek alatt, hogy azon túl minden telek tízezer denár évi adót fizessen; így jött be Magyarországra az első általános egyenes adó. A városok ezt nem tartozván fizetni, a pénzbeváltás náluk továbbra is fennmaradt, csak hogy ezt bizonyos váltsággal kiegyenlíthették. Így fennmaradt mennyi volt az a pécsi és szerémi kamara területén levő városoknál, p. Szalánkeménynél, mely 240, Zimonynál, mely 15, Pécsnél, mely 40 girát fizetett évenként

e czímen. Más városok pedig bizonyos mennyiségű pénzt, melyben az anyag $\frac{1}{3}$ -a nem volt ezüst, ugyanannyi tiszta ezüsttel voltak kötelesek beváltani.

E szakasznál egy a közjogi írók által igen gyakran megvitatott kérdéshez is szól, vajjon fizettek-e váltságot a kamarahaszonért a nemesek is, vagy nem. Itt azon eredményre jut, hogy a jobbágyos nemesek mentesek voltak e teheről, de nem az egytelkesek.

A negyedik fejezet Zsigmondról s utódairól szól egész Mátyás királyig. Zsigmondról nincs valami jó véleménynyel, korát „adó-emelés korának“ nevezi s azt mondja róla, hogy neki sikerült az addig erős alapokon álló adórendszert megingatnia. Zsigmond ugyanis rossz gazda volt, tehát igen gyakran szenvedett pénzszükségben, ilyenkor pedig nem igen szokták az uralkodók a pénz előteremtésére a leghelyesebb, hanem a leggyorsabb eszközöket keresni. Mindazáltal az ítéletet kissé szigorúnak találjuk, mert nála különös tekintetet érdemelnek a nehéz viszonyok, melyek között a trónra került. Uralkodásának s részben épen hibáinak meg volt az a haszna, hogy alatta több igen fontos kérdés tisztázott vagy legalább szabályoztatott. Így alatta írták össze az ország kapuit, mert a telekadó nem ház, hanem kapuszám szerint volt kivetve. Mekkora volt ezek száma, s hogy oszlottak meg az ország különböző részei között, nem ismeretes. V. László korában, úgy említik, hogy Zsigmond idejében kétszázezer kapu volt, ez azonban kétségkívül csak kerekszám. Szerzőnek e korból négy ily összeírást sikerült felfedeznie, Abaujét, Közép-Szolnokét és Gömörét, az utóbbit két évről, s ezek közzététele által kétségkívül nagy szolgálatot tett hazai történetünknek, tekintve azon jelentőségét, melylyel ily összeírások minden tekintetben bírnak. Ezek közül legérdekesebbek Gömöré az 1427-ből és Abaujé, mely szintén ez évből való. Ezeknél ugyanis mind a kapuk száma, mind az általuk fizetett adó ki van téve, s e szerint a két megyében lett volna több mint tízezer porta, melyek hatezer forinton felül fizettek adót. E fejtegetésénél azonban a szerző némi hibába esik. Zsigmond idejében ugyanis 30 denár levén a kapuadó (kamara haszna), az összes körülbelül 60,000 forintba rughatott, ő ebből azt következteti, hogy azon két megye az ország adójának tizedrészét szolgáltatá. Úgy de 30 denárjával e két megyére nem hat, hanem csak három ezer jut vala, a miért is e nagy összeget e két megye bizonyára csak valami kivételes okból, például két évre egyszerre fizeté. Különben úgy is egy huszadrész esik rájuk, mi

még mindig igen nagy e két megyére akár más jelentőségével hasonlítjuk össze, akár a csak nem nagyon sokkal későbbi — 149⁴/₅-ik évi — adólajstromokkal, melyek szerint e két megyében csak hét—nyolcezer kapú volt, míg az ország kapuinak összes száma a háromszázezret közelíté meg.

Ugyane fejezetben élénk képet ad a városok adótartási viszonyairól. Ezek ugyanis ez időben igen sok becses kiváltságban részesültek, de megfelelő terhekben is volt bő részök. A rendes adón — censuson — kívül kellett még kamara haszna váltságot és az ez időben már rendszeresített új évi ajándékot fizetniök. De mindezt könnyen viselhették volna a városok, azonban ezenkívül sok mindeféle rendkívüli adó is nehezedett rájuk. Ha a királynak pénzre volt szüksége egy-egy várost zsarolt meg pár ezer forintig, minek következtében gyakran kénytelenült azokat, hogy végkép ki ne mérüljenek, pár évre teljesen adómentessé tenni. Különben ez nemcsak Zsigmond, hanem a következő uralkodók idejében is szokás volt. Innét van, hogy igen nehéz biztosan megállapítani, mivel tartozott egy város azon időben, s melyik fizetés alkalmával fizették a rendes, melyiknél a rendkívüli adót. Ez megérzik az itt közlött adatokon is, s néha valóban nem tudjuk eldönteni, melyikkel van dolgunk.

Nevezetes, hogy a „Regnum Marianum“ még a kamara hasznából is fizetett tizedet és pedig az esztergomi érseknek. Zsigmond, a ki különben is hozzá volt a különböző főpapokkal való viszályokhoz szokva, nem lett volna idegen ezt megszüntetni. Írt tehát Kostnitzból, a zsinat idejében, Garay Miklós nádorhoz s a többi előkelőkhöz, valjon van-e ennek a tizednek tulajdonkép alapja. De nálunk ez annyira meggyökeresedett szokás volt, hogy az országtanács már szeptember 16-án azt válaszolja a király augusztus 24-ikén kelt levelére, hogy miután Bernard Ferencz budai polgárral s másokkal, kik ez ügyet jól ismerik s a kamara haszna kivetésében, kezelésében részt vettek, megbeszélték, az esztergomi érsek jogát teljesen alaposnak találták. A király többet nem is bolygatta az ügyet.

Albert korában az országgyűlés a kamara hasznát a Zsigmond korabeli 30 denárról a Lajos korabeli 18-ra szállította le, de a mely ahhoz képest is leszállítás volt, mert a forint most már nem kilenczven dénárból állott. Első tekintetre ez talán vizásnak tetszik, hogy a rendek ezen rendes adót leszállítják, ellenben telkenként $\frac{2}{3}$ forint rendkívüli adót vetnek ki. Ennek azonban magyarázata az alkotmányos törekvésekben van, a mennyiben csökkentették azt az

adót, mely a királynak minden esetre kijárt. A helyett megajánlástól függő adót hoztak be. Innét kezdődik a kamara haszna hanyatlása, mely ezen túl a rendek által megajánlott, eleinte rendkívüli, de mindinkább rendessé váló segély mellett mind jelentéktlenebbé válik.

Az ország pénzügyei mind rohamosabb hanyatlásnak indulnak, s a nemzet mint boldog és rendes korra tekintett Zsigmond idejére. Ily viszonyok között lépett a trónra Mátyás, a kinek a kamara hasznához való viszonya e munka ötödik fejezetét képezi. A szerző helyesen kimutatja, hogy e király az adóképesség növelésére semmit sem tőn s általában kitünősége e téren csak abban állott, hogy minden rendelkezésre álló forrást a Nagy Frigyesek és a Napoleonok módjára — fel tudott használni. Nem volt egyéb a sokak által nagy nemzetgazdasági újításnak hirdetett behozatala a „királyi kincstár adójá-“nak (tributum fisci regii). Az újítás ugyanis csak abból állott, hogy a kamara haszna alóli mentességeket meg nem szüntethetvén, az egész adót eltörölte s helyébe egy époly természetű, csak más nevű adót hozott be, mely alól a nemesek kivételével, senki sem volt felmentve. Így az egész újítás csak az adómentességek nagy részének megszüntetéséből állott.

Hasonló ügyességgel vázolva találjuk a Jagello királyok szerencsétlen korát. Az ország pénzügyei teljesen szétzüllöttek, mihelyt nem volt egy Mátyás, a ki ezeket erős kézzel rendben tartsa. A kincstartók, főtiszviselők meggazdagodtak, a királyi udvar elszegényedett s a nemes tönkre ment. A kamara haszna is, melyet Mátyás halála után a régi mentességekkel helyreállítottak, mindinkább háttérbe szorult, mert a Mátyás alatti szokást követve mindig betudták a mindgyakrabban kivetett rendkívüli adóba.

Méltó befejezése a műnek a hetedik fejezet, mely a „magyar királyi udvari kamara és a kamara haszon“ címet visel. E fejezet majdnem csupa új adatokat tartalmaz s belőlök a szerző oly érdekesen adja elő az új pénzügyi közigazgatás behozatalát, hogy e fejezetet a sikerült mű talán legsikerültebb részének mondhatjuk. A mohácsi csata után ugyanis mindinkább érvényesült Magyarországon a német gyámság és pedig nemcsak politikai, hanem közgazdasági téren is. Így a magyar forint, mely pedig 100 dénárra lévén osztva, kiválóan alkalmas volt minden számvetésre, rövid időn társúl volt kénytelen fogadni a német forintot, mely azután 1550-ben hivatalosan is elfogadtatott törvényes értéknek. Ferdinand továbbá tapasztalván, hogy mily rossz pénzügyi kezelés divatozott Magyarorszá-

gon, az 1501 táján Ausztriába behozott kamara mintájára a „magyar királyi udvari kamarát“ szervezte, melynek első elnöke Pemflinger István volt, a kinek arczképe is díszíti e munkát. Ily rendesebb pénzügyi kezelés behozatala kétszög kívül igen üdvös hatású volt, de a „miként“ nagyon sok hasznát ellensúlyozta. Már maga az a körülmény, hogy a király csak mint egy személyes ügyet hozta be az országgyűlés megkérdezése nélkül, veszélyes volt az alkotmányosságra; nevelték azt azonban az utasítások. A kamara ugyanis csak mintegy fiókja volt a bécsi kamarának s ennek megkérdezése nélkül semmi lényegesebb ügyben nem határozhatott s a magyar királyi kancellária rendeleteit is csak annak beleegyezésével hajthatta végre. A nemzeti nyelv szempontjából is káros volt berendezése: a belső hivataloskodás latinul ment, a Bécsbe küldött leveleket azonban németül írták s csak alsóbbrendű közegekkel szemben adatott hely a nemzeti nyelvnek.

A mi a kamara hasznát illeti, az mindinkább elveszté jelentőségét. Ennek oka főleg az volt, hogy a kapuk megszűntek valóságos kaput jelenteni s bizonyos idealis adókievetési kulcsesá váltak s igen megfogytak, 1587-ben számuk a király alatti területen, tehát az országnak körülbelül felén, nem ment többre tizenhatezernél, de a kamara haszna azért csak a régi maradt. Még egy ideig ugyan elkülönítették a rendkívüli segélytől, melybe ez időben is beolvastották, de utóbb már oly csekély volt, hogy egyes fizetést is alig mertek rá utalványozni. Így semmisült meg minden nesz nélkül, senki által se véve észre. Törvényben 1593-ben, a kamarai aktákban 1595-ben említetik utoljára.

A munkához még okleveles függelék járul, 102 szám alatt valami 130 oklevelet vagy egész terjedelemben, vagy kivonatilag tartalmazván. Ezek közlése is emeli a munka becsét, mert azon adatok gyakran más szempontból is érdekesek. A mi ennek berendezését, a közlések megválasztását illeti, szintén elismeréssel szólhatunk felőle. Végül függelékben majdnem teljes jegyzékét adja a kincstárnoknak és kamara elnököknek, a kikhez a magyar pénzügyek alkotmányos kezelőit is csatolja. E vázlatos ismertetésből is kitünik, mint hiszszük, hogy Thallóczy munkája minden esetre számot tevő terméke irodalmunknak, a mely hézagot pótol történetírásunkban s nem marad egyéb kötelességünk hátra, mint kifejezni azon óhajtasunkat, hogy a szerző ezen általa sikerrel megkezdett irányban tovább haladjon.

SZALAY JÓZSEF.

IX.

KÖNYVSZEMLE.

— *De Sardes marquisené.* Regény írta Daudet Ernő, Budapest, Athenaeum, 1879. Ára 1 frt 40 kr. A jeles francia írótól győnge magyar fordításban vettünk egy újabb regényt, mely nagyon kalandos és érdekfeszítő történet. Csupa emberek játszanak benne egy sereg jó és rossz tulajdonsággal, a főhősnő azonban inkább ez utóbbiakkal van felruházva. De Sardes marquisené egy Indiában született törvénytelen és árva leány, ki ágyasa lesz atyja barátjának, a gazdag Wellysney úrnak, a harmincz év óta nejétől elvált angol indiai hivatalnoknak. A leány kérésére Európába jön és Franciaország egy vidéki városában telepszik le, de neje és rokonai megtudják tartózkodás helyét, s a család egyik tagját küldik ki a vagyon megmentésére. Mikor a rokon megérkezik, megjön a nő halálhíre is, Wellysney úr szabad lesz, elveszi kedvesét, de a következő órában a rokon közvetítésével házasságtörésen kapja új nejét s vagyonát nem ennek, hanem családja tagjának hagyja és meghal. A darab másik főhőse Chamblay Miksa egy szerelemgyermek. Wellysney Mari ebbe szerelmes, de most nincs nagy vagyona, ő pedig gazdag úri nő kíván lenni. Tovább folytatja kalandos életét s a viszonyokat nem ismerve férjhez megy De Sardes marquishoz, Chamblay édes atyjához. Chamblay két évig mit sem hall róla, azalatt más nemesebb szerelem támad keblében, melyet a marquisené, egy kaland miatt férjétől eltaszított nő, meg akar akadályozni. Végre azonban győz a szerelem, Chamblay és Cervolles báró-kisasszony egymáséi lesznek. Mint a mese mutatja, a regény a bomló társadalmi viszonyok sötét és realis rajzát foglalja magában. Folytonos légyottok, erős szerelmi jelenetek az érzéki szenvedély mesteri rajzaival. Wellysney Mari és Ledum Gabriella kisasszony rendkívül szép és érzéki nők, s a költő nagyon érti, miként kell hőseinek érzéki szenvedélyét feltűntetni. A férfi ki akar a csábok hálójából menekülni, de a legjobb akarat mellett is alig képes. E harcban majd elvész, de végre is megmentik igaz és nemesebb szerelmének. Az újabb regényirodalom nem egyszer szereti hősnőit a mammon kincseire vadászva festeni. Az idealis irányú regényekben a szülők teljesíték e gyűlöletes szerepet s a leányt csak erőttették az általok kijelölt férjhez és ebben rejtett az összeütközés; ma azonban divatos magát az eladó leányt ily vágyakkal ruházni fel. Már fentebb említők, hogy a fordítás kissé magyartalan. Nem lehet eléggé megróni lapjainkat, melyek fordított regényeket közölnek tárczaikban, hanyagságukért a nyelv kezelésében. A tömérdek *ő, ől, azt* minden lapon bosszantja az olvasót, mert a magyar nyelv

igéiben rendesen benfoglaltatnak. A fordítók egyik nagyobb hibája, hogy nem tudják, mikor kell a függő mondatot beolvasztani a főmondatba, mikor nem. A szórendre épen nem figyelnek. Hogy az igekötőket nem tudják elhelyezni, az általánosan ismert hiba s vannak esetek, melyekben igazán nehéz megtanulni, de a legtöbben azt sem tudják, hova tegyék a *l* és a *nek* ragos nevet.

— *St. Simon unokahuga.* Angol regény írta *Frank Lee Benedict*, angolból fordította *Mudrony Pál.* Budapest. Athenaeum, 1879. Két kötet. Ára 3 frt. Hatalmas társadalmi képet fest nekünk az angol költő a szédelgés ama korszakából, melynek a krach vete végét. Párizs a központ s az ottani amerikai gyarmat. St. Simon a főintéző, ama könyelmű, frivol, üres lelkek egyike, kiknek nincs más vágyuk, mint világukat élni. Ha megszorílnak, dolgozni is tudnak, különben jól enni-inni, finom ízlés nélkül roppant fényt úzni, hallatlan, mesés összegeket költeni. E characterek igazán nem szeretnek és nem gyűlölnék senkit. S ezért nem rossz emberek. St. Simon is jól megfér unokahuga szeszélyeivel, ha pénze van, szívesen ad neki, ha nincs, szívesen elköltené ennek néhány garasát is, s ilyenkor durván bánik szegény együgyű feleségével. A regény jellemei nagyrészt mestereileg kidomborított alakok, csupa élet és igazság szól belőlök. Az estélyek hősei elfelejtetlenül bevájódnak emlékezetünkbe. Az amerikai gyarmat erényes és erélyes asszonya, a kitünően rajzolt Pattakerné, ki mindig előkelő dolgokról majestaticus módon beszél, mindenbe beavatkozik, Langois kisasszony, ez a leghamisabb aggszűz, Judd ezredes, ki a suszterszékről küzdé föl magát, Spencer Roland, a jó fiú, a ki nem a St. Simonok czigány társaságába való, Alleyne úr, ez a sok milliomos, Castlemaine, a változó szerelmű stb. Legkitünőbb, legmesteribb jellemrajz St. Simon unokahugáé, ezé a czigánytermészetű lányé, a ki tud szeretni és gyűlölni, van esze és szelleme műveltség nélkül, megpróbálta, ismerte a nyomort s élvezte a jólét és fényűzés legnagyobb áldásait, de nem becsüli a vagyont, nem ad semmit mások becsülésére, saját hírnevére, szereti a legvakmerőbb kalandot, tud koezkáztatni mindent. Igen érdekes harcra van egy jobb férfi vetélytársával Devereux Helénnel, mely az egész munkán keresztül vonúl, s végre is St. Simon unokahugának veszteségével végződik. A költő nagyon ért a humoros előadáshoz, de humora egyesíti a mese drámai élénk és érdekfeszítő emelkedését is, a mi még oly jeles humoristának mint Dickens sem szokott mindig sikerülni. Lee bármennyire szereti alakjait, nem pazarolja az időt fölösleges és hosszas bemutatásukra, az apróságoknak nagyon is részletes emelésére mint azt a humor nagy mestereinél találjuk, hanem érdekfeszítően halad előre s a mellett humorosan jellemez.

— *Jón a rozson át.* Regény, írta *Mathers B. Helén.* Angolból fordította *Zichy Kamilla.* Budapest, Athenaeum, 1879. Három kötet, ára 2 frt. 40 kr. Zichy Kamilla az ügyesebb fordítók közé tartozik, neki már több jó külföldi regényt köszönhetünk; ilyen a főnczimzett angol elbeszélés is. Egy vidéki család története ez, melynek leggonoszabb ellensége sem mondhatja, hogy barátságos család. Az atya egy nyugalmazott ezredes, dühös, örökké veszekedő, a ki az egész házat és a szomszédságot folyton mozgásban tartja. Gyermekeit hosszú sétákra kényszeríti, melyek valóban nem mindennapi látványt nyújtanak. „Apa egyedül, mint a jól vitorlázott hajó teljes gőzerővel haladva megy elől, míg családja utána szalad izzadó kipirult arcokkal, lelkendezve, nyögve, sóhajtva, kiki a mint bír, igyekeztven lépést tartani, mi a kicsinyeknek, nyomorult apró lábaes-

káiknál fogva igen zokon esik.“ E sétáknál még gyűlöletesb a kocsizás. Az atya bánásmódja elvadija a gyermekeket, kik a gyakran kiosztott verés, ütlegetés elől szüntelen menekülnek. Mathers igazi angol humorral rajzolja ezt az életet s a keserűt, a fájdalmat enyhíti az elbeszélő egyik leány kedves őszinteségével. Kitűnően sikerült a szelíd, tartózkodó, óvatos és számító szegény falusi pap rajza. Megható az elbeszélő leánykáé, ki egy büszke, gögös, de gyönyörű és kaczer leány áldozata lesz, mert aljas eszközökkel hódítja vissza egykori udvarlóját, most már az elbeszélő leányka jegyesét. A történet azonban e részében a valószínűtlent érinti, sőt erre az ösvényre is rátér, a mi igen gyér hibája az angol regényeknek, mert az élet vizsgálatából és hű szemléléséből származnak. Rendszerint nagyon sokat tanulunk belőlök, mivel egészen az életet rajzolják. Az angol regény-íróknak nem azért adatott a phantasia, hogy megsemmisítse a költő érzékét a való iránt, mint a francziáknál vagy nálunk, kivált Jókainál, találni, hanem hogy leleményességét mozdítsa elő. Mind a mellett sokszor unalmasok lesznek, mert annyira belé szeretnek egyes alakjaikba, hogy nem tudnak megválni tőlök. Ezért igen nagy az epizodok, a mellécesemények, a hely, idő képeinek száma. A felízgatott olvasó pedig a történet folyása után érdeklődve, csak eleje vetett akadályokat nézi a költő el-elmaradozását.

— A kolozsvári orvostermészettudományi társulat *Értesítője* harmas füzetekben jelenik meg, külön az orvosi, s külön a természettudományi szakra s végre a népszerű előadásokéra. Az orvosinak *Högyes Endre*, a természettudományiaknak *Koch Antal* és a népszerű előadásokénak *Entz Géza* a szerkesztője. Az I. füzet orvosi értekezéseit *Genersich Antal*, *Klug Nándor* írták, a természettudományiakat *Koch Antal*, *Dezső Béla*, *Tömösvári Ödön*, *Primics György*, *Abt Antal*, *Entz Géza* s népszerű előadásokat *Entz Géza*, *Koch Antal*, *Gamauf Vilmos*, *Török Aurél* tartottak. Mind a három füzet közli az egész hazai szakirodalmat *Ajtai Endrétől*, *Koch Antaltól* és *Dadai Gerőtől*. Örvenlünk erdélyi barátink ügybuzgó tevékenységének. De a mily mozgékonyak a természettudományi szak emberei, oly hallgatók a kolozsvári egyetem más szakai. A régi gárda néhány jelesének nevével ugyan többször találkozunk, de a többiek s kivált a fiatalabbak némik. Dehogy! Hisz egyikök nem rég egy nagybecsű értekezést tőn közzé, rendkívül fontos közleményt írt — egy tárczát a Margitszigetről.

— *Dr. Hertzka Imre: Karlsbad gyógyhatányainak és egyéb helyi viszonyainak ismertetése.* Budapest, Athenaeum 1879. Ára 80 kr.

— *Ribáry* képes világtörténetéből már tíz füzet jelent meg. Ő nem egyes államok vagy népek történetét beszéli el végig, hanem korszakok szerint halad. Már jó formán végzett az ókor híres Egyptomával, e sajátos néppel, melynek civilisatiója csodálatosan meglepő reánk nézve. Mintha csak éretten és megvénülve született volna, egyszerre gyermekes és megvénhedt. Realismusa egész a laposságig megy, mindenütt a józan ész, az egészséges háztartás s derék bérlők becsületes számítása szerepel. Csupa, lelkiismeret, de semmi haladás. Sziklairaik nyomorult hízélgés tolmácsai, még Pentaurnak hőskölteményében is mily hitvány önelvetés nyilatkozik. Sehol sem tűnik fel a görög szellem ifjúsága, élénksége, művészi ereje. Pedig mily sokat kölcsönöztek Egyptomtól a görögök! A görög templom, az oszlop, a polychrom színezés, a cariatidok, az atlasok stb. mind a Nil országra emlékeztetnek. De a görögök izléssel, az arány, az összhang érzetével, mesteri technicával díszíték fel e rémítő massákat. Míg Egyptom realis-

musa terméketlen, meddő marad, megáll az élet valósitásánál, addig Görögország ellenállhatatlanul tör az ideál felé. A görögnek csak azért kell a való, hogy annál jobban sikerüljön az eszményi; az egyiptomi, a közönséges módon létrehozott közönséges jelenetekben gyönyörködik. Ribáry a zsidókról is szól, e még sajátosabb népről, melynek nem kelle a művészet, melynél hiába keresünk egy hőskölteményt vagy tragediát, legfőlebb néhány szép zsoldárt és jeremiádot találunk, melynek nem köszönhetünk semmit a politika, az állami élet terén, szelleme durva és önző, száraz és korlátolt. De ez a nép adta a művelt világnak a választ. Az óvilág nyugati részén ők voltak a vallás reformatorai, Mózes és Jézus zsidók valának, Mohammed mint arab közel rokonuk vala. Igaz, hogy midőn átvettük a vallást, egyúttal magunkhoz asszimiláltuk. A mi középkori szentjeink érzelmes mélysége, gyöngéd vallási melancholiája egészen ellentéte a száraz és durva zsidó szellemnek. Belsőségünk, édes lágyságunk, idealis extasisunk egészen a miénk s nem az övék. Ők nem ismerték a tudományt, a polgári szabadságot, az igazi jogot s sokkal merevebbek voltak, hogy sem magukéva tehettek volna a mi gondolkodásunk finom subtilitását, halvány árnyalatait. Dogmatismusuk csak az Urat ismert és vallásuk rideg szertartásait, míg mi naponkint haladunk s mindinkább távoztunk az ő tanaiktól. Természetes, hogy nem szabad mai művelt vagy legalább nyugati zsidainkat venni alapúl, hisz ők majd nem két ezer év óta közöttünk laknak, elsajátítják érzelmeinket, gondolkodásunkat s az elmaradhatlan véregyűlés által is vesztenek zsidóságukból, habár átlag véve még mindig sokat megtartottak jellemző sajátásaikból. De találunk közöttük jeles gondolkodókat, derék tudósokat, kitűnő tanárokat, nagy művészeket, tekintélyes politikusokat, stb.

— Mily élénk tanügyi élet van nálunk, nemcsak nagy számú iskolai lapjaink, hanem az időnkint megjelenő röpiratok is mutatják. A miniszternek a jogtanítás reformjára összehítt enqueteje egy sereg hirlapi cikket és röpiratot szült, most pedig két mozgékony és vakmerő, felületes és személyeskedő tanügyi író ellen intézett röpirat fekszik előttünk: az egyik *Graefe Rüll* ellen, a másik *Dévaix Heinrich* ellen. Mindkettő nagyon részletes, többé-kevésbbé keserű és szenvedélyes; de nagy részben alapos és igazolt. Graef németül írt (*Zuchtritte für einen pädagogischen Redacteur*) munkája Lipcsében jelent meg és nagyon sötét képet rajzol ellenfelének irodalmi, tudományos és erkölcsi értékéről. Állításait tömördek idézettel bizonyítgatja. Dévaix Budapesten látott napvilágot (*Irodalmi bajok dr. Heinrich Gusztávtól, megbírálta Dévay József, első füzet*). Ez utóbbi több felé tekint, minden oldalra vág, de sok igazat mond. Az általa rajzolt kép sem valami kedves, de nem ír oly elkéseredéssel, habár itt-ott kitor belőle a szenvedély. — Maguk a röpiratok ellen nincs kifogásunk. Ennek az éles kizdelemnek meg van a maga haszna. Visszariasztatik az üresség és felületesség, leoszoríttatik a charlatanizmus, elvonulnak az éretlen zajongók és tervkivácsok, hogy a komolyabb, realisabb férfiaknak adják át helyöket.

— *Dengi Fános: Az íkes-igékről* (Decreczen, 1879.) A buzgó fiatal író 37 lapnyi füzetében azon eredményre jut, hogy a „Révai-féle íkes ragozási szabály valóban elavultnak bizonyúl s nincs más teendők, mint annak bilíneséből tanulóinkat és az irodalmat minél hamarabb fölszabadítani.” Nekünk nincs más mondanivalónk: Ám próbáljátok keresztül vinni! Az irodalmi nyelv az írók közhasználatától függ, ha egyszer a jelesebb írók nagy többsége rendesen *íkes* nélkül ír;

talán mi is ráfanyarodunk, mi sem leszünk különczök, irunk *ik* nélkül. Bár azt hiszszük, hogy ez a keresztülvitel éppen oly kevésbé fog sikerülni, mint a *Nyelvtörbetűreformja*, mert azok a jeles írók nem tartoznak az említett folyóirat pártolói közé. De annál több kifogásunk van az indítvány indokolása vagyis az értekezés ellen. Ez nagyon távol áll a mai nyelvtudománytól. Dengi nem fél Riedl Szende azon szavait, hogy a népnyelv természeti productum, az irodalmi nyelv pedig művészi termék, föleleveníteni. Ez az elcsépeelt phrasis lejártá magát. Ma még csak Magyarországon merhetik a nép nyelvét kőnek, s az irodalmi a belőle készült művészi szobornak mondani, mert a nép nyelve szintoly művészi, mint az irodalmi. A legeggyűbb nép is művészetet, zeneiséget, jó hangzást, dallamosságot stb. keres nyelvében. Ő is művésze a nyelvnek, a mint dalai és közmondásai mutatják. Mivel a szerző alapelve hibás, természetesen egy sereg hiba csúszott értekezésébe. Notandum Somogyi Antal régi magyar énekeit komoly dolognak nézi.

— *Zsengery Samu* budapesti tanító Pestalozzi egyes jobb műveit adja ki magyarul. Fordítása füzetekenként jelenik meg. A vállalatra előfizethetni a szerzőnél. Egy füzet ára 30 kr.

— *Borsodi Scitlgyi Dezső* mérnök egyszerre három, nagyon is eltérő tárgyi munkára hirdet előfizetést mint: 1) Budapest hanyatlása, 2) A nyolcz kétjegyű mássalhangzó egyszerűsítése; a 3) Vízszabályozásunk tendői.

— *Makáry Gerő* összeállításában megjelent a *Magyar könyvészet*, vagyis az 1878-ban kiadott magyar művek és az 1879. évre jelzett hírlapok és folyóiratok jegyzéke. Ára 1 frt. A szerkesztő a magyar könyvkereskedők egyletének megbízásából vállalta magára e nagy fáradságot igénylő munkát; közvetlen szükség-
gők inkább a könyvkereskedőknek van reá; de hasznát vehetik mindazok, akik érdeklődnek az irodalom iránt s némi külső tájékozást akarnak szerezni a megjelent dolgozatok iránt.

— *A Franklintársulat* kiadásában megjelent: *A házi nevelés* példákban előadva, írta zámolyi *Varga Mihály*. A testi ápolás. (Ára 1 frt 60 kr.) Népies modorban írt könyv, mely jó szolgálatot tesz a községek vezetőinek kezében.

— *Mikszáth Kálmán: Az igazi humoristák* (Grümm Gusztáv, Budapest 1879. Ára 1 frt.) E kis füzet szerzője az élénk tollú fiatal írók közé tartozik s van érzéke a humor iránt; de még sem az *igazi* humort kedveli, hanem inkább a barokkot. Szereti fölkeresni a rendkívülit, a csodálatost, a szokottól tetemesen eltérőt, mely egyáltalán sokat akar mondani, a nagyra, a felsőbbre törekszik, csak hogy már törekvése eszközeivel mutatja, hogy egészen hibás fogalma van a nagyról, a felsőbbről. Kiválóan ily alak a szerző könyvében Suska Mihály, a falú hőse. A humor e fajára könyvének talán felét vissza lehetne vinni, a többi pedig inkább az egyszerűen furesa (comicus), különös, szeszélyes és végtelenül ostoba körébe tartozik. Mikszáth ügyesen ír, könnyen megtalálja és följegyzí az emberek, osztályok ferdeségeit, csak az a baj, hogy nem tudja, mit kell egy kalap alá venni, hogy általános ítéletet vonhasson belőlök. Több olyan dolgot említ a magyar nép dicséretére, melyek igazán az együgyűség, az ostobaság privilegiumai vagy éppen semmi magyaros sínes bennök, hanem elmaradt civilisatióknak következményei. Még nagyobb hiba, hogy maga is odaáll, s kihívóan magasztalja azt az éppen nem dicséretes állapotot. Vas Gereben sokat hibázott ebben az irányban,

s mai napig nem egy népies író szereti utánozni az ő tévedéseit és ügyetlen hízlegéssel kíván tetszeni az olvasónak.

— *Taine Henrik: A művészet philosophiája*, ford. Szana Tamás (Budapest, Grimm, ára 1 frt 20 kr.); *Az eszmény a művészetben*, ford. Harrach József (Franklin-társulat, kétféle kiadás, önállóan és az *Olesó könyvtárban*, ez utóbbi ára 30 kr.) Taine neve nem ismeretlen a magyar művelt közönség előtt. Korunk legünnepeltebb aestheticusának tartatik. Ő a pozitivisták bölesészeti nézeteit alkalmazza az irodalom remekeire. Így fogta fel az angol irodalom történetét, s bár ma holnap tizenhat éve, hogy e munkája világot látta, még mindig szívesen olvassák, sőt egy hazánkfia most fordította — németre. Taine jeles gondolkodó és kitünő író. Az előbbi oly erővel ragadja meg az olvasó értelmét, hogy könnyen magunkévá teszszük nézeteit; az utóbbi annyi varázsszal önti el előadását, hogy könnyen rabjaivá leszünk. Expositiója csodálatosan egyszerű és világos, úgy hogy a legnehezebb aestheticai kérdést is azonnal átértjük és felfogjuk. Mindig háromat tart szem előtt: *a fajt* vagyis az emberi nem valamelyik változatát; *a környezetet*, mely hatással van a fajra és módosulást tesz rajta s végre a *momentumot* vagyis az illető fajnak bizonyos időben tett haladását. E három pont alkalmazásánál igazi virtuozitást fejt ki, lapokra terjedő rajzokban festi az illető fajt, azután megnézi a földet, melyen lakik, keresi sajátosságait s utoljára műveltségi viszonyait. E két művecskéjében szintén e szempontok fejtegetésével találkozunk, úgy hogy a legragyogóbb olvasmányt nyújtja a szerző és mint valami kedves novellán futunk végig könyvén. De lehetetlen nem éreznünk, hogy olykor a művészet bölesészeti fejtegetése szűkebb körre szorúl s a sok környezet rajzában alig találja meg az igazi lényegét. A mi a magyar fordítást illeti Szanaé elég jó, könnyed és folyékony, Harraché hibásabb és nem annyira biztos.

— *Molière*, írta Lindau Pál, ford. Bánfi Zsigmond (Olesó könyvtár, ára 30 kr.) *Molière élete és művei*, írta Szana Tamás. (Kiadja a Petőfi-társaság). A jőnevű német szerző, a ki nem régiben Musset Aladár életrajzával is kedveskedett, e kis füzetben a nagy franczia költő életírását adja. Világos feje, szigorú logikája és világirodalmi műveltsége az olvasó közönség biztos kalauzává teszi. Nem írja Molière műveinek aestheticai bírálatát, nem elemzi csak érinti előnyeit és hibáit, csupán életrajzot, itt-ott pragmatic, akar nyújtani. Szana Tamás műve már műveinek bírálatába bocsátkozik s elég ügyesen fel tudja használni a jelesebb műtésztek nézeteit, bár maga részéről nem gyarapítja önálló és termékeny, eredeti és új felfogással. Nem tud több lenni mint buzgó cicerone. A hol maga is okoskodik, könnyen téved s egy-két igazán naiv hibába esett.

I.

A GÖRÖG KÉRDÉSHEZ. *)

ÍRTA TÉLFY IVÁN.

Egyes politikai lapjainkban, mikor a görög kérdést említik, akár-hányszor találkozunk e phrasisokkal: „A görögök ismét fészkelődnek, kardjokat csörtetik, henezegnek, a törökök majd kiporozzák a hátukat“, stb. E gyerkőcz-hang valóban nem válik az illető szerkesztők dicséretére, kik, a helyett hogy a görög kérdést komolyan, szakavatottan, illedelmes irodalmi hangon vitatnák meg, görögellenes kifakadásoknak nyitják meg lapjaikat. E tekintetben sokat tanulhatnának az angol, francia, amerikai, német és olasz legtekintélyesebb napi lapoktól, melyek majdnem minden héten alapos készűléssel szólnak fel a görögök érdekében. Ha pedig a görögök igényei ellen írnak, nem teszik durvasággal, hanem politikai álláspontjuk higgadt előadásával. Így történik, hogy valahányszor ugyan

*) Midőn t. hellenistánk alapos cikkét közöljük, ki kell fejeznünk, hogy ezt határozottan a magyar politika szempontjából tesszük. Míg előbb oly feltűnően rokonszenveztünk a törökökkel, ezt éppen nem a fajrokonság alapján s nem csupán katonák hősiségének esődlátából, hanem majd nem kizárólag politikai szempontból tevők, mert azt hittük, hogy a török hatalom legyőzi az ellene tornyosuló veszélyeket s a civilisatio útjára lépve meghozza a szabadabb és erkölcsösebb kormányzás jó gyümölesait. Fájdalom az osztrák-magyar külügyi politika, az északi hatalmak nyomása és szellemes miniszterének lovagias hajlékonysága s elvtelensége folytán, maga sietett megdönteni az egyetlen támaszt, mely még némi erőt mutatott, melyet viszonyai természetes szövetségesünk ké tették. Most már megsemmisült a török hatalom. A félhold tekintélye porig van alázva, a szultánok parancs-szavára senki sem hallgat, s a százados bomlás után a teljes szétomlás csak idő kérdése. Mohammed hívei Európában úgy mint Ázsia és Afrika földjén más hatalmak szolgálva lesznek. Bizonyos részvétellel kísérhetjük az elenyészés és processusát, de politikánk számba nem veheti őket. Van azonban egy fejlődő erő, melyre számíthatunk, melyet minden módon elő kell segítenünk, jövőjét előmozdítanunk és így természeti szövetségesünk ké tennünk. Ez a görög nép. Szívós és életerős mozgékony és életrevaló faj, mely kedvező viszonyok között tekintélyes birodalmat tudna alkotni.

A szerk.

egy lapban görögérmelmű és görögellenes cikkek fordulnak elő, megtartva látjuk bennök a tárgyiasság hangját.

Nálunk ellenben ilyen cikkek oly ritkák, mint a fehér holló. S a külföldi lapok görögérmelmű cikkeiről alig veszünk tudomást, holott a hírlapok kötelessége volna, az olvasó közönséget mind a turcophilismus, mind a philhellenismus álláspontjával megismertetni.

I.

Szakavatott férfiak már számtalanszor hangsúlyozták Európa diplomatáinak nagy gyöngeségét, midőn 1830-ban a föllállított királyságnak oly szűk határokat szabtak, hogy a görög nép nagy többsége kizáratott belőle. Európa diplomatái azért állították föl a független Görögországot, mivel meggyőződtek, hogy a török képtelen a görögöket kormányozni, s mégis megengedték, hogy a görög nemzet nagy többsége török uralom alatt maradjon. Ez valóságos ellenmondás! Epirus, Thessalia, Créta s a kisebb görög szigetek lakosai épen oly vitézül harczoltak vala a nemzet szabadságharczában, mint az újjá teremtettt Görögországéi, s mégis a töröknek dobták oda zsákmányúl. Ez minden esetre méltatlanság volt. Hiszen ők is ontották véreket a szabadságért, ők is ugyan azon a nyelven beszélnek, ugyan azt a hitet vallják, s nekik is ugyan egy származásuk és történetük van a szabad Görögország lakosaival; ők is, úgy mint ezek, messze túlszárnyalják a törököket tudományban, irodalomban, művészetben, iparban, kereskedelemben, szóval műveltségben és polgárisodásban. Miért legyenek tehát ezek függetlenek, szabadok — azok pedig nem?

A berlini congressuson azt tanácsolta lord Beaconsfield a görögöknek, hogy legyen türelmök, mert nagy jövődő vár reájok. De ha megtagadják tőlök Epirust, Thessaliát, Crétát s mind azt, a mi valóságos görög föld, miből áll az a nagy jövődő?

Ezért az angol nép nagy zöme nem is ért egyet Beaconsfielddel ebben a kérdésben. Ezt bizonyítja a londoni *Echo*, midőn így ír: „Biztosítjuk a franczia nemzetet, hogy az angol nép sokkal jobban rokonszenvez Waddington kormányának nemeslelkű erélyével, mint a Beaconsfield-ministerium tetteivel. Az összes szabadelvűek és sokan a conservatívek közül a legnagyobb őszinteséggel kívánják Görögország nagyobbodását s kiterjedését. Nem is irigykedünk a miatt, hogy Franciaország teszi azt, a mit Angliának kellene tennie. Örvendünk, hogy Franciaország hű maradt legszebb hagyó-

mányaihoz, mialatt saját kormányunk hivatalos ígéreteit meg nem tartja.“

A manchesteri *Examiner* pedig fölkiált: „Anglia gyermekei! Tekintsetek könyörrel Hellas szép földére, e fényes paradicsomra, melyet a török nyomorútan kormányoz gonosztevők és örültek összeesküvése által. Mentsétek meg a szabadság kedves multjának hagyományát. Szabadítsátok föl a nagylelkű Hellast; oldjátok föl bilincselt tagjait; hangoztassátok velök a szabadság békéjének szent hymnusait.“

II.

De hát az albánok? Azok az albánok, a kik követeknek adták ki magukat s azt kérték Európa udvaraitól, hogy Albania ne esaltassék Görögországhoz, nem voltak egyebek Arnold Arthur szerint mint török hivatalnokok albán álarcz alatt. Hármán voltak. Az egyik Avedin bey, éjszaki Albániából, a ki nem lakik Janinában. Annyi bizonyos, hogy görögül beszél s nagyon meg volt lepetve, midőn Waddington görögül szólította meg. A második álkövet volt Abdul bey Frászári, szintén éjszaki Albániából, s nem is ösmeri talán Janinát. A harmadik álkövet a görög kormánynak ajánlotta fel szolgálatait, mielőtt a török párthoz csapott volna át.

Ezek az álbánkövetek a többi között, azt a comicus érvet is felhozták emlékiratukban, hogy az albánok a trójaiaktól, és pedig Priamus harmadik fiától származnak. De arról megfélekeztek, hogy Priamus fia, Paris, Görögországból szöktette Trójába a szép Helenát, hogy tehát az albánok egyik ősanyja görög volt. — Ennek a bizonyítéknak párja meg a volt, hogy görögök és albánok azért nem élhetnek ugyanegy kormány alatt, mert nagyon eltérő koponyáik vannak. A görögök ugyan is szerintök rövid fejűek (brachycephali), az albánok pedig hosszúkas fejűek (dolichocephali, macrocephali) a nyakszirt kidudorodása nélkül.

Ez valóban egetrázó argumentum! Most már nem marad egyéb hátra, mint hogy egy újonnan összehívandó európai conferentia megtapogassa az albánok koponyáit s koponyatani kísérletekkel foglalkozzék. Mily megtisztelő kitüntetés volna ez kedves barátom, Lenhossék József számára, ha Európa államférfiai őt bíznák meg azzal a vizsgálattal: valjon az albánok szenvednek-e valóban a nyakszirtudor hiányának bajában?

De hát mit is árthatna az albánok nyakszirtudortalansága a

hellenismus ügyének? Hiszen tagadhatatlan, hogy Epirusban a görögök száma sokkal túlhaladja az albánokét. Epirus a mythusi kortól kezdve a mai napig hellén föld. Albánia csak geographiai fogalom csekély albán nemzetiséggel. Felső-Albániában vegyesen laknak mohamedánok, katolikusok s görögkeleti vallású szlávok. A mohamedánok pedig törökül írnak és beszélnek, nem pedig albánul. — Közép- és Alsó-Albániában az összes görögkeleti vallásúak görögül és albánul beszélnek, de egymással kizárólag görögül leveleznek. S itt mindenütt csak görög iskolák vannak. Az ott lakó törökök csak törökül közlekednek egymással s ha albánul beszélnek is, nem képviselik az albán nemzetiséget, hanem a mohamedán vallást.

Hogyan lehet tehát komolyan állítani, hogy Albánia egy egyetlen nemzetiségből áll, t. i. az albánokból? E kis nemzet nyelve több nagyon eltérő szójárást mutat. Másképp beszélnek Felső-, másképp Közép-, s másképp Alsó-Albániában, úgy hogy tolmács nélkül nem is értik meg egymást. S minden albánul beszélő tömördek görög szót használ, mi nélkül nem is fejezhetné ki gondolatait. Ezt írja legalább a *Clio* című görög hírlap.

Janináról pedig, melyre az albánok oly nagy igényt tartanak, azt mondja Arnold Arthur a *Gentleman's Magazine*-ban, hogy ott és környékén az összes lakosok vallás, nyelv, származás vagy hasonulás tekintetében görögök.

Epirus görög voltáról némileg tanúskodik az is, hogy Mansolasnak *La Grèce à l'exposition universelle de Paris en 1878* című munkája szerint, Epirusban 738 görög tanoda van 42 ezer két száz tanulóval.

Sokan azzal kecsegtetik magukat hazánkban, hogy a törökök fegyveresen is meggátolják Janina átengedését Görögország számára daczolva a berlini congressus határigazító megállapodásával. S diadalt ígérnek és kívánnak a török fegyvernek. De itt az a kérdés merül fel: vajlon megszűnik-e a török győzelemmel a görög kérdés? Vajlon elnémulnak-e ekkor Epirusban, Thessaliában és Crétában a szabadság után epedő görög aspiratiók? Vajlon mialatt a török a görögök ellen harezol, nem kel föl Kelet-Rumelia a török ellen, hogy uralmától megszabaduljon? Törökország tehát a görögök ellen viselendő háborúban, kétes győzelme daczára, nem csak sok pénzt és embert fog feláldozni, hanem elveszítheti még Kelet-Rumeliát is.

Erre természetesen azt mondják, hogy a török levervén a

görögöket ránczba szedi majd azután Kelet-Rumeliát is. De ezt könnyebb mondani, mint kivinni; mert ha a török győzne is Janinánál, kénytelen volna Epirusban, Thessaliában, Crétában tetemes hadsereget hagyni. Ha pedig ezt Kelet-Rumelia ellen fordítaná, újra fölkelnének ama görög tartományok, miglen végtére a győzelmes töröknek sem pénze, sem posztója nem maradna.

Nem lenne-e tehát észszerűbb, ha a török átengedvén Epirust, Thessaliát és Crétát Görögországnak, ezzel a szlavismus túlkapásai ellen szövetkeznék. Ez volna török érdek, de egyúttal magyar érdek is. Megfoghatatlan tehát egy-két magyar lap zaja, melyet Görögország vágyai ellen ütnek. Ezek akár öntudatosan, akár öntudatlanul a szlavismus malmára hajtják a vizet.

Józanabbul fogják fel a dolgot Olaszországban, hol Róma kezdeményezése után több városban philhellén társulatok keletkeztek, oly czélból, hogy Görögország vágyai teljesüljenek. Folyó évi június 9-én Velence *Haladási köre* közgyűlést tartván, egyhangulag a következő határozatot fogadta el: A nyilvános közülésre összegyűlt haladási kör tekintve az évszázados viszonyokat Hellas és Italia s különösen Velence között, tökéletesen helybenhagyja a római philhellén társulat elveit s feladatának ismeri, hogy tőle kitelhetőleg közreműködjék az epirusi kérdés megoldásában a nemzetközi jog és a berlini congressus 13-ik jegyzőkönyve szerint.

E közgyűlésben Salmini, a híres író, fényes szónoklattal adta elő Olaszország köteletségét, hogy támogassa a hellének jogszerű követeléseit. E köteletség azonban szerinte különösen Velenczét illeti, mert ha Görög- és Olaszország polgárisodása s hagyományai közösek, a velenceieket sokkal bensőbb érintkezési kapcsolatok fűzik Görögországhoz. „A mi vértünk, mondá, nem csak római, hanem görög is. Hellének és velenceiek századokon keresztül harezolának az újabb polgárosodásért. A hajókon, melyeket a török ellen fölszereltünk, számos görög is találtatott s mindenki tudja, hogy e vitéz katonák oldalunkon harezolva kiálták: „éljen szent Márk!“ Naupactusnál a görögökkel győztünk. Crétában együtt véreztünk el. Kell, hogy a népek hálája örök legyen, mint az Isten törvénye...” Azután bebizonyította Epirus görög voltát s ékesen megezfolta az albánok állításait.

A hírneves regényíró About Edmund is, a ki elég sok gúnyt szórt vala egykor a görögök ellen, most a *Times*-hoz intézett levelében mellettük szólal föl. A törökök érdekében fekszik, mondja,

hogy teljesítsék a görögök vágyait, átengedvén nekik Janina városát, mely nem kevésbbé görög mint Athén. Senki sem hízelgett kevesebbet a görögöknek, mint én; jogom van tehát meghallgattatni, midőn azt mondom, hogy ez a nép telve van lángésszel, erélyvel nemeslelkűséggel s méltán az emberiség aristocratiájához tartozik. Nagyon sajnálnám, ha az eszes és előrelátó Anglia nem fogná fel, mennyire használ neki és nekünk, hogy a panslaviszmussal a hellenismus erélyét s termékeny életrevalóságát állítsuk szembe.

Figyelemre méltó az is, a mit a *Clio* című görög hírlap reánk magyarokra vonatkozólag a következő sorokban írt: „A magyarok nemes, lovagias, szabadságszerető nemzet. Lehetetlen tehát, hogy ne viseltessenek rokonszenvvel a méltatlanul szenvedett Görögország iránt, főleg mivel Magyar- és Görögország érdekei Keleten egymással összefűződnek. Magyarországnak épen úgy hasznára válik egy nagy és hatalmas Görögország, mint ennek egy nagy és hatalmas Magyarország. A kelet szabadsága és polgárosodása követeli a magyarok és görögök testvéries közreműködését. Valahányszor magyarországi lapokban ildomtalan vagy igazságtalan támadásokat olvastunk a görögök ellen, elszomorodtunk nem csak azért, mivel e támadások méltatlanul intéztettek a görögök ellen, kik a magyarokat tisztelik és szeretik s 1849-ben közülök számosat vendégül tartottak el, hanem azért is, mivel politikai eszélytelenség, két népet egymástól elidegeníteni, melyek ugyanegy célra közreműködni vannak hivatva, az egyik az illyr félszigetnek északi, a másik pedig annak déli részén. Biztosan reméljük tehát, hogy a magyarországi lapok megfontolva a görögöknek ezen őszinte érzelmeit, nem fogják többé alaptalan vádaikkal Görögországot sértegetni.“

Ezt 1877-ben írta a *Clio* s akkor közöltem is magyarul. De hány támadást intéztek azóta magyar lapjaink a görög nemzet ellen!

Créta lakosainak öthatod része görögből áll. Mind azon érvek tehát, melyeket Gladstone a jóniai szigeteknek Görögországboz való csatolása érdekében fölhozott vala, Créta mellett is szólnak.

III.

Fallmerayer óta, a ki arra a bizonyítgatásra vállalkozott, hogy a VI-dik században Kr. u. szláv csordák pusztították el a görögöket, s hogy a mai görögök mindenféle népek, de főleg szlávok maradékai, sokan gyanús szemekkel nézték a görögöket, mintha ezek nem is volnának tulajdonképen görögök.

Fallmerayer véleményén ek tarthatatlanságát bizonyítja az a körülmény, hogy azokon a területeken, a hol hajdan a szlávok állítólag kipusztították a görögöket, az emberek most is görögül beszélnek, nem pedig szlávul. Ha a szlávok eltörölték őket a föld színéről, hogyan lehetséges az, hogy a görögök lakhelyein azután is görögül beszélt a nép? Ebből az következik, a mi történelmi uton is bebizonyítható*) s a mit maga Fallmerayer is önmagának ellenmondva beismert, hogy a szlávok nem irtották ki egészen a görögöket s hogy voltak olyan görög területek, a hová a szlávok soha sem törtek be. Innen ismét az következik, hogy a görögök műveltebbek vagy erősebbek voltak a szlávoknál, mivel ezeket olvasztották magukba, úgy hogy az összes régi hellén földön nem szlávul, hanem görögül beszélnek, gondolnak és éreznek az emberek. Tehát nem a görögök szlávossítottak el, hanem a szlávok görögösítették.

Mit árthat tehát az a mai görögnek, hogy például fele, vagy kétharmadrészüket idegen vérrel való vegyülésből származik, ha a valódi hellenismus tulajdonságait megőrizték.

Jól mondja Freemann (*The panhellenic Review*, 1879, 1. sz.), hogy tisztán teli vérű nemzet nincsen többé a világon; minél nagyobb részt vett valamely nemzet a világ ügyeiben, annál inkább csökken telivérűségének tisztasága. A görögök is nagy szerepet játszottak Konstantinápoly bukásaig a világ eseményeiben, következőleg kisebbült telivérűségük tisztasága is; de ennek daczára szakadatlanul megtartották nyelvüket s nemzeti életük minden sajátosságait. Ha a szlávok, albánok, oláhok görögökké változtak át, a görögökből pedig soha sem lettek szlávok, albánok, oláhok; ez azt bizonyítja, hogy a görögök felülhaladták őket számban, műveltségben, erélyben s mind abban, a mi a nemzeti életet alkotja.

Azért mondja Arnold Arthur (*Gentleman's Magazine*), hogy a görögöknek észszerűbb joguk van, magukat a régi hellének utódai- és örökösének tartaniok, mint az angoloknak azt állítaniok, hogy a régi britannok nemzetségéből valók. A mai görög társalgási nyelve legnagyobb hasonlóságát Homér, Plato és Demosthenes nyelvéhez nem lehet tagadni. Nincs nép Európában, mely oly tanulságos nyelvhagyományt tudna fölmutatni, mint a görög. Ez őrizte meg mai napig ama szellemi és tengerészeti erélyét is, melylyel Hellás ó-kori lakosai tündöklének.

Csodálatos dolog tehát, hogy hazánkban még most is, a tár-

*) L. Télfy: Studien über die Alt- und Nengriechen. Lipse 1853.

sadalom minden rétegében, a legferdőbb fogalmakra akadunk a görögökről. Emberek, a kik a műveltek osztályához tartoznak, csak oly könnyen vetik oda a phrasist, hogy a mai görög nyelv szláv nyelv, hogy a görögök szlávságát bizonyítja vallásuk azonosága a muszkák vallásával.

Ez valóban a legszánandóbb tájékozatlanság!

A mai görögök nyelve nem lett olyan új nyelv a régi görög-höz képest, mint a francia, olasz, spanyol a latinnal szemközt. A ki francziául, olaszul, spanyolul tud, nem tud azért latinul is, s a ki latinul tud, nem tud azért mindjárt francziául, olaszul, spanyolul is. Ellenben a ki érti Xenophon, Polybius, Lucianus nyelvét, az megérti a mai görögök irodalmi nyelvét is, és megfordítva.

Jirecsék Konstantin József azt mondja *A bolgárok őstörténetében*, hogy a görögajkú püspökök erősítették Bulgáriában a görög elemet, mert a szlavón helyett a görög lett az egyház és tanoda nyelve.

Nem látszik-e innen, hogy a mai görög nyelv nem szláv nyelv?

Ha a görög nyelv annyira elterjedt Bulgáriában, mint Jirecsék panaszkodik, ez azt bizonyítja, hogy a hellenismus ott is győzött a szlavismus fölött, vagyis, hogy a görög nyelv nem szláv nyelv.

Max Schlesinger, a *Kölnische Zeitung* munkatársa, a ki nem nagyon rokonszenvez a görögökkel, meglátogatta 1876-ban Görögországot s közzé tette ottani tapasztalatait. A nyelv, melyen Syrában beszélnek, a legjobb benyomást tette reá, mivel az nem más mint az ó-görög új ruhában.

Végre figyelmeztetem az elfogulatlanul ítélni akarókat Miklosichnak, a híres szlavistának, *Das slavische Element im Neugriechischen* című munkájára, melyben megvallja, hogy az egész új-görög nyelvben csak százhuszonkilencz szláv szó fordul elő.

A mi a görögök és muszkák vallásának azonosságát illeti, ebből csak az kovácsolhat fegyvert a görögök ellen, a ki az élet-tapasztalás s történelmi ismeretek híjával van.

Valjon nem a gör. keleti vallású muszka uszította-e föl mintegy hét évvel ezelőtt a gör. keleti vallású bolgárokat, hogy szakadjanak el az ugyanazon vallású konstantinápolyi görög patriarchatustól? S nem sikerült-e a görögök ellenzése daczára e muszka fondorkodás? Valjon abból, hogy hazánkban sok tót és magyar embernek ugyanegy vallása van, t. i. vagy katolikus vagy lutheránus, lehet-e azt következtetni, hogy minden katolikus vagy lutheránus épen ezért tót és szlávérzelmű?

Azt mondják, hogy Hellas, melynek mindenféle akadályokat gördítettek az útjába, háladatlan. Erre a szemrehányásra, mely épen nem új, már Byron válaszolt a maga idejében e kérdéssel: miért legyenek a görögök háladatosak Európa iránt? Talán azért, mivel a török még jobban összeszorította bilincseiket? Vagy mivel a hatalmasságok nem váltották be ígéreteiket? Vagy mivel az archaeologok ellopják műkincseiket?

S vajjon ma több okuk van-e a görögöknek, hogy hálával tartozzanak Európa iránt? Nem ígérték-e nekik a diplomaták, főleg az angolok, eget-földet, ha a török-orosz háború alatt békén maradnak, s nem hagyták-e cserben? Nem alkottak-e a műveletlen, muszkaimádó bolgárok nagy részéből független, szabad országot, s nem hagytak-e mintegy négy millió szlávellenes, szabadságszerető görögöt idegen járom alatt? Valjon Európa fölépítette-e Görögországnak szabadságharczai alatt a törökök által földült városait? Valjon hozzá járult-e Európa ahhoz, hogy Hellasban sok új város keletkezett? Valjon ő mozdította-e elő ott a földművelést, a csodálatosan fölvirágzó kereskedelmet, ipart, tengerészetet, nép- és jövedelemszapordást, az irodalmat, az alsó-, közép- és felső tanintézeteket, a tudományos társulatokat, a jótékony egyesületeket?

Ezt Európa nem tette, hanem Európa és Amerika egyes emberei küldtek némelykor Görögországnak pénz- és könyvadományokat. De akkor az összes görög lapok kifejezték, és most is kifejezik legbensőbb hálájokat s a hellenismus minden barátjáról magasztalólag nyilatkoznak.

Az egyetemi könyvtár ajtaja előtt Athénben jobbra és balra egy lapos oszlop áll az egyetem jótevőinek aranybetűs neveivel. De a jobb oszlopon csak egy név van, melyet 1868-ban vésettek oda: ez Otto király neve. Az egyetem ugyan is nem tartá illőnek, hogy e király, mivel trónjától megfosztatott, ne kapjon örök emléket az egyetemben, melynek szép kapuoszlopszatát ő csináltatta saját erszényéből.

A könyvtár fényes olvasótermében a többi között lord Guilford és lord Byron remekül készült márványmellszobrai állnak.

Ez a görög hálátlanság.

IV.

Valaki egy hetet töltvén Görögországban, arról vádolta, hogy ott minden ember gazdagodni akar.

De valjon bűn-e ez? Mi lesz az olyan országból, melyben sem az összeség, sem az egyesek becsületes munka és szorgalom által, mely minden embernek erkölcsi kötelessége, nem iparkodnak vagyont szerezni s azt minél inkább szaporítani? Talán bizony jobb volna, ha a görögök henye életre adnák magukat, fényűzéssel, ősi vagyónuk elpazarlásával töltenék idejüket? Igen, ott minden ember gazdagodni akar, s ha czélt ért, nem dobja ki pénzét hiúságokra, hanem vagyonának egy részét hazájának áldozza fel. Így keletkezett Görögországban az egyetem, a gymnasiumok, a polytechnicum, a kórházak, s más jótékony intézetek stb.

Hogy Görögország lakosai, királyságuk felállítása óta, nagy és gyors haladásnak indultak, azt a statistikai adatok is tanúsítják.

1834-ben 650 ezer, 1870-ben egy millió 238 ezer lakosa volt, tehát 35 év alatt a lakosság kétszer annyi lett, a mi eddig semmiféle európai országban sem történt. Jelenleg a hozzácsatolt jóniai szigetekkel együtt egy millió 500 ezer lakosa van.

Ott, a hol azelőtt csak romok valának, ma városok virágoznak, melyek szépség, rend és kényelem tekintetében nyugati Európa előkelő városaival kezdenek versenyezni.

Jövedelme 1838-ban 14 millió, 1878-ban már negyvenhárom millió drachma volt.

1871-ben volt 35 ezer tengerésze, vagy is a lakosság arányához képest háromszor annyi mint Angliának. Hajóinak száma mintegy hatezer, körülbelül 400 ezer tonnával.

Külkereskedelme bizonyítja, hogy az egyetemes jóléthez épen úgy hozzájárul, mint a legpolgárisultabb nemzetek. 1875-ben bevétele 114 millió, kivitele 78 millió drachmára becsültetett.

Görögország alkotmánya szabadelvű. A politikai szabadság ott szent, s vallása miatt senki sem tiltatik el a politikai jogok gyakorlatától. Katholikusok, protestansok, törökök, zsidók épen olyan jogokat élveznek, mint a gör. keleti vallásuak. Hitfelekezeti üldözések ott soha sem fordulnak elő.

Bírósági szervezete kitűnő. A bírák elmozdíthatlansága törvény által van biztosítva.

V.

1830-ban volt 110 iskolája 9249 tanítvánnyal, 1860-ban már 752 iskolája s 52 ezer 860 tanítványa.

Jelenleg van 1300 községi tanoda 85 ezer tanítvánnyal. 160 közép-tanodában van 400 tanár és 12 ezer tanítványa. Az athéni egyetemnek van 45 tanára és 1300 hallgatója. Alapításának első éveiben 300 hallgatója volt. Az Arsákion nevű leánynevelő intézetben van 1250 növendék. Ez csodálatra ragadta 1873-ban Barthélemy de Saint-Hilaire-t, a ki az intézet albumába ezt írta: Szerencsét kívánok Görögországnak és a polgárisodásnak ezen intézetéért, melyhez hasonló Európa egy országában sem létezik.

Hogy mit tettek a görögök szellemi téren, azt előadtam *Jelenkori görög irodalom* című dolgozatomban (Budapesti Szemle 1858. 9—13. füzet) azután a *jelenkori görög irodalomról* szóló akadémiai értekezésemben (Nyelvtudományi Közlemények, 7-ik köt.) s *Athén harmincz zsarnoka* című regényemhez csatolt jegyzeteimben. Itt tehát csak a legújabb szellemi termékek előadására szorítkozom.

Queux de Saint-Hilaire ezt írta 1874-ben: „Meghazudtoltatás félelme nélkül állíthatjuk, hogy nincs talán ország Európában, Franciaországot sem véve ki, mely aránylag több híres férfiút, több nevezetes költőt, több kitűnő prózairót hozott volna létre, mely nagyobb munkásságot, férfiasabb buzgalmat fejtett volna ki, mint Görögország.“

Rhankavis Sándor, több udvarnál Görögország követe, a francia akadémia tagja, archaeologiai, nyelvészeti s költői munkái által nagy nevet vivott ki magának egész Európában.

A nyelvtudomány terén Maurophrydis Dömötör kitűnő munkát írt a hellén nyelv történetéről; — Petalas a thérái nyelvről.

A történetbuvárlás mezején nagy nevet vivott ki magának Sáthas Miklós a *Bibliotheca graeca medii aevi* című munkája által, melyből eddig öt kötet jelent meg. E munka kitűnő fegyvert nyújt Fallmerayer scepticismusa ellen, kiről most már azt lehet mondani, hogy részint nagyon sok, részint nagyon kevés tudománya tévútra vezette.

Dragunics Miklós írt nevezetes visszaemlékezéseket Görögország eseményeiről 1821-től 1862-ig.

Karapanos Konstantin fölfedezte Janina közelében a régi Donát s nagy érdekű munkát írt róla.

Lampros Pál kiadta Cyprus középkori királyságának eddig kiadatlan érmeit.

Paparrhigopoulos megírta hat kötetben a görög nemzet történetét a legrégibb időktől a jelenkorig.

Gudas Anasztáz nyolcz vastag kötetben írta meg ama görög férfiak életrajzát, a kik Hellas újjászületése körül szereztek érdemeket maguknak.

Petridis a régi Amphia városának fölfedezéséről írt.

Paspalis kiadta byzanci helyrajzi és történelmi tanulmányait.

Postolakas Achilles latin nyelven bocsátotta ki az athéni egyetem éremgyűjteményének leírását.

Mustoxidis András Korfú történetét írta meg.

Kumanúdis István, athéni egyetemi tanár, számtalan földirat kiadásával első helyet vívott ki magának az épigraphicában.

Zampelios Spyridon *Byzantini tanulmányai*ban a görög középkorról elfogadott ferde nézeteket támadta meg. Állítása szerint Mably, Montesquieu csak a byzanti bálvány fejét, udvarát, felsőbb osztályát, az írók és theologusok táborát tanulmányozzák, de a szívet, mely érez, a birodalom népét, a hellenismust, nem is vették észre. Zampelios ellenben azt bizonyíttatja, hogy akkor is létezett görög nemzeti szellem, mely az alsó osztályokat lelkesítve, a bel- és külfelbomlás okainak ellenállva, túlélte a közcsapásokat. Ezen osztály értelmisége, munkássága, bátorsága, házasfisége megőrizte az egész görög középkorban a szabadság érzetét s a régi erények legnagyobb részét.

Az állam- s jogtudomány terén dicső helyet foglal el Saripolos Miklós, ki az alkotmányjogról ötkötetes s a büntetőjogról szintén annyi kötetes munkát írt. Ezek alapján tagja lett a politikai s erkölcsi tudományok akadémiájának Párizsban, az *Institut du droit international*-nak, a brüsseli és madridi akadémiáknak.

Kalligas Pál négy kötetben írta meg a római jog rendszerét.

A növénytan körében első rangú fűvésznek ismertetett el Orphanidis Tódor, athéni egyetemi tanár. A hellénföldi növényzetről írt munkájában húsz évi buvárlatait közli. Érdemeit Boissier is méltatta, midőn munkáiban Orphanidis fölfedezéseit közölte.

A görögországi orvostudományt illetőleg azt mondá Virchow, a berlini orvostanár, a tiszteletére rendezett lakoma alatt Athénben, hogy minden német orvos áhítattal tekint Hellas felé, mely az orvosi tudomány bölcsője s hogy ő Kósz szigetén fölkereste azt az

ősrégi platánfát, melynek árnyában Hippocrates, mindnyájának mestere, a hagyomány szerint, betegeit fogadta. Örömet fejezte ki, hogy e classicus földön most is híres orvosi tanodát talál, mely a szabad s aláigázott Hellasba és Kis-Ázsiába küldi szét a tudomány apostolait. Hálával említette, hogy Németország csak az által tett oly nagy haladást a tudományokban, mivel az ó-kori görögök szellemi kincstárából tanult meríteni. E szellemnek köszönhetni, hogy Németországban a szabadság, erkölcsiség, hazafiság érzete újra fölébredt.

Athén városi kórházában meglepte őt a tisztaság, a szobák tág volta s fölötte jó szellőztetése; miért is azt mondá, hogy e kórház felülhaladja Németország legtöbb kórházát s mihelyt hazatérend, azt fogja írni, hogy Hellasban akadt egy kórházra, mely a németeknek mintaképül szolgálhatna, s melyben minden beteget külömbség nélkül, ingyen gyógyítanak.

A drámai irodalmat a *Budapesti Szemle* 30-ik füzetében 1877, s Rankavis Kleta legújabb drámai költeményét a m. t. akadémia kiadványaiban ismertettem.

Gedeon Mánuel a középkori görög költészet emlékeit adta ki.

Antoniadis, gymnasiumi igazgató Piraeusban, két epikai költeményt írt. Elseje: *A janicsár anyja*, másodika: *A milánói Ambrus*. Az elsőnek 1877-ben a költészeti pályadíjt ítéltek oda.

Szóval a műköltészetben többet alkotott a néhány milliónyi görög, mint az őket környező népek számtalan milliói.

Görög fordításban Dante, Shakespeare, Molière, Monti, Chateaubriand, Manzoni, Mignet, Staël, Machiavelli, s más híres írók munkái s a legújabb angol és franczia irodalmi termékek jelentek meg.

Az athéni egyetem bölcsészeti karának Nestora, Joannu Fülöp ó-görögre fordította Tacitus Germaniáját, Valerius Catullus 74-dik énekét Peleus és Thetis menyegzőjéről, valamint *de coma Berenices* című költeményét; továbbá Ovidius *Metamorphosis*ainak első öt könyvét s *Heroidáinak* 1-ső és 7-dik levelét, Virgiliusnak 5-ik, 7-ik és 8-ik eclogáját, Horatiusnak *Carmen saeculare*-ját. Végre Schillertől *Hellas isteneit*.

Galanos Dömötör negyven évig tartózkodván India brahmanjai között, görögre fordította az indiai bölcsészet és vallás legnevezetesebb munkáit.

Gidmas lefordította Ciceronak a *lex manilia* (de imperio Cn. Pompei) és Archias költő védelméről szóló beszédeit.

De vastag kötetet kellene írnom, ha a mai görögök irodalmi termékeit csak nagyjában is meg akarnám ismertetni.

Azzal fejezem be tehát cikkemet, hogy egész keleten csak a görög nép az, mely hivatva van, ott a valódi szabadságot, a tudományt, művészetet, szóval a civilisatiót meghonosítani. Erre nem képes sem a török, sem a bolgár, sem az albán. Keleten, hogy Európának békéje legyen, előbb-utóbb a hellenismusnak kell uralkodnia.

II.

UTILISMUS A NEVELÉSBEN.

ÍRTA FELMÉRI LAJOS.

I.

Nemcsak az organicus világban pusztítnak a járványok, a ragályos betegségek, hanem a szellemi élet körében is. Sőt ebben az úgy nevezhető hyperorganicus körben talán még nagyobb pusztításokat tesznek, mint a látható világban.

Az orvosok azt mondják, hogy ha az embernek valamelyik nevezetes szerve, pl. gyomra, tüdeje vagy mája megromlik, e romlás maga után vonja az egész test összeomlását. E tétel, nézetem szerint a szellemi világ pathológiájában is érvényes. A kinek akaratereje megbomlik, rendszeren börtönben vagy ahhoz hasonló helyen végzi életét. A fásult szívűt, meg a nagyon is „vegyes“ gondolkodású embert a Shylock, Harpagon, Tartuffe s ezekhez hasonló *cstimeres halhatatlanok* kategóriájába sorozza a társadalom, a mely rovatba való kerülés akárhányszor veszedelmesebb, mint a börtönben ülés. Ha valakiben az ész és szív más-más irányt követ, szellemi vagy erkölcsi egyensúlya azonnal megzavarodik, s e baj okvetlenül megássa sirját a „belső“ embernek.

Az embernek, e fenséges alkotmányának, a biztos alapra szintoly szüksége van, mint a legegyszerűbb szerkezetű háznak vagy gúnyhónak. A fővényre épített ház a legelső vihar alkalmával összedől: az elegendő erkölcsi alappal nem rendelkező embert az élet legelső conflictusa tönkre teheti. Valakinek a szellemi épülete lehet bármilyen divatos tetőzetű, de ha az alapfalak, a szív és a jellem vályogból vannak, ez épület a legelső árvíz rohama hatására összeomlik.

II.

A nevelés nagy és nemes rendű tiszte az egyénben, a szikla-szerű alapfal-vetés s ez alapfalra az értelem szarúfáinak felrakása; szóval *az ember fölépítése*. A mennyiben azonban a nevelés e fenséges hivatásáról megfelelkezik, a mennyiben még a legesillogóbb „tudományos“ építménye is csak fővényre épített ház, mely mindenre alkalmas (lehet belőle muzeum, labororium, könyvtár s bármi gyűjtemény) csak arra nem, hogy benne állandóan *ember* lakozzék.

Ha a nevelés ember-formálás, hogy úgy szóljunk *ember-építés*, e munkát ép mint a házépítést különféle elvek szerint lehet végezni. Egyik ember tartós épületet emel, melyben családjával együtt biztosan és kényelmesen élhessen. Egy másik bérházat épít számos szobácskával, hogy azok egyikében magát meghúzáván, a többiek jövedelméből kényelmesen élhessen. Úgy tetszik nekem, hogy az iskolázás terén is a bérház-építési rendszer, röviden kifejezve az *Utilismus* kezd általában lábra kapni. E rendszer igaz, hogy jövedelmet hajt; de társadalmi és tudományos életnek a sírásója, megölője.

A nevelésnek, hogy az ember-formálás feladatának megfelelőhessen, több irányban kell működni. E több irányt értette Legouvé is, ki nem rég megjelent becses munkájában (*Nos filles et nos fils*) egy helyt a nevelés *öt ágáról* (*Les cinq Éductions*) szólván, igen szépen elmondja, hogy az ember értelmi szervei lassanként úgy alakúlnak, mint testi szervei az anya méhében. E végre első dolog az érzékek művelése, s mindenek előtt a *látó szerv* gyakorlása, mert hiszen a gyermek egészen szem, úgy hogy, mi felnőttek, mellette valóságos vakok vagyunk.

A szemhez járúl az *ujjak* nevelése, különösen a fiú gyermekeké: mert míg a nők kötnek, fonnak, szőnek, zongorán játszanak, szóval ujjokkal százféleképp foglalkoznak: addig a férfiak ujjá szép esendesen vagy jobban mondva kínosan unatkozik. Míg a nő ujjja mindent végez, a férfié semmit sem tesz, pedig az ujjnak a nevelés által való felszabadítása, nemcsak az unalomtól ment meg, hanem kellemes órákat is szerez, mint Saint Marc Girardinnak az asztaloskodás, Hugó Victornak a kárpitosság, s mint (hozzá tehette volna Legouvé) Deák Ferencznek az esztergályozás. Minden gyermek egy-egy kis építő, alkotó állat, ne öljük meg e kis állatot! Neveljük az emberben a hódót!...

A nevelés harmadik ága a *hang* művelését eszközli, mert hiszen az értelmes hangos olvasás a tanulást, a megtartást, az értelem bővülését s tovább menve az ítélet gyarapodását is eszközli. A hang a meggyőzés eszköze, melylyel a hallgató fülét, hallását s általa szívét és értelmét meghódítjuk.

A nevelés negyedik tisztje a *játék*, a szabad mozgás és vídámság által a *láb* nevelése, továbbá a testben a rugalmasság, a léleekben pedig a jó hangulat állandósítása, mert minden nevetés egy-egy adag tiszta levegő, mely az élet különböző hányatásai között az érzelmek új forgását eszközli s a munkára új erőt ad. — Végül azt tanácsolja, hogy neveljük a *szívet*, melyből a szeretet, a jótékonyosság és a hála legnemesebb érzelmei fakadnak.

A nevelés eme különböző ágai, melyeket Legouvé elősorol, arra valók, hogy a gyermekben az *embert* nevelje a család, az iskola és a társadalom. És mit tapasztalunk? Azt, hogy a nevelés *öt* ágát *egy* ágúvá teszik, hogy *ember* helyett hova tovább annál inkább egyoldalú specialitást nevelnek, mert hát az utilismus azt kívánja, hogy mindenből, tehát e „kis állatból“ is, ideje korán hasznot huzzunk.

Ki hinné, hogy a család, az erkölcsi iskolák eme prototypja, mily nagyon hódol a hasznosság elvének? Eredetileg a gyermek első *iskolapadja* az anyai öl. Ha azt gondolod, hogy a család szeme fénye e padocsákra csak nemes érzelmeket és igaz erkölcsi nézeteket tanul, nagyon csalódol.

A *főrangú anya* dajkákra, idegen nevelőnőkre bízva édes gyermeke esze és szíve nevelését, kik a csemetét lehető legolcsóbb tápszerrel igyekeznek ellátni. Úgy, hogy rendesen a gyermek érzülete, szíve semmivel él, sőt néha még azt sem kap, mint mondotta volna az egyszerű deák. Esze fejlesztése szintén csekély fáradsággal történik. Csak úgy megkarczolják elméje gyöpét, mint a vad ember a földet, s belehintik egy néhány idegen nyelvtanszabályait és szavait, melyeknek nagy része a növendék elméje tétlensége miatt, idejekorán kipusztul. A megmaradott résznek azonban mégis nagy „hasznát veszi“, mert egy néhány francia és angol szó mondattá tákolása a „művelt“ címre“ jogosítja, a nélkül, hogy azokkal a nyelvtani kulcsokkal, azokban az idegen irodalmakban avagy csak egyetlen egy remek mű zárját felnyitotta volna. Erre azonban nincs is szüksége, mert az idegen nyelv tudásának mutatása magában is elegendő hasznot hajt. Az e fajta embereknek az az apró kules és apró pénz zörgetés a mindennapi foglalkozásuk. Ezek a

társadalom szellemi uzsorásai, kiknek csak rézpénzök van, s kiknek érette a társadalom még is a „művelt“ czím ezüstjével s a tisztelet „aranyjáradékával“ fizet.

A *szegény sorsú család* sarja egészen más helyzetben van. Mihelyt megtanulhatta a járást és a beszélést, elkezdik az élet szigorúságaihoz szoktatni, illetőleg még csak zsendülő erőinek „hasznát venni“. A 6—7 éves kis „mezitlábost“, kinek gyakran legépebb a vidámsága s legerősebb a lába, a naturalis monitori (Bell-Lancaster) módszer szerint, az értelmileg nálánál fejletlenebb állatfiókák vezérévé teszik, mely független functióba annyira beleszeret a kis született monitor, hogy ha szemeinek az ábécze betűin, vagy a libáknak a réten való legeltetése között kell választania; egyszer mint másszor ez utóbbinak adja az elsőséget, s az iskolába nagy ritkán csak vendégszerepre megy. Nincs ideje az iskolabajlásra, mert atyjának vagy anyjának ő a keze-lába.

Valjon az *iparosok*, a *kereskedők* és általában a *középosztályú családok* gyermekeivel másként áll-e a dolog? Teljességgel nem, sőt e körökben uralkodik isten igazában az utilismus. A fiút, mihelyt csak lehet, szakiskolába küldik, hogy onnan mentől előbb mint kész specialista kerüljön ki. Természetes, hogy a család erre kellően *előkészíti*, mint egy ismeretkörrel foglalkozót tekint, mert jól esik a családfőnek, ha a még alig serdülő gyermeköket az idegenek is „a kis természettudós“, „a kis mechanicus“, „a kis mérnök“, „a kis kereskedő“, „a kis gazda“ stb. stb. czímmel kényeztetik. Akárhány szüle van, ki nem is sejti mily óriási veszteséggel jár e korai szakiskoláztatás úgy a fiúra, mint a családra nézve. Az ifjúkorban érzékeink egyformán fogékonyak a külvilág minden tárgysorozata és tűneménye felfogására. A korai szakszerű nevelés azonban egyik érzékszervet tulságosan neveli, s mellette a többi eltompul, elsatnyul, s velök az érzelem ugyanannyi kapúja bezárul. Ime az egyoldalú, hogy úgy mondjam, az *egy kapus* rendszer.

Hasonlóan jelentékeny az erkölcsi veszteség. A kis specialista a család központja lesz, kinek kedvéért egész környezete helyet változtat. A szülők *természetes* központi helyüket egy-egy ily bálványozott „puktumnak“ engedvén át, a családi fegyelem is merőben felfordul. Mindenki a kis „szakember“ kedvében jár s az ő szeszélyének hódol, mert hát ő már igen „tudós“, igen „öreg“ arra, hogy neki szülői parancsoljanak; pedig annak még korántsem embere, hogy magának parancsolni tudjon. Amazok nem *merik*, ő pedig nem

bírja magát kormányozni. Akarat ereje rudimentalis állapotban marad, vagy gyakran uralomvágygá, gőggé, korlátlan szenvedélyességgé stb. fajúl. És ez meglehetősen szükségképiséggel történik, mert hát az oly szülének, ki gyermeke értelmének egyoldalú fejlesztéséről igen korán gondoskodik, rendszerint nem jut eszébe gyermekének erkölcsi természete. Amannak a fejlesztését a szakiskolára hagyta; emennek a nevelését pedig rábízta a körülmények szelére, s abban annyi könnyőrltet tett fel, hogy okvetlenül szerencsés kikötőbe hajtja gyermeke érületének csolnakját...

Es e kettős erkölcsi veszteségért az ifjú értelmi haladása valjon nyújt-e kárpótlást, akár neki magának, akár a társadalomnak? Úgy látszik, hogy igen sok esetben nem. A hernyóból, mely folyvást azon a fán rágódott, a természet örök törvénye szerint, pillangó lesz; ánde a folyvást egyféle dolgok iránt érdeklődő tanulókbán a más fajú tárgyak iránti érzékenység eltompúl, sőt az egyoldalú magáttömés következtében, a nemes érzelmek és fenkölt akarat szárnyai egyáltalán nem fejlődhetnek reá s a szellem természete törvényének ignorálása őt — hogy úgy mondjam — örökre a hernyó állapotára kárhoztatja, a ki nem ismer izesebb szellemi táplálékot, azoknál a korán megízlelt specialis „zöld“ leveleknél...

Van ez osztály gyermekeinél egy másik gyakori eset is, mikor a szülék mesterséges eszközökkel pl. jutalmakkal és kiváltságokkal hajszolják rá gyermeköket, hogy egyik-másik iskolán, mint mondani szokták, átúszszanak, hogy egy-egy kis könnyítéssel, matematika vagy idegen nyelvek tanulásától való felmentéssel, hamarosan czélt érjenek. E galvanizáló módszer rendesen annyira elrontja az illető ifjú szája ízét, hogy ha egyszer az iskola padjai közül kikerült, atyja régi jelszávához híven: „Ha tudod is, mi hasznát veszed?“ egyáltalában sem olvasásban, sem semmi nemű tanulásban kedve nem telik. Innen az a sok életúnt ifjú, ki hosszú ásitással igyekszik kitölteni azt a nagy űrt, mely életében a robotban leőrt tanulóévek lejártával támad. E fajnak úgyszólva „szerencsésebb“ válfaját teszik azok, kik ha többé essentiális tápszerekkel nem táplálkoznak is, pillangó módjára legalább a *könnyű olvasmányok* édes (?) nedvét szüresölgetik.

III.

Ime egy pár kontraszt karczolat családaink nevelési eljárása köréből. Az első karczolat egyik alakja hasonlít az ókor bélelt pénzéhez, melynek külseje ezüst, belseje rézlemezből állt. Ez a társadalom „hamis pénzé“, s ha úgy lehetne neveznem, a társaséleti valuta romboló eleme. — A másik alak igénytelen kis növény, mondhatnám a társadalom moszatja, mely télben fázik, nyáron ázik, de az erdő fáit nevelő napfény sugaraiban mentől kevesebbet fűrdik. Ez a társadalom nomádja, ki nem sokat tud azokról a viharos meg verőfényes napokról, melyekről a felsőbb rétegek fiai annyit tudnak beszélni.

Ezúttal azonban a két említett ellenlábás fajt mellőzve, minket a „specialista“ tanuló érdekel közelebbről, ki nemcsak a család regiménjét forgatja fel, hanem a nemzeti élet rendjét is. Hogy valaki a nemzet, e nagy család, körében igazán otthon érezze magát, szükség, hogy neki a nemzet-test többi tagjaiéval összhangzó vágyai, érzelmei és nézetei legyenek. Csak ezen az alapon lehetséges, hogy a nagy test bármely része változását ő is a többi tagokkal együtt egyformán érezze. A nemzet öröme az ő öröme is, a közös bánat az ő fájdalma is.

A physiologok azt mondják, hogy az idegrendszer két, három, sőt több sarkú (szálú) sejtekből áll: a nemzet test finom szövete minden sejtjének, illetőleg tagjának szintén két vagy több sarkúnak, szálagosnak kell lenni, melyekkel a többi tagokhoz bensőleg fogantozzék. Azonban az utilitárius irányelvek szerint nevelt egyénben épen e fogantozó szálagok — az együttérzés, a közös vágyak, közös célért lelkesedés, szóval a nemzeti világnézet fonalszájai hiányoznak, vagy elcsenevészedett állapotban vannak. És ez okon nincs mód benne, hogy szívvel, lélekkel honfitársaihoz fűződ hassék. Az egész egyén csupa izolált sejt, melynek szerkezetét, sem a honfű fájdalom, sem a magas hazafias törekvések lelkesedése sohasem járja át. A mint nem érezte magát a családi fészek többi tagjaival szoros kapcsolatban, szintűgy nem érzi a szülőföld nagy jelentőségét sem. Hisz neki nincs sem *honja*, sem valódi *itthonja*: neki mindenütt otthon van, hol egy talpalatnyi földre akad, a hol a maga specialis mesterségét űzheti.

A középkorban a „homo scholasticus“, azaz a szőrszálhasogató rabulista falta fel az érző és érdeklődő embert. *Est* az embert a

pietistáknál az életet megvető keresztyén nyelte el, a philantropistáknál a cosmopolita tette tönkre, a jezsuitáknál az „instrumentum obediens sicuti cadaver“ hamisította meg, s korunkban — úgy látszik — az utilismus ássa a sirt számára. Mert hát azok a tantárgyak, melyek arra valók, hogy az embert s a hazafit növeljék — mint „nem hasznosak“ — és „nem kenyérszerzők“, szemlátomást kezdenek kimenni divatból. Kezdjük elfeledni azt az igazságot, hogy érület dolgában az anyán kívül nemzeti költőink és nagy íróink a mi legnélkülözhetlenebb iskolamestereink. A görögök Homért az által tették legnagyobb tanítójokká, hogy költeményeit gyermekeiknek mindenekelőtt tanították. Bármit mondjanak a diplomaták a görög nemzet mai értékéről, annyi mégis áll, hogy e nemzet jobbjai, kik ma a *görög* névre érdemessé akarnak lenni, igyekeznek az ó-kori nemzeti szent hagyományokat assimilálni. Ha ma Athén valamelyik jóra való iskolájába, pl. az Arsakion nevű leányiskolába bemészsz, kellemesen tapasztalod, hogy a leányok Homér, Xenophon és Thukydides műveit nagy szorgalommal tanulják. Fenkölt érület és nemes gondolkodás dolgában nagy nevű őseikkel egy nyomon kívánnak járni, hozzájuk kívánnak emelkedni.

És mi hogy állunk e tekintetben?

Hazai költőinket és irodalmi remekeinket — az utilismus „mi hasznát vészed elve“ mind jobban háttérbe szorítja. Költészeti és történelmi irodalmi ismeretünk maoholnap nem egyéb pár szűk órára szabott iskolai töredék-tanulmánynál, mely művek szellemével pedig otthon s az iskolában és iskolán kívül mentől gyakrabban, mentől mélyebben kellene érintkeznünk. Az éleny és könenytermészetét könnyvélkül felmondani, a számtani műveletek különböző végrehajtásait a tanulóknak kis újjábau hordani szükséges: de azokat a specialis vonásokat, melyek Vörösmartyt, Petőfit, Tompát, Aranyt, stb. nemzetünk koszorúsaivá tették nem szükség közvetlenül az ő műveikből ismerni; akárhányszor elég azokat egy kis compendiumból, csak úgy hevenyében a vizsgálatra bevágni s azzal a tudomány vásarán „egész vágás“ jártasságot mutatni.

IV.

Ime ez előadott okok következtében félok, hogy a specialis, a hasznos studiumok miatt kiszorúl iskoláinkból az embert, s merőben háttérbe szorúl a hazafit nevelő rész; pedig hát régecskén megmondotta a költő, hogy „minden ember legyen ember és magyar.“ —

Házunkban és iskolánkban minden ismeretnek helyet adunk s érzelmünk világa „az ebek közé szorúl”; sok idegen nyelvet megtanulunk (?) s saját anyanyelvünk megkoresosúl.

Az irodalmi és történelmi tanulmányok bennünk a *szükségképi* részt fejtik ki, míg a specialis tanulmányok a *hasznosító* részt építik fel. Ha a társadalom élete a hasznosság principiumának hódol, ebből nem következik szükségkép, hogy az az elv egyszersmind iskolázásunk főörugója legyen. A létért küzdés nagy harcát nem szabad az iskolába bevinni, s csak azért, mert a társadalomban a tőkepénzesek egyszersmind urak; nem szabad az iskolának is az elme túltömésével az emlékezet tőkéjén élősködő tanuló fajt produkálni.

Ha az iskola hetenként 28 — 35 tanórán oly tantárgyakkal foglalja el a növendékeket, melyeknek fele része, vagy nagyobb része hasznos és csak kisebb része szükséges: vajon nem fordította-e meg az ismeretek sorrendjét? Ha pl. az ipart beviszszük a par excellence humanus intézetekbe, ezzel az iskola értékét csak lejjebb szállítjuk. Ha a növendékek kezét és szemét mechanikai munkákkal halmozzuk el: ezzel mintegy rákényszerítjük a testet, hogy a Franklin-féle balkéz példájára, kérvényt intézzon a tantestületekhez a maga inséges állapotának figyelemre méltatására. Nézetem szerint pl. a néptanítótól azt kívánni, hogy iparos is legyen, és ismét a keze alatti tanulóól azt követelni, hogy benne az *ember* és az *iparos* egyszerre, egyformán fejlődjenek: teljes lehetetlenség.

Őszintén tisztellem azt a hazafi buzgalmat, mely ipari elmárádásunkat minden módon és mentől hamarább helyre akarja hozni; de egyszersmind lehetetlen a dolog árny-oldalát nem látnom. Ha a népiskola, mint az ismeretek elemeivel foglalkozó intézet egy tudományos szakpályára sem nevel: szintűgy az ipar egyik vagy másik ágába sem avathat be. Igen is *szükséges*, hogy a növendékek szemét és kezét általában művelje; de már annyi idővel nem rendelkezik, hogy a növendékek pl. a kézmunkája hasznosításában nagy avagy kellő előhaladást telessenek. E rendszer szükségképi következménye, hogy az ember áldozatul esik az iparosnak. A mechanikus elnyeli az embert a tanítóban és tanulóban egyiránt.

Hasonló szellemben nyilatkozik Gréard, Párizs érdemes tanfelügyelője, mult év elején kiadott nagybecsű jelentésében, s szava — úgy látszik — több-több visszhangra talál kartársainál. Legközelebről egyik megyei tanfelügyelő (Anthoine) lelke egész hevével

kel ki az iskola és ipar különálló köreinek összekeverése ellen. „Az ipar, e nagy tenger, mondja a nevezett tanférfi, mind több-több áldozatot szed a családok köréből. A családok a veszélyt nem is sejtve dobják gyermekeiket a rémes örvénybe, mert hát a szükség nagy, de az igények száma még nagyobb, s ha a gyenge kéz munkája új jövedelem forrást nyit, a kis segítség a felnőtt családtagokon is nagyon jól fog.”

Az imént említett érzékszervek művelésére a rajz, a Fröbel-féle foglalkoztató eszközök s közvetve a játékok különböző nemei valók, azon túl a specialisták régiója kezdődik. Így tudják és így érzik ezt Európa legelső nemzetei, kik az ipar terén is vezéreink. A francia főként a rajzot taníttatja úgy az iskolában, mint a felnőttek tanfolyamain, mint a mesterségek szemfényét, ősanyját. A francia ipar fejlődése, több mint két század műve, s az a nemzet, melynek egyik kitűnő államférfia (Colbert) már a XVII-dik század derekán oly szép művészeti és műipari intézeteket hozott létre, mint az „École de beaux Arts”; Academie de France (Romában 1666); az építészeti akadémiát 1671, továbbá a Manufacture royale des meubles de la commune Paris“, — ez óriási intézetet, a műipar iskolák ősanyját, melyben az ipar egy ága sem hiányzik, — folyton-folyvást a rajz kiváló művelése útján haladott. A francia munkásosztályok patrioticus, művészi és aestheticai foglalkozása élesztésére alapították azelőtt több mint egy századdal azt a nagy rajzintézetet is, „École royale gratuite de dessin“ (1767), melybe már az első évben 1500 növendék járt, kiket ösztöndíjakkal lelkesítettek; továbbá 1846-ban az Athénben alapított művészeti iskola „École d' Athènes“ s azok a nagyszámú rajztanfolyamok, melyeket Párizsban a felnőttek számára rendeztek és rendeznek, mind a mellett szólnak, hogy a francziák az ipar főkulcsának a rajzot tartják.

Az angolok hasonló nézetben vannak, a mit hangosan bizonyít az a tény, hogy a londoni kiállításon észlelt ipari elmaradásukat a South Kensington muzeumban és az ország számos pontján nyitott rajztanfolyamokkal javították, melyekben 1873-ig 100 ezernél több növendék tanult. És az angol nemzet, melyet akárhányszor a hasznosság elve túlhajtasával vádolnak, nem tűri az ipart az elemi iskolákban. Hiszen alig 3—4 hónapja (ápr. 14), hogy Grove, az elemi tanítók egylete elnöke a Nottinghamban tartott nagy gyűlést megnyitó beszédében erőteljesen hangsúlyozá, hogy „az elemi iskola ma sem lehet más, mint a mivé alapítói akarták tenni, t. i. az az emeltyű, melylyel a

nemzet a keresztyén civilizatio színvonalára emelkedjék s a tanító az az élő regens, ki azt a nagy változást eszközli. A technikai oktatás, folytatja Grove, nemzeti szükség, melynek kielégítésére a társadalom törekszik; ámde az csak *azután* következő és teljességgel *nem* az elemi iskolai tanfolyammal *együttjáró* rész. Fonák időket élnénk, ha valaha megérnők, hogy Angolország vegyészzei, mérnökei, bankárai és kereskedői Etonban, Winchesterben és Harrowban kezdenék a vegyész, mérnöki, bankári és kereskedői pályát. Ha már Eton, Winchester és Harrow helyén elemi iskoláinkat képzeljük, azokkal a kézi ügyességekkel együtt, melyek az említett pályákra szükségesek, bátran merem állítani, hogy ebből országunkra a fonákság uralmánál sokkal nagyobb baj származnék.“

A mondottakkal teljességgel nem akarjuk az életet és a hasznosság elvét ignorálni: csak a kellő egymásutánt kívánjuk megtartani, s ez irányt hazai iskolázásunk támoszlopai figyelmébe melegen ajánlani. Neveljen az iskola az életnek, de a míg a mozdonyt építné, gondoskodjék az abba való gőzfejtő anyagról és sinek lerakásáról, melyeken majd a mozdonya biztosan járhatson. Valjon mit ér a világ minden locomotivja, ha mozgató erő szűke miatt hasznát nem vehetjük? Mit ér a szellem, ha a tudás csak kerékkötője és nem fejlesztő eszköze. Valjon szabad-e a szüléknek a növendék nyílt elméjét a nagy világtól szilárd fallal ideje korán úgy elzárni, hogy csupán csak egy szűk nyíláson tekinthessen ki. Szabad-e az emberképző iskolának megengedni, hogy a specialistába belevevesszen az ember? Szabad-e az utilismusnak hova tovább mind több-több tért engedni, midőn látjuk, hogy fővényre bérházat épít, s ugyanakkor sírt és az embernek, sőt bátran mondhatom a tudománynak is, melynek egyes körei a haladást sohasem a szűklátkörű specialistáknak köszönik.... S ha a társadalmi tenger vagyongorgalma vagy fénye által elvakított szülék ideje korán megerőltetik gyermekeik elméjét csak azért, hogy mentől korábban egyik-másik jövedelmező vagy fényes állomásra segíthessék: vajh nem kötelessége-e tanférfiainknak az ily szülékkel szemben mintegy „orvosi“ tanácsadókként föllépni s őket az emberi és nemzeti szempontból egyiránt veszélyes eljárás felől felvilágosítani? „Tiszteljük az ifjú szívet, — mondja szépen Legouvė — mint az ifjú fészket, s ne zavarjuk (utilitarius elvekkel) a gyermekeket érzelmei és gondolatai alakulása belső munkájában, ép mint nem szabad zavarnunk a madarat költés idején.“

III.

VÁRADI ANTAL KÖLTEMÉNYEI.

Váradinál azon néhány év alatt, melyeket az irodalomnak él, a költészet mind a három ágában mutatott némi figyelemre méltó alkotásokat. 1854. születvén még nagyon fiatal ember volt, mikor nevét egyszerre ismertté tévék a hírlapok, az írói dicsőség e nagyszájú apostolai. 1872-ben fogadták el a Fővárosi Lapok, ez az ügyesen összeállított budapesti nénike, egyik lyrai szüleményét. 21 éves korában, 1875-ben, jelent meg lyrai költeményeinek első gyűjteménye; ugyanazon év december havában 15-ikétől 25-ikéig írta *Iskarióthját*, miután megszerezte magának a tudori és tanári diplomát; 1876-ban írta a *Két királynőt*, *Mózes*t, azóta *Tamórát*, *Az eredendő bűnt*, 1877-ben és 1879-ben egy-egy kötet többnyire lyrai, Aigner könyvesházában pedig egy pár elbeszélő költeményt adott ki. Bizony rövid négy év alatt igazán nagy termékenység, kivált, ha még szemünk előtt tartjuk, hogy egy középiskolában a magyar nyelv és irodalom tanára, sok órán keresztül beszél tanítványainak, javítja iskolai és házi dolgozataikat, gyönyörű költői foglalkozáskép élvezi a helyesírási, nyelv- és iránytani hibákat, olvassa éghasító bombasztjaikat, a haza fényes és homályos reményeinek világostromló ákumbákumait. Váradinál, a mellett jó egészségnak örvend, arczán semmi sem jelezi a kimerültséget, élénk és mozgékony, úgy hogy nehezen leszünk rossz próféták, ha azt mondjuk, hogy még sokat fog írni.

I.

Váradinál legelőször az tűnik fel, hogy neki többé-kevésbbé saját tárgya van, ő mindig tudja, miről énekeljen. De hisz más költő sem szorúl meg a tárgyan! Másnak is van miről énekelni. Ott a szerelem és barátság, remény és bánat, öröm és kétségbeesés, család és haza, dicsőség és természet stb. Mind megannyi kimeríthetlen, örökéletű és hervadatlan tárgya a költészetnek!

Váradí közvetlenül nem innét veszi tárgyát. Lyrai költészetének anyaga idegen világból van véve. Ha feltámadna a görög hős-kor poetája, a vén lantos, a legrégibb és legnagyobb csevegő és még is a legobjectivebb költő Homer, nagyon neheztelve haladna el Váradí költészete mellett. Neheztelésének számos oka lehetne, egy azonban kiváló helyet foglal ezen okok között: költészetek tárgya. Homer a görög mythos költője, Váradí a keresztény-zsidó mythosé. Mindketten az istenit éneklík meg, de míg amaz emberibb, ez fenségesebb és magasztosabb, az tarkább, életteljesebb, és vonzóbb, ez egyhangúbb, egyszerűbb és félelmesebb.

Mindenesetre egyiksem időszerű. A görög és zsidó mythos megszűntek a költészet tárgyai lenni. Sem a zsidó-keresztény, sem a görög dogmák nem lelkesítenek bennünket, idealunkat nem köthjük, nem köthetjük egy religio körül határolt tanaihoz. Az istenség és halhatatlanság örök tárgya lesz ugyan az ember költői érzelmeinek, de a hit mondái legfőlebb az epicus alkotások motivumai között szerepelhetnek; a költőnek, magának indokai aligha lehetnek.

Egyébiránt Váradí sem merült el annyira a mythosba, hogy mindig magáért a hitmondáért énekelné meg, hanem csak allegoriának, valamely doctrina támaszának használja fel. Például az I. köt. Daemonomachiájában az Isten és a gonosz szellemek harcáról szóló mythost beszéli el s a végén hozzá kapcsolja az alkalmazást:

S folyik a harc — foly szakadatlan

A két nagy őselem között, —

S az ember lelke lón a küzdő, —

Hová a nagy harc költözött.

Ott küzd a fény az őshomálylyal,

A szép a rútal végtelen,

A míg a fénynek és homálynak

Csak egy paránya is leszen!

S a míg a szépnak egy sugára,

A rútak egy ködfoltja van,

A gondolat szellemmezében

Csatázni fognak untalan.

A szép, legyőzve nem lehet, —

Míg lelkeinkben Isten képe

Uralkodik a föld felett!

S az ő nevében égen-földön

Győzelmet ülend szerte-szét,

Hírdetvén minden győzedelme

Az ő neve dicséretét!

Ugyanazon kötetben *Jubal és Tubalkain* mythosánál azt írja végül:

Így volt az, s még soká így leend,
Az égi tűz, az isteni erő,
Mihelyt az ég honából földre jó,
Silány kohóvá léssen idelent;
S mindazt, mit Isten emberkézbe ad,
Mintegy nagy átok súlya zúzza le, —
Az ember mindig vissza él vele,
S kovácsol abból Isten ostorát!

Ilyen *Az éjszakából*, a *Faust*, ilyen a *Mózes vesszeje*, az ismeretes forrásnyitás mondája:

A dal elzendült, elhalt messze,
Sok ezredéves végtelenbe, —
És mi azóta egyre bolygunk
Szomjunknak enyhülést keresve . . .
De mindhiába érünk szirthez.
Forrásra nem nyit egyikünk sem, —
A gyermeki bizodalomnak
Mózes vesszője — nincs kezünkben!
S bolygunk tovább a pusztaságon,
Az ezredéves sivatagban, —
És elveszünk forrást keresve
S szirtet találva szomjan, — szomjan.

A *Paramythia* sem végződik máskép, s hogy a *Judas* ily tanúság-készítésre bírhatta a szerzőt, nagyon érthető:

S itt bolyg közöttünk rémes árnya,
Itt bolyg közöttünk nyugtalan,
Itt alkot újra Golgothákat,
A míg egy gondolatja van . . .
Itten kísért mint Isten átka
Az égostromló föld felett, —
Számúzve égből és poklból
Itten talált méltó helyet.
Óh mert ez átkos, véres földön
Még egyre áll a Golgotha,
S nemesnek nagynak és dícsőnek
Egy közös útja van oda:
Mert ostorozva és keresztre
Lőn verve minden messiás . . .
Óh mert éjféli szárnyra kelve
Közöttünk bolyg Judás lelke:
Az örök átok s árulás!

A középkori szentírás-magyarázók nem annyira tárgyi, tartalmi, nyelvi stb. szempontból szerették elemezni a bibliát, hanem jobbra a keresztyén mystica különféle felfogására alkalmazzák, a földi Jeruzsálemről mondottakat a mennyei Jeruzsálemre, a mennyországra fordíták. Körülbelül ily paramythice jár el Váradi is. A bibliai történetből egy-egy erkölcsi vagy modern eszmét von ki. Magában véve az ízlésnek mi kifogása sem lehet ellene. Csakhogy módjával történnék, szélesebb elterjedése és divatos szereplése rendesen a költészet hanyatlását jelenti; s aligha tévedünk, ha a jelen esetben is költészetünk csekély erejű szárnyalásával hozzuk összeköttetésbe. Költeményeinek második és harmadik kötetében ritkábban használja e modort, de, úgy látszik, annyira össze van ez forrva Váradi lelkével, hogy el sem válhatik tőle.

Különben V. is csak itt-ott marad hű hitéhez, vallásos poesise inkább költői kaczerkodás kevésbé divatos tárgygyal. V. nem szereti a mindennapit, a miről a világ összes költői naponta pengetik lantjait; mert tudja, hogy a mit ezerszer hallunk, végre megunjuk, elfordulunk tőle s ízetlennek találjuk. Ő tehát más, szokatlan, exoticus burokban nyújtja olvasóinak az általános érzelmeket. Költeményeinek olvasásánál úgy érezzük magunkat, mintha egy téli havas napon valamely üvegházban sétálnánk. Künn meg van dermedve az élet, minden hideg és lelketlen, fagyos és szomorú, míg az üvegház tropicus növényei egy szép élet bájait lengetik felénk. Ránk mosolyognak, gyöngéden, az ő titkos nyelvökön suttogják szerelmöket, küldik hozzánk sóhajtságokat. Igazán szépeknek, gyönyörűeknek találjuk őket, csak egy bánt szüntelen bennünket: annak tudata, hogy mind e virágok nem a mi világunkba, nem a mi mérsékelt égajunk alá valók. Mennyi gondba, fáradságba kerül, hogy fentartsuk bájaikat, megőrizzük szépségeiket, körültekintéssel kell kiismernünk természetöket, s aprólékos, kicsinyes gondozással ápolnunk őket. Meleg nyári napokon a szabad levegőn is megélhetnek, de mindig kiváló figyelemmel kell viseltetnünk irántok. Hideg tavaszi és őszi szelünk könnyen tönkre teszi kényes életöket. S még ennyi gondozás mellett is csak tengődés az életök, mely nem tarthat sokáig. Saját hazájokban félszázadnál is tovább tarthatnak, nálunk egy-két év könnyen megviseli finom tagjaikat. Leveleik elhullanak, igazán öszszefonnyadnak, törzseik elzáradnak.

Nagy részben ilyen Váradi lyrája. De legalább új, nem mindennapi. Figyelmet kelt, s a mai világban az is becsülni való. Ide-

gen, szokatlan és járatlan utakon halad, nem vádolhatjuk a köznapiságról; de éppen mivel ilyen, soha sem lehet népszerűvé. Hatása kis körre szorúl. Mint az üvegházi virágot csak kevesen, a tulajdonos és vendégei, élvezhetik, a nagy közönség ki van zárva élvezetökből. Az ily költő csak kevés hivatott számára énekel.

Azután még egy erős veszély környezi őt. Nem csupán a közönség nem érti költészetét, olykor a hivatottak sem. A ki a gondolat világában mindig a különöst, a szokatlant keresi, könnyen elvesztheti a világosságot is. Például többet is idézhetnénk, de talán elég lesz egy-kettő. Ilyen: „*Az én menyasszonyom*“ című? Ki az ő menyasszonya? Talán valami közönséges halandó? Tán egy vidor szép leány? Vagy egy erőteljes érzéki teremtes? Talán egy könnyű sylphid lebegő lény, csupa szellem és szerelem? Oh nem. Az ily fajta leányok nem érdeklik őt. Egészen más, „kinek fehér arcán az Isten képe van, a szépség rajta: átélt fájdalom, egy *néma* köny, *de* szóltan, hangtalan.“ A szóltan aligha nem a fájdalomra vonatkozik. De folytassuk tovább a jellemvonásokat. „Simán borúl a hajzat homlokán, a mely nyugodt, fönséges, tiszta, szép“; mi illik reá? talán a korona? nem, *a tövis*. Nem hiszszük, hogy ilyen menyasszony, kellett volna neki, de ő azt feleli rá verse utolsó során: „Én hiszem.“

A romanticismus legvadabb korszakába való pl. a *Naplómból* című költemény, mely határozottan underitó. Így kezdődik:

Ha olykor-olykor visszagondolok rá
Úgy kaczagok . . . s szemembe köny toúl.

Es miért kaczag? Megmondja a történet. Egy szegény ifjú koldúl a költőtől s ő karjába zárta. Így levének barátok. Egy délután nagy kaczagva lepte meg: „Hallod-e: én szeretek s megnősülök!“ „Te kétszeres bolond!“ „Nem én, mert mást veendek feleségül s nem azt, a kit imádok!“ „Hogy-hogy!“ Kedvese beteg s nincs pénze gyógyításra, elvesz tehát egy vén csaplárnét, pénzéből kigyógyúl Esztikéje. Megtette és szürnyen kaczagott kövér menyasszonyának. De mikor Esztike megtudta, a csaplárné urának arczába vágta a gyógyszert s három nap mulva halott volt.

Ő meg eltemetteté
S tánczolva ülte meg torát szobámban
S fáradtan ült le . . . „Óh ha megnyughatnám!“
Sóhajtott . . . „Majd megnyugszol odalenn!“
Feleltém én. „Ígaz . . .“ viszonza rá

S mellébe vágta kését ... kaczagott
 Míg buggyanó vér festé ajkait —
 „No tisztelem az özvegyemet!” — s ledőlt.

Ha olykor-olykor visszagondolok rá,
 Úgy kaczagok s szemembe könny tolúl,
 Szegény fiú!

Ha tárgya ennyire különös és bizarr, képzelhetjük, hogy gondolatjai, képei, kifejezései sem mentek e sajátságtól. Mi neki a straszburgi templom? „Ég felé törése közben a földön megkövült ima”; mi a harangzúgás? „A földre bűvölt kőimának még megmaradt zenéje.” Hogyan „terjeng a zsongó Ave Maria?” Felelet reá: „Mikép egy véghetetlen glória! Általában a *glóriá*-t annyszor emlegeti, hogy igazán nem tudjuk elképzelni, mi mindent érthet alatta, olykor úgy tűnik fel nekünk, mintha maga se tudná megmondani, mit akar vele. A *keresztfához* című költeményében pedig elég bizarrul azt írja, — hogy Krisztus „tövisén szent virágul kiserkedett a glória.” Különös mikor mondja: a hervadásról „dalolva lelkem *boldog*: a hervadás költője vagyok én!” Mi neki a tavasz? „Virágos iskola... mihelyt a feselő bimbó belépe — föllebben a nagy rejtek fátyola; előkészítik a nagy hervadásra s tanul meghalni a mezők ülén.” Vagy: „Szomorú a lelkem mint oázis virága.” Az oázis néha igen szép terület, melyen a természet gyönyörű növényzettel mutatkozik. Mily érthetetlen a III. köt. *Bolyongásom* című költeményének második versszaka:

Sötét tengert játszik a vesztő éjjel;
 Fakó hulláma érzé az apályt,
 És vissza-vissza csapván szenvedélylyel
 Alázott dűhvel napnyugatra szállt;
 A főmerülő reggel szerteszéjjel
 Vervén, mint biztos úszó a nagy árt,
 Csak tűrte büszkén mint nyaldossa vállát
 Az apadó éj, míg ő égre száll át!

Nagyon hőmályosan sejtjük, mi akar lenni, de nem tudjuk megmondani. És ha még a nagyot mondás, kába túlzás egy kiváló példáját hozzuk fel, talán eléggé támogatjuk azon nézetünket, hogy Váradira járja olykor a legszélsebb hatásvadászat kórságában leledzik. Álljon itt a III. kt. 97. lapjáról a következő költemény:

Óh ha most *Megváltó* lehetnék,
 Csak egyetlen pillanatig ...

Megállnék akkor te előtted,
 Kiben egy holt lélek lakik.
 S föltámasztanám istenkézzel
 A sírban alvót, újra fel!
 „Nem halt meg óh, csak alszik, alszik —
 Kelj föl leány . . . Kelj föl, jövel!”
 S te lennél újra, a mi voltál:
 Fényes, sugáros, tiszta szent . . .
 . . . Óh ez egyetlen pillanatért
 Odaadnám a végtelent!

Ime az imádság, a vallás, a Golgotha és keresztfá e költői apostola a visszontlátás egyetlen pillanatáért oda dobna örökké tartó mennyei paradicsomát is!

A három kötetből vagy száz ily érthetlenséget és homályt, ellenmondást és képtelenséget, képzavart és gyalgó metaphorát szedhetnénk össze, melyeket eleinte a még ki nem forrt, érettségre nem jutott tehetségnek tulajdoníthatni. De ha később is megmaradnak Váradi költészetében, ha nem tisztul költői lelke, csak azt jelentik, hogy sohasem várhatunk tőle correct munkát. Igaz, hogy Shakespeare, Hugo Victor sem ment tőlök, mindkettőben virágzik a bombaszt, a nagyhangú szólam, a szertelenség hajhászata; de a mit e fényes tehetségeknek itt-ott el kell néznünk; azt nem szeretjük bőven megtalálni a jóval kisebb Váradiban.

De siessünk, hagyjuk el a merő kifogások útját s térjünk az elismerés ösvényére. A kiből van igazi tehetség, mint Váradiban, hibái daczára tisztelt név lesz előttünk. Benne van némi eredetiség, van némi önállóság. Igen szép helyeket, gyönyörű gondolatokat és képeket írhatnánk ki nagy számú lyrai költeményei közül s félünk, hogy igazságtalanok leszünk iránta; de talán lesz alkalmunk itt-ott jelezni szépségeit.

Mind a három kötet lyrai költeményét anyjának czimzett versekkel kezdi meg. Általában a költő nagy tiszteletet árul el anyja iránt. A szenvedés iskolájába jártak mind a ketten s ott megtanulták, hogy szeretniök kell egymást. Atyja Budán a tabáni iskolában tanító és abban a kis templomban organista volt, mely, mint a költő írja „a ráczfürdő közelében maig is mint egy régi emlék ősies kopottságban néz rája és figyelmezteti atyja multjára.” De ő nem ismerte atyját, mert ez meghülés következtében tudóvést kapott és elhunyt, mielőtt gyermeke létének öntudatával bírt volna. Testvérei is korán a sírba távoztak s ott nyugszanak a závodi temetőben,

mint a költő szép verse mondja (Ujabb költemények 7. l.) A költő és anyja maradtak csupán. Nem sokára inség és nyomor környezte őket, de a jó anya gondozása és a gyermek szorgalma kivívták a szerencsésebb jövőt. Szépen mondja:

Élethajónkat vihar üldözté,
S csak ketten szálltunk vész, orkán közé.
A vihar áldozatot, vért kívánt,
S ő kincsét, boldogságát egyaránt
A hullámokba szórta, — csak hogy én
Kikössek boldogabb part fövenyén . . .
Kinek föláldozása ily dicső:
Az én anyámat áldd meg, égi nő!

Innét a kölcsönös szeretet. Anyjához írt költeményei ékesszóló sorai e szeretetnek. Fiúi gyöngédségének harmonicus nyelve meghatja az olvasót, bár nem tagadhatni, hogy itt-ott némi asszonyias érzélgés és divatos enervált hang s a szeretetnek valami egoisticus lánghja jelentkezik a sorok között. Nem az érzelem igazságában akarok kétkedni, ez nem szabad, ez minden kétségen felül áll, hanem a hang, a kifejezés nem talál mindenütt.

A szülők iránti szeretetnek rajza csak kevés magyar költeményben találta el az igazi hangot. A Petőfi módja, mint tudjuk, általános mintául szolgált egy sereg költőnek; de ezek az utánzások nem igazak, nem valók és kiállhatatlanok valának. Ma már kimentek a divatból. Magában az eredetiben is van valami ízetlen: a borozva beszélgető apa és fiú háttérben a sürgölődő anyával. Váradi nem jár, a mint nem is járhatott, ezen az uton; de ő sem lön az igazság tolmácsa.

Költeményei közt egy-két dal és dalféle fordul elő. Legnagyobb részök kesergő, szerelmes versei többnyire a bánat hangján szólanak. Nincs bennük a dal közvetlensége, hiányzik az elengedhetlen bensőség, míg az örökös bankódás, melynek alig találjuk meg az okát, szüntelen előttünk lebeg. Úgy látszik a költőt az elismerés utáni vágy gyötri. Az fáj neki, hogy lassan tud közönséget hódítani. Ez nyomja lelkét neki is, mint annyi más költőnek. Ez teszi elégedetlenné. Ő is egyike azon művészeknek, a kiknek nagy szükségük van a műveik által keltett visszhangra. A legtöbb író ilyen, de Váradi nagy mértékben bírja e kínos sajátságot. Kínosnak mondjuk, mert sok nyugtalanságot, felháborodást, bosszantó kíváncsiságot, sötét gyanakodást szül birtokosa lelkében s a legnagyobb erővel sem lehet egészen elnémítani. Pedig Váradi tudja, hogy köl-

tészete, a kötelesség és resignatio e költészete, most még nem juthat szélesebb és nagyobb elismeréshez, azért a jövőtől várja ezt:

De majd ha éj hull földre, égre,
Reám a mult köde ha száll,
Akkor megértenek majd végre
S merengnek dalom hangjainál.

Különben e bánatos hang lelkében magából, az ő költészetéből is származhatik. Valjon minek a dalnoka Váradi? A kötelesség és a vallás, az erkölcsi rend és az egyetemes harmonia lantosa. Míg korunk költészete, mint minden reformkorszaké, átlépi a régi erkölcsi rend, a köz- és magán-kötelesség határait, ragyogó és ékes-szólo kifejezéseiben ünnepli az egyesnek lázadását az általánosnak uralma ellen, Váradi engedelmességre, hűségre, lemondásra, Isten és emberek iránti bizodalomra lelkesít. Mindezeket csak kis mérvben találja a mai közeletben, a nagy társadalom szívvilágában s így nem csoda, ha elégedetlen, nyugtalan s örökké háborog.

A népies és a könnyed, enyelgő lyrában sem otthonos, pl. a *Cseli csárda* (II. kt.) csupa reminiscencia. Ha nem ismernők az eredetieket, igazán tetszhetnének, de így nem lehetnek hatással az olvasóra. A *genre* sem barátja. A három kötet egyetlen ilyes darabja sem tudott kedves érzelmet kelteni bennünk. Az ő ereje a fenséges és magasztos megénekelésében, a vallás ódai dicsőítésében és a mulandóság feletti szemlélődésben van. Itt azután otthonos; s néhány megható költeményt adott. A hang tisztasága talán egyikben sincs meg; de ha ignoráljuk e költői gixereket, gyönyörrel olvashatjuk azokat.

Írjunk ide egy csinos költeményt:

Hullámszik a víz ... minden habja
A part felé búcsúra jár,
Megcsókolja virágos lábát,
Melyen illat rezg és sugár.

Aztán tovább megy üdvezülten
S alá merül soká megint,
Talán örökre? Hisz e part már
Reá többé soh'sem tekint ...

De hosszú útján cseppé törve,
Felhőbe szállva odafenn,
Az illat és sugár emlékét
Magával hordja végtelen.

S legyen belőle szép szivárvány,
 Vagy hulló könny az ég szemén:
 Valami visszakészíti mégis . . .
 Hogy mi és miért? jól érzem én.

Az első csók csodás varázsa
 Illette fájo lelkemet,
 Megáldá, megsugárosítja,
 S ha most a sors el is temet,

Ha messze űz, ha összezúz is,
 Vagy az egekbe fölemel:
 Én hozzád vágyom vissza mindig
 Lelkem örök szerelmivel!

Vagy legújabb kőtetéből az *Akácsvirágok*:

Ti a tavasznak illatos lepkéi,
 Akácsvirágok, hát megjöttetek?
 Ringó füzéren csöndes suttogással
 Játszik megint a szellő véletek.
 Kis láthatatlan tündérűjja itt-ott
 Felborzogatja pillés szárnyatok,
 Libeg a lomb, az ég kék . . . s én alatta
 A virágsugásra hallgatok.

Ah ifjúságom képe, szép akácza,
 Mely legsivárabb földben is megélsz;
 S míg gyökered rideg homok borítja
 Az égnek illatálmokat regélsz!
 Igénytelen, tövises, összetépett,
 De oly virágos, ha eljött időd,
 Tavasz költője! Illatod beszívják;
 De a homok tüzeit nem érzik ők.

Hullasd, hullasd le sápadt szirmaiddal
 A bűvös-bájos illat kútfejét,
 Borítsd el szomjas gyökered kopárján
 Virágesőd fehér szemfödélét.
 Hisz én is úgy teszek . . . lelkem virági,
 Mik dalokul lelkemből szállnak el,
 Halotti ágyat hintenek előttem,
 S refrainjük mindig ez: „pihenni kell!”

Ha én is eldaloltam az utolsót,
 S lelkem legvégsőbb szirma is lehullt,
 Mikor nem vérez a jelen tövise,
 Jövő nem aggaszt s nem faj a mult:

A keskeny kikötőhöz, melybe térek
A koporsónak Charon csónakán,
Ültessetek akáczfát, hadd susogjon
Hadd szórjon illatos füzért reám.

Szálljon mosolytalan arczomhoz egykor
A sírba is betérő gyökere,
Az majd jelenti nékem, hogy tavasz van
S magasba tör porló szívem vele.
S ha egy atomja a fehér füzérek
Illatleheben száll a nap felé;
Átreszket hamvamon egy szent varázslat,
A nagy föltámadás sejtelmé!

... Szállj, szállj dalom! akáczok illatával
Repülj nagy éjszakám kódébe szét,
Kiséretül lombot zördít a szellő,
Hallom lehulló szirmok lágy nesztét,
S ha itt lenn nincsen szív, a mely megértsen,
Szállj fölebb hol az örök fény lebeg;
A csillagokhoz száll föl minden illat,
S e szent gyönyörben ők *megértnek*.

Álljon még itt a *Corona Christi* czimű kép:

Bolyongva csöndes éjszakákon
A külváros sikatorán,
Hol egy elalvó lámpa vet csak
Csekély halvány sugárt reám,

Benézek olykor egy tört táblán
A nyomor kis kunyhóiba,
Hová magasból is sodor le
Egy-egy lelket a bűn s hiba...

S elnézem pislá méces mellett
A vérkarikás szemeket,
A mik virasznak sírva, éhen,
Fázva az öltések felett.

A kis zugolyban egy poronty sir.
Hideg van. Fölebred szegény.
Kis rongyait magára húzza
S szepeg forgácsos szegletén.

A padlaton buta mámorban
Alszik hörögve az apa,
Valamit tart ölelve: üres
Palaczk; mellette tört kapa van.

Az asztal sarkán kék kendőben
Elrakogatva gondosan
Utolsó tápjuk . . . kis kenyérhaj
Megégett maradéka van.

S az anya ölt . . . varr . . . foldoz és fejt,
Félszemmél férjén, gyermekén . . .
Másik a sötét . . . sötét jövőben . . .
S ujjába vérig szűr szegény.

S ha sápadt homlokára nézek,
Úgy tetszik, mintha a fölött
Egy koronát látnék ragyogni
Vérsepek és dicsfény között.

Becsese ez a királyokénál,
Pedig egyenrangú velök,
Születés adta ezt is, azt is —
S közös végük a síri rög . . .

De míg az a királyi főkön
Elolvad mint a napsugár —
Emez, a sápadt arcz fölött, a
Halálban is ragyogva jár.

Amaz aranyból vert tövis csak
S csupán a síron *innen* van hona —
Ez — a síron *túl* kezd ragyogni
És neve: töviskorona!

Még e sikerültebb költeményekben, e bájos ihletett sorokban is van egy-egy dissonantia, homályos érthetetlen kép vagy gondolat, pl. a korona elolvad a királyi főkön mint a napsugár s hasonló, de ezeket leszámítva, maga az egész költemény gyönyörű. Nagyobb verseiben még több ily hiba jelentkezik; de azért némelyik mégis szép, köztük a *Zárdában* című. A költő szürkületkor a zárdába lép, legelőbb a holtak kamráját tekinti meg s rendkívül szomorúnak találja, nem a halálért, hisz ez a világban is mostoha, hanem mivel *e cellában holtért könny nem hullt soha*. Majd a folyosó pókhálós sarkán egy kis hangyafészket pillant meg s a göröngyvilág *szerzetét* látja e kis állatokban. Egyszerre a vesperák késő esti énekét hallja s maga is a templomba vetődik, ott látja az oltár előtt az időnkint virasztó barátot, de „nem tudni, hogy a sok barát közül, kik kőből, fából vésvé térdepelnek, melyik az élő az oltár körül.“ Azután a teremben a névsort olvassák, a jelenlevők így felelnek: „itt“, s midőn a holt nevéhez ér a névsor, egy mély hang

válaszol rá: „odafenn!“ Éjfélkor egy szerzetes harangoz, majd ki néz a toronyablakon s „emlékezik egy űszhajó asszonyról, a ki búcsójét sírva ringatá, aztán egy szomorú lánykára gondol, a ki nagyon korán szállt a föld alá.“ Most éjfél után egy kísértetes, rémes jelenet következik, a kriptá holtjai föltámadnak, „egy csontos ujj a kriptaajtón zörget... az ajtó megrezg... csikorog, vén sarka kordúl, fordúl sírva, mint egy daemon kezek közt hörgő érczorok“, most lassan megindul a körmenet a templomba, „a holdvilág fehér bordákon játszik s alásiklik a síma koponyán.“ Egyik felütti hosszú vázkarjával a misemondó albát, infulát, a másik odaül az orgonához, s a templomot szörnyű dal zúgja át

... És sír a csontbarátok bús danája
Szívetlen mellből fájó jajgatás,
Míg át nem fú a templom néma boltján
Egy hűs lehellet... azt nem érzi más.
El... el! ez a hajnal első zenéje;
Első accord az ébredés dalán.
El... el! aludni mélyen, sziklaágyba,
Álomtalan... holnap... megint... talán.
S a virrasztó barát szent borzalommal
A oltárlépcsőn leborúl legott,
S a mint a hajnali harangszó zendül
Fölsóhajt... s azt hiszi, hogy álmódott.

A X. jelenet a zárdakertben játszik s a költői szabadság itt olykép fogja fel a szerzetes életet, hogy ellene nagyon tiltakoznának a monachus világ képviselői. Őket Váradi egész költeménye sértené, mert a költő felfogása ellenkezik a zárda belső életével; de főleg e jelenet hiná ki protestatiójokat, mely megható lehet, de szerintük nem igaz. Váradi oly sötétnek rajzolja a zárdai életet, hogy az emberi természet kiállhatatlannak tekintené, pedig e sötét falak közt is van öröm, boldogság és megelégedés. Sőt elmondhatni, hogy a szigorral vezetett kolostorokban, hol a szent exaltatio, az édes rajongás, az isteni szeretet extasisa, az áhitat szelid mánora honol, valami oly csöndes boldogság út tanyát, melyről a világ fiának fogalma sincs, melyet csak irataik, asceticus műveik, s belső életük rajzainak olvasásánál kezdünk érezni. Csak a fegyelmetlen, a rendetlen zárda az elégedetlenség tanyája. Itt hiányzik a szerzetesek arczáról az az ideális nyugalom és gyöngéd édesség, az a kifejezhetlen vidámság és fájdalom nélküli derűtség, melyet Dante oly elragadólag jelez *Parad., c. 27 és 30*:

O gioia! o ineffabile allegrezza!
 O vita intera d'amore e di pace!
 O senza brama sicura ricchezza! . . .
 Luce intellettuale piena d'amore,
 Amor di vero ben pien di letizia,
 Letizia che trascende ogni dolore.

Az a sötét cella, melyet a költő képzelete oly búsnak, fájdalmasnak és az élők sirboltjának fest, a jól rendezett kolostorokban a derült vidámság, az önzetlen hűség és szeretetteljes barátság tanyája volt. Csak így érthetni meg például Alcuin szép bucsúját tőle, mikor Nagy Károly udvarába hivatott.

Oh mea cella, mihi habitatio dulcis amata, semper in aeternum, o mea cella vale! . . .

„Oh cellám, édes és szeretett tanyám, Isten veled örökre! Nem látom többé fáidat, melyek zöld lombjaikkal környeznek, nem illatos és gyógyító füvekkel áradozó rétjeidet, nem halas vízeidet, nem liliomos és rózsás kertjeidet! Nem hallom többé madaraid hajnali énekét, melyek velünk üdvözlék a teremtet, sem azon édes és szent bölcsesség tanításait, melyek az Isten dicséretével együtt hangzának mindig békés ajkainkon épen úgy mint szíveikben.“ — El lévén zárva a világ örömeitől, a szerelem édes gyönyöreitől, vagy a társadalmi küzdelmekalatti erő kifejtéstől, az igazi szerzetesek szent magányukban annál jobban érzik és érezték a nyugodt szív csendes boldogságát, a testvéri, hű, odaadó barátság nemes érzelmeit, a természet zord, olykor fenséges szépségeit. Váradi nem ismeri, nem látszik tudni ezt s hiszi, hogy a zárdában holtért könny nem hull soha. Pedig nagyon téved. Épen ez az örökös érzelmi élet, ez a sentimentalis magány, szüli az úgynevezett *donum lacrymarum*, könnyek ajándékát, mely nem csupán az Isten iránti, hanem a barátjai iránti szeretetben is csakhamar könnyekre fakad. Fájdalmuk ugyan nem tör ki szívszaggató jajgatásban mint a nők és gyermekek szoktak férjök és atyjok elveszténél, de a szerzetesek bánatát nagyon sokszor kíséri a könny.

Nem vitatkoznánk a költővel, ha ő mint a világi gyönyörök dalnoka rajzólná a kolostorok életét. Hisz ő csak saját felfogását, gondolkozását, érzelmeit tolmácsolná, de Váradi nem a világ elveinek hirdetője, saját szavai szerint az *írás* az ő világa, a szentek könyve az ő gyönyörűsége, neki tehát nem lehet, nem szabad úgy értelmezni a mystica egyik különös, de tiszteletreméltó tüneményét.

Neki éreznie kell a boldogságot, melyet az imádság nyugalmas fészke ad, melyet a szeretet édes tanyája nyújt.

Egyébiránt legyen szabad még egyszer jeleznünk azon sejtelmünket, hogy a religio iránti előszeretetet Váradinál nem a gondolkodónak szigorú meggyőződése, hanem az érző kebelnek, a költői léleknek, a művészi rokonszenvnek kedvelt tárgya.

A mi a formát illeti, Váradi ennek mestere tud lenni. Rendelkezésére készen áll a sok hangfestő szó, találó jelző, gyönyörű kép és metaphora. Ritka példája ennek a *Satanas* című vers kezdete, mintha csak Doré, a világhírű francia festő, rémes bibliai képét látnók magunk előtt.

Mély
Éj
Sötét
Ködét
Kavarva
Zavarg a
Démonserég
Mint fergeteg.
A néma égen
Nincs csillag ébren;
Sötét a messzeség
Mint egy pokolfenék
S mint alvilági katlan
Okádja szakadatlan
Gomolygó undok gőz gyanánt
A sátánok nyüzsgő hadát;
S ez alvilági denevérhad,
Melynek nem alkonyúl, nem virrad,
Melynek irtózat a fény, a sugár,
Melynek lege lélekfojtó homály;
Vijjogva repked, ri, vihog, recseg,
Elhundokítva mind, a merre megy
A homokpuszták forró levegőjét.
Szörnyű keret gyanánt a füstölgő ég
S a csontvázakkal hintett sivatag
Félelmes hallgatásban állanak.

Mint e példa mutatja a versekkel is könnyen tud bánni, a technicától, rimtől nem idegen, bár van számos költeménye, melyekben a technica is rovás alá esik.

IV.

A SOCIALISMUS KELETEN.

ÍRTA K. KIRÁLY PAL.

Szabadság, egyenlőség, testvériség! E három szó mint három nagy eszme kifejezője járta be kilencz évtizeddel ezelőtt Franciaországot, hogy ledöntse a régi rendszert, a régi társadalmat, hogy újat alapítson, melyben az ember valóban ember, mert szabad. — Roppant munkába kezdtek, a kik kimondák e nagy elveket. Nemes rajongásukban feledék, hogy minden eszmének érnie kell, hogy hatása ne legyen romboló, mulékony. Csak féleredményt tudtak elérni: művök összeroskadt, mielőtt életképessége megítélhető lett volna, — de eszméik köztulajdonná váltak, hogy később egy jobb korszaknak adjanak — bár ismét véres küzdelmek árán — életet.

Az idő haladását föltartóztatni nem lehet, s a mi kielégítő volt a múltban, nem az a jelenben. E sorsra jutott a három eszme. Ideális irányuk nem bírta ki a tudományos vizsgálatot, mely mindent felölel, bontó görbejébe dob, mely mindent köztulajdonná akar tenni, mely az embert szembeállítja az emberiséggel — mint részt az egészszel; az idealismust a materialismussal. A fenséges háromság, mely nemes ábrándozók hevült agyában született, az újkor rideg tudományossága által egységgé szüretett: egyenlőséggé! Minden ember egyenlő! Az egyén alárendeltetik az államnak; gép lesz, eszköz azon hatalom kezében, mely vállain nyugszik.

Ez a socialismus... mely félelembe ejté Európa egyik leg hatalmasabb államát, mely kisebb nagyobb mérvben gyökeret vert már a legtöbb állam társadalmában, mely talán már csak alkalomra vár, hogy egy óriás forradalom lángjaiba borítsa az egész művelt világot. Modern társadalmunk minden lehető megtesz e baj kitörésének meggátlására, s még eddig sikerrel.

A classicus ó-kor legszebb államai a görögök, leghatalmasabb birodalma a római, nem voltak ily szerencsések. A socialis bajok

gyakran véres forradalmakat idéztek elő. — A czél egy, — csak az okok különböznek. Nálunk az anyagi okok szellemiekkel párosulnak, ott tisztán anyagiak működtek, s talán éppen azért nem voltak oly mélyre hatók, oly radicalis jelleműek. Nem törekedtek arra, hogy az egyenlőséget egyszer mindenkorra megalapítsák, csak a pillanatnyi bajokat akarták erőszakos eszközökkel orvosolni. Görögország, Róma küzdelmei eléggé ismeretesek. Kevésbé ismeretes, hogy kelet népei is küzdöttek ily sorscsapásokkal, hogy Nyugat-Ázsia is véres átalakulásokat szenvedett, midőn az emberiség legnagyobb s valószínűleg örökös terheit, a szegény és gazdag közötti ellentétet, a birtok egyenlőtlen fölosztását akarta megsemmisíteni, vagy legalább könnyíteni. De míg Európa már az ó-korban is fölhasználta a tudomány eszközeit, addig Ázsia ezeket egészen mellőzvé, népei természetének megfelelően — keleten csak a vallás és erőszak arathatnak sikert — tisztán vallási jelleget adott forradalmainak, még azoknak is, melyek bár határain kívül, de szellemi peripheriájában történtek.

Vallási színezetű a keletiek által támasztott sicíliai rabszolga háború (Kr. e. 134—132.)

Siciliában Róma uralma alatt a külterjes gazdálkodás divott. A nagybirtokosok, római lovagok, nem igen törődtek azzal, hogy rabszolga csordáik hogyan élnek, engedték rabolni őket, nem félték attól, hogy erejük öntudatára juthatnak. Ez bekövetkezett, s a megvetett emberek végtelen dühvel keltek föl gyűlölt uraik ellen. Vezérek a syriai Eunus volt, a nagy Atar-Athê*) syriai istennőnek profétája.

A görögök s rómaiak nem tudták megérteni a profétákat: előttünk is különöseknak látszanak. Rendesen esalóknak nevezték őket. De ha közelebbről megismerkedünk a szémi népekkel, más fölfogásra jutunk. A szémi népek között gyakran támadnak visszás gondolkozású, de kiváló emberek, kik rajongásukban az istenség organumának tartják magukat; elbódítják a népet, uralkodnak föllette; csodatevőknek tartatnak s akarnak tartatni. Aligha esalódunk, ha Eunust is ezek közé számítjuk. Eunus még rabszolga korában megjövendölte, hogy ő király lesz, — s a gúny, melylyel elbizottságáért illették, még inkább sarkallta őt.

A rabszolgák, kik Siciliában a nyájakat őrizték, s a földet művelték, nagy részben keletiek voltak, vagy keleti nézetekben

*) Atargatis.

nőttek föl: syriaiak, punok, pun-vallású éjszakafrikaiak, kisázsiai fél-görögök. Sorsosaik a barbár népekből származó rabszolgák: thrákok, illyrek, iberek stb. pedig aligha voltak érzéketlenek tanaik iránt.

A terhes élet a műveletlen embert könnyen hajlandóvá teszi csodától várni megszabadulását. A csodatevő megjelent s midőn kimondá, hogy ütött a szabadulás órája, a rabszolgák fölkeltek. Véres harcok után elfoglalták a sziget közepén fekvő Ennat (Castro Giovänni); s bosszújokat a legirtózatosabb kegyetlenségekkel hűtötték. Királyul Eunust választák, bár nem hős, sem hadvezér nem volt. Eunus ellogadta a választást s Antiochus nevet vett föl. Nejét királynévá tette, nagytanácsot alakított;... melyben a görög Acheus leginkább kitűnt szervezőtehetsége és humanismusa által. Alattvalóit syriaiaknak nevezte, hogy a név, mely azelőtt gúny tárgya volt, most a becsület neve legyen. A fogoly urakat, a munkaképesek kivételével, kivégeztette. A syriai istennő ép oly kevésbé ismert kegyelmet ellenségei irányában mint az ó-szövetség vagy Moham-med istene.

Eunus seregei folyton növekedtek. A példa is hatott. Agrigentum mellett, ismét egy keleti, a siciliai Kleon vezérlete alatt támadt lázadás. A szorongatott birtokosok már azt hívék, hogy a felkelők egymás ellen fogják fegyvereiket fordítani, de csalódtak. Kleon ellenmondás nélkül hódolt a próféta királynak s jobb keze lett. A rabszolgák egymásután meggyőzték a római seregeket, sem praetor, sem consul nem boldogúlhatott ellenök. Rémuralmuk alá került az egész sziget. A városi proletariatus szintén rokonszenvezett velök. Már a birodalom más részeiben is mutatkoztak hasonló törekvések, melyeket csak a legnagyobb erélylyel tudtak a római hadak elnyomni. Végre Siciliában is boldogúltak. P. Rupilius consulnak, a syriai Serapion árulása folytán sikerült az erős Tauranemiumot (Taormina a keleti parton) elfoglalni. Innen fővárosuk Enna ellen ment. A város csak hosszú ostrom után, ismét árulás által került a rómaiak kezébe. Kleon mint hős halt meg. Eunus menekült, de elfogatván, börtönben végezte életét. Beszéli, hogy t..... ették meg. Talán a vágyaiban csalódott nép fölfogását látjuk e mondában, mely az egykori prófétában most közönséges gonosztevőt látott, ki az istennő nevének megszenteltségtelenítéseért bűnhődik ily borzasztóan.

Hogy a rómaiak miként bántak a legyőzöttekkel, azt könnyen elgondolhatjuk, de ez nem használt, mert 30 év múlva új lázadással kellett küzdeniök.

Egészen más, teljesen ideális jellemű az őskeresztények mozgalma keleten. A vagyon egyenlőtlensége ellen már a zsidók is megkíséreltek vallási törvényeket hozni, de sikertelenül. A vagyonszomszéd nem volt nálok ismeretlen. A kereszténység ezt általánossá akarta tenni. A világ iránt táplált megvetése bűnösnek nyilatkoztatott minden vagyonszerzésre intézett törekvést, annál is inkább, mert Krisztus eljövetelét mindennap várták. De a vagyonszomszéd még az anyaközségben — Jeruzsálemben, sem érvényesítettetett teljesen. Sz. Pál, az egyház legkiválóbb bölcsésze, ki a rajongással oly dialecticát s mély belátást tudott egyesíteni, hogy az új tan terjesztésében nagyobb sikert ért el mint bárki, ajánlotta ugyan az általa s társai által alapított községeknek a testvériséget, a kölcsönös segélyezést, de nem a közös birtoklást: belátta, hogy az új vallás más-kép nem számíthat elterjedésre. Míg Pál községet község után alapított, azalatt az ősközség Jeruzsálemben nem a legkedvezőbb körülmények között élt, s el kellett fogadnia a külső hívek segélyezését, melyekhez a pogány apostol révén jutott: a mi bizonyítéka annak, hogy még a legegyszerűbb viszonyok, a legnagyobb igénytelenség mellett sem lehet megvetni a földi javakat. Az ősközség s vele e törekvések a zsidófölkelésben elenyésztek egy időre, de később újult erővel támadtak föl.

Hasonlít az újkori socialismushoz azon vallás-politikai secta, mely Perzsiát heves rázkodásokon vitte keresztül Kr. u. az V-dik század végén s a VI-dik elején. 490 körül a Sásánidák birodalmában rossz idők jártak. Pêrôz király (484 Kr. u.) harcza keveredett oxusi fehér hunokkal: a vad nép elárasztotta a birodalmat s terhes békére kényszerítette. Utódját Balást, ki rövid interregnum után ült elesett bátyjának trónjára, nem tudván megférti a nemességgel szövetséges papsággal, detronisálták s börtönben megvakították. Utódja Kavád-Pêrôz fia volt (488, 489). A hatalom azonban Zarmir, a Kâr nevű hatalmas törzs fejének kezében volt. A birodalomban nagy zavarok voltak, midőn azokat még egy új is szaporította: Mazdak — Bâmbâd fia — új vallást alapított. Tanította, hogy minden ember egyenlő, nem lehet tehát különbség szegény és gazdag között; az isten mindenkinek egyenlő birtokot adott; az egyenlőtlen felosztás a sors igaztalan kedvezésén alapszik; a tényleges birtoklás pedig nem ad jogot a birtokra. E követelést nem csak az ingatlan birtokra, hanem még az asszonyokra is kiterjeszté. Már előbb utaltunk rá, hogy vagyonszomszéd csak nőközség mellett lehetséges(?), mert ekkor

megsemmisül a család, s vele az öröklés, melyek a legerősebb sarkantyúi a személyes keresetnek, birtokszerzésnek. Úgy látszik e felfogás lebegett Mazdak szemei előtt is, midőn a gazdagok kinségeit és fényes haremeit a nép között fölakarta osztani. Kinyilatkoztatta, hogy csak e vagyonszétosztás hozhatja létre az igazi testvériséget, mely még akkor is megnyeri az isten tetszését, ha nem volna semmi pozitív vallás sem. Mazdak a vallást nem támadta meg: ezzel eljátszotta volna a nép rokonszenvét. A húsnak élvezetét eltiltotta, tudván, hogy ezáltal csak a gazdagokat sújtja, mert Perzsiában a szegény ember vajmi ritkán jut húsételhez. Mazdak rövid idő alatt megnyerte az egész népet, mi nem csodálható, ha tudjuk, hogy szerinte az Isten nem a papok s nemesek, hanem a szegény ember részén áll. Elég csodálatos: a király támogatta őt, sőt személyes összeköttetésben állott vele, s nagy terjedelmű felhatalmazással látta el. Habár Kavád, mint tetteiből tudjuk, minden volt inkább, mint fantasta; a humanitás nem tartozott erényei közé; hadértó fejedelem volt s kitűnő politikus, a kinek eszébe sem jutott, hogy lemondjon királyi pompájáról, háreméről, — föl kell tehát tennünk, hogy e különös szövetséggel nem volt más célja, mint hogy a királyt korlátozó papság és nemességre elhatározó csapást mérjen. A hatalmas papság szoros szövetségben volt a gazdag hűbérnemességgel, mely a legfőbb hivatalokat öröklési joggal bírta. A nemességet akarta megtámadni becsületében, birtokában, jogaiban, s a népet megszabadítani a papság befolyásától. Veszélyes játék..... mely az újabb időkben is gyakran ismétlődik.

A mazdakiták mozgalma még nem lehetett nagy terjedelmű, midőn a nemesség már föllázadt: a királyt a „feledés börtönébe“ (Gilgird — Susianában) csukták s helyette testvérét Dsâmâspot ültették a trónra. Kavádnak sikerült menekülnie. A fehér hunokhoz ment. Fejedelmöket hosszas kérelmek után reávette tekintélyes segély adására. 500 vagy 501-ben ismét trónra jutott. Alighogy ez megtörtént, a keleti rómaiak ellen indít háborút (502 — 506), mely nem hozott ugyan birodalmának maradandó hasznat, de emelte tekintélyét. A béke megkötése után még inkább pártolta a mazdakitákat; pártolása mellett az új tan gyorsan terjedt, s már bontogatni kezdé a családi kötelékeket, mert a királynak rendelkeznie kellett oly gyermekek érdekében, kiknek atyjok ismeretlen, s a férjeiktől elszakasztott asszonyokról. Az adatok nem oly teljesek, hogy nyomról nyomra kísérhetnők a hitújítás lefolyását; de a catastropháról

jól vagyunk értesülve egy, a kereszténységre tért perzsának a byzanti írónál fentartott emlékeiből.

Hosszú ideig egy állam sem tűrhett ilyen tanokat. Az elaggott Kavád is belátta s kedvencz fia, kinek btrodalmát szánta, szintén sürgette a secta kiirtását. Az általános politikai okokhoz a hercegnél még személyiek is járultak: a mazdakiták testvérei egyikét akarták királylyá tenni atyja halála után....

Perzsa papok hagyománya szerint Mazdak a velök tartott vitában legyőzetett; lehet, hogy folytak ily szóharczok, de aligha gyakoroltak befolyást, vagy sietteték a döntést. Kavád fiára Chasraura (Chosroes) bízta a secta kiirtását. Gyorsan, erélyesen, valódi keleti barbarismussal idézték elő a catastrophát. 528-ban vagy 529 elején a birodalmi fővá os közelében roppant öldöklést rendeztek, melyben maga Mazdak is áldozatul esett. A mazdakiták vagyona elkoboztatott. A keleti hagyomány ez eseményt, melynek intézője Chasrau volt Kavád halála utáni időre, míg a keresztelt persa, kinek adata egyezik a Shah-nameh-val, az előbb említett időre teszi.

A módról, melylyel a secta kiirtatott bármit gondoljunk is, ők menthetők: szükséges rosszat követtek el az állam érdekében. A nép megadta királyának a fölmentvényt, szerette, engedelmes-ségre talált mindenhol, s Chosrau e népszerűséget a mazdakiták ellen kiadott rendeletei, s alattvalói jóllétének előmozdítására tett intézkedései által szerezte. Ezután bátran támaszkodhatott a nemességre, mely a forradalomban elveszté függetlenségét, a papságra, melyet lekötölezt. ... jóllehet saját igazhitűsége ellen nem egy kétely támadt. A sajátképi mazdakismusról azóta nem történt említés, bár alkalmilag említetnek titkos secták, melyek hasonló tanokat vallottak, melyeket a mohamedánok mazdakitáknak mondtak.

Az izlam merevsége nem egyeztethető össze a socialismussal. Jóllehet Mahommed az aristocraticus araboknak az igazhitűek föltétlen egyenlőségét hirdette, s ezen elv bár hosszas küzdelmek után való-síttatott is, bár a második chalífa, a hatalmas Ómár ki akarta vinni a vagyon egyenletesebb felosztását a hívők között: a magán tulajdon, s az örökösödési jog megsemmisítéséről szó sem lehet oly val-lású népnél, melynek szent könyve az egyenes adót — alamizsnát — teszi az állam alapjául, mely törvényeket tartalmaz az örökösödés-és birtokviszonyokra vonatkozólag.

A perzsákat nem elégítette ki az arabok durva vallása. A siiták tana, mely lassanként uralkodó lett, jelentékenyen különbözik az

izlamtól, s még inkább áll ez a hegyek között támadt titkos sectákról, melyek az izlammal idegen tanokat kötnek össze. Gyakran öntudatosan mellőzik a koránt; bár mohamedánok közt mindig az izlam hívei közé sorakoznak. Mondják, hogy ezen felekezetek között itt-ott nő- és vagyonközösség is uralkodik, vagy uralkodott, de ezt nehéz lenne csak egy esetben is bizonyítani... keleten vagyunk, s nem csak keleten van meg a hajlandóság a vallási ellenfelekre kígyót, békát kiáltani; s még inkább meg van oly titkos társulatok irányában, melyek a mások iránt táplált bizalmatlanságuknál fogva nem igen nyújtanak alkalmat tanaik, szokásaik tanulmányozhatására.

Csak a legújabb időkben vált ki a siíta izlamból oly felekezet, melynek socialis tendenciái vannak. Mazdak óta nem rázkódtatta meg Perzsiát egy felekezet sem annyira mint Bábí-é. Az új tan alapítója Ali Muhammed (1812-ben született Siraz-ban) jószándékú, rajongó volt. Már a negyvenes években tett homályos nyilatkozatokat, melyek a népnek érthetlenségek által épen úgy imponáltak, mint az erkölcsiségre vonatkozó követelményei. Szentnek, csodatevőnek tartották; ő magát azon kapunak — Báb — nevezte, mely egyedül vezet istenhez.

A vallási természetű mozgalmak nem lettek volna veszélyesek a fennálló viszonyokra, ha a buzgó s erélyes hívek nem adnak azoknak egyszersmind politikai színezetet is. Perzsia társadalmi s politikai nyomorúsága igen tág tért nyitott a világjavítási ábrándoknak. „Így nem élhetünk” — volt az általános meggyőződés, s íme megjelent a próféta, ki az igazságot hirdeti, a Messias, ki minden nyomornak véget vet. A szegény ember könnyen engedhetett a csábának, hogy fölmondja a hatalomnak az engedelmességet, mely iránt senki sem viseltetett tisztelettel, ragaszkodással. S mégis, bár mindenkit áthatott azon meggyőződés, hogy a társadalmi s politikai viszonyoknak változniuk kell, a socialismus elvei: a nő és vagyonközösség, melyet Báb hívei hirdettek, sehol sem talált jó fogadtatásra.

Végre föllépett a hatalom: Bábót előbb felügyelet alá helyezték (1844), majd elfogták; de a néptől való félelemből nem merték kivégeztetni. E közben hívei az ő nevében, gyakran saját üzelveik eltakarására is, nagy hévvel működtek. Szerencsére nem volt közöttök egy hadvezér sem. Fölkeléseikben nem volt egység, s mégis alig bírtak velök, mert a vallási fanatizmus a perzsák szokásos gyávaságát valóságos hősiséggé fejlesztette, mely a nyomorúságos királyi csapatokra nem egy határozó csapást mért. Báb-ot végre papi tör-

vényszék ítélte el, s 1849 július 19-én keresztény katonákkal agyonlövették. Mohamedánokra nem merték bízni a próféta kivégezését.

Báb halálát hivei nem akarták boszúlatlanul hagyni: a fővárosiak összeesküdtek Nâsir-eddîn sah ellen. A sah csak nagy bajjal tudott megmenekülni az ellene intézett gyilkossági kísérlet elől (1852. augusztus 16.). A merényletet borzasztó megtorlás követte. A gyanúsoknak gondoltak válogatott kínzásokkal végeztettek ki. A fanaticus secta elnyomása szükséges volt, az kétségtelen, de a hatalom szószegei s kegyetlenségei méltán magukra vonták Európa rosszaságát. A bábismus azért nincs teljesen kiirtva, sőt inkább folyton terjed, s még földerülhet napja. A perzsa állam oly nyomorú viszonyok közt van, a földművelő nép helyzete oly szomorú, hogy egy forradalom mindent fölforgathat. A bábismus, ha csak részletes győzelmet aratna is, győzelmét mindenesetre gyökeres socialis újításokra használná, s ezzel a szerencsétlen országot talán még szerencsétlenebbé tenné. *)

*) A t. szerző dolgozatának bevezetésében azt mondja, hogy a három nagy eszmének, a szabadság, egyenlőség és testvériségnek „ideális iránya nem bírja ki a tudományos vizsgálatot, mely mindent felölel, bontó görbejébe dob.” Ellenkezőleg tetemes haladást tévénk a három eszme érvényesítéséhez. A mult század embere előtt a legmerészebb ábrándként lebeghetett a mi szabadságunk, egyenlőségünk és némileg mondhatjuk, testvériségünk. Hogy mindaz nem létesült, a miről ők ábrándoztak, ez nagyon világos; a mint a socialismus is hihetőleg uralomra fog vergődni, bár nem úgy, a hogy most képzelik és nagyon sokan fejtegetik; de a dolog magva győzni fog. B. Eötvös a forradalom utáni reactio korában azt hitte, hogy a szabadság, egyenlőség és nemzetiség eszméit össze nem egyeztethetni, de ma már nagyszámú gondolkodó, még az oly conservatív és spiritualista fő is, mint Janet Pál, a párizsi Institut tagja és egyetemi tanár, nyilván vallja: „A tudománynak elég azt tudni, hogy a szabadság és egyenlőség nem mondanak ellen egymásnak, . . . hogy vannak általános szabadságaink, melyek együtt születtek és növekedtek a democratiával és következésképpen nincs bennük vele összeférhetlen.” Azt sem szabad mondanunk, hogy a socialismus nöközösséget föltételez, hogy megsemmisíti az emberiség legfőbb ideális javait. Ez állana, ha Baboeuf, Saint-Simon stb. tanai szerint alakúlna a socialismus, de az első reformatorok tanában mindig csak a mag rejlik, mely a földbe vetve egy új növény embryója lesz; mely csak részben olyan, a minőről az ábrándok hősei álmodoztak. Valjon létrejö-e a socialismus vagy pedig kiirtatik, biztosan nem tudjuk; annyi azonban minden gondolkodónak kötelessége, hogy a felvilágosítást, a higgadt megfontolást előmozdítsa. Szépen mondja Lange, a jeles német bölcész: „A bekövetkező harezokat nagyon szelídténé, ha a vezető szellemek magukéva tehetnék az emberi fejlődés és történeti processus természetébe való belátást és nem szabad lemondanunk a reményről, hogy a távoli jövőben a legnagyobbszerű átalakulások történhetnek, a nélkül, hogy tűz és vas szennyezze be az emberiséget.”

A szerk.

V.

A VÉR RŐL.

ÍRTA LIEBERMANN LEO.

A vér nagyon érdekes és rejtélyes folyadék, melyről Gőthe Mephistophelese azt mondja: „Blut ist ein ganz besonderer Saft!“ — Kiváló szerepét az állati szervezetben a legrégibb népek is ismerték, bárha ezen tudásukat nem vehetjük olyan értelemben, hogy be lettek volna avatva a vér élettani functióiba. Elég, hogy benne látták az életet mintegy egyéniesítve, hogy sokan a lélek székhelyének tartották, hogy minőségétől származtattak az emberi indulatok és gerjedelmek, és hogy fertőzésében látták a régi orvosok majdnem minden betegség fő — mondhatjuk egyetlen okát. Ilyen felfogásnak természetesen mutatkoznia kellett a különféle népek szertartásaiban, szokásaiban és kifejezéseiben. Ismeretes, hogy néhány keleti nép vallási törvénye szigorúan tiltja a vér egyedül használását. Ismerjük a vérszövetségek szokását. Mindnyájan használjuk, vagy legalább hallottuk használni ezen és hasonló kifejezéseket, mint: „vérmes ember“; „bárányvérű“; „felforrt a vérem“; „lecsendesült a vére“ stb. és aligha szükséges a vér szerepének fentebb említett felfogása illusztrációjára még felemlíteni azt, a mit egyszer egy szegény kis falusi paptól hallottam Tyrolban, de elmondom, csak annak megbizonyítása végett is, hogy még most is akad oly együgyű ember, ki a lelket a véredények szűk falai közé kívánja záratni. — Szó volt ugyanis az *akasztásról*, és valaki tréfásan azon kérdést vetette föl: valjon ki hozta be ezen kivégzési módot és miféle teoriából indulhatott ki feltalálója?!

Hogy kit illet a feltaláló dicsősége, arra természetesen nem tudott felelni senki, hanem az *akasztás elmélete* meg lőn fejtve a pap által, ki erősen állította, hogy az akasztásnál nem csak a test, hanem a bűnös lélek is megfojtatik, mely okvetlenül elillanna és még több embert tehetne szerencsétlenné, ha a kivégzésnél vér folyna, *minthogy a vérben van a lélek!*

Hogyha utána nézünk, hogy képződik a vér az állati csirában, azt találjuk, hogy ezen képződés lényegesen nem különbözik más állati szövetedékek létrejövetelétől. Észreveszszük ugyanis, hogy az embryo egyik fejlődési korszakában a sejttömegben, melyet épen csirának nevezünk, bizonyos irányokban csoportosul úgy, hogy egy részéből véredényfalak, másik (belső) részéből vérsejtek képződnek, melyek (ellentétben az előbbiekkal) *különválva* maradnak és a sejtek közötti folyadékban úszkálnak. És meg van a vér, melyet a mint fejlődése mutatja, jogosan neveznek el *folyékony szöveteknek*.

A vér a kifejlett állatban is megtartja fentemlített jellegét, a mennyiben 1) folyadékból, 2) apró sejtekből, az úgynevezett *vérsejtek*-, *vértestecskékből* áll, melyekből ismét kétfélét, úgymint *vöröset* és *fehéret* ismerünk.

A *veres vértestecskek* (valamint a fehérek is) csak górcső alatt láthatók. Alakjuk a különböző állatfajok szerint különböző. Az emberi vértestecskek, valamint általában az emlős állatokéi, *kerek*, mindkétoldalon homorú lapocskákat képeznek, míg a madarak, hüllők és halak vérsejtjei ellypticusok. Vannak ugyan kivételek is; így az emlős állatok sorából a tevék és lámák ellypticus, és viszont a halak között némely cyclostomák kerek vértestecskekkel bírnak.

De még más különbséget is találunk a vérsejtekben. Az alsóbbrendű állatok — hüllők, halak, madarak — ugyanis vértestecskekben még megtartották a *sejtek általános jellegét, a sejt magot*, míg ez utóbbi az emlős állatoknál teljesen hiányzik.

Valamint alakjukban, úgy nagyságukban is igen különböznek a különböző állatfajok vértestecsei: A kisebbekhez tartoznak az emlős állatok és az emberek, a legkisebbekhez a *moschus javanicus* vérsejtjei. A legnagyobbakat a Proteus és siren lacertinánál találjuk.

Igen érdekesek *Welcker* vérsejtmérései. Ezen kutató szerint egy emberi veres vértestecske legnagyobb átmérője középszámban (mert az emberi vérsejtek között is akadnak kisebbek-nagyobbak) 774 századrész millimeter, térfogata 732 tizezermilliomodrész köbmillimeter és felülete 128 milliomodrész négyszögmillimeter. Mivel *Vierordt* és *Welcker* meglehetősen megegyező számításai*) szerint egy köamillimeter emberi vér 5.000,000 vérsejtet tartalmaz, ezen 5 millió vérsejt 640 négyszög millimeternyi területet képvisel. Ha most egy ember összes vérmennyiségét 4400 köbcéntimeterre tesszük (az

*) *Vierordt* talált 1 kb. cm. vérben 5,000,000, *Welcker* férfiaknál 5,055,000, nőknél 4,500,000 vörös vérsejtet.

összes vérmennyiség egy megnőtt emberben *súly szerint* körülbelül egy tizenharmada a test súlyának, csecsemőnél $\frac{1}{19}$ -ede), akkor a benne foglalt vörsejtek felülete *2816 négyszögmétert* képvisel. Ha tehát egy megnőtt ember vértestecskéit felvágók és kiterítve egymás mellé tennők, körülbelül *0.4 négyszögmérföldnyi területet foglalnának el.*

A *fehér vörsejtek* nagyobbak a vereseknél, szintén kerekdedek, de nem tisztán köralakúak és mindig tartalmaznak 1 vagy 5 sejt-magot. Különös jellegük még az is, hogy 35 vagy 40° C. melegségnél igen élénk mozgásba jönnek, mely mozgás hasonlít azon csúszáshoz, melyet az igen alant fokon álló, úgymondva csak egy stylből álló állaton, az amöbén észlelünk. Számszerint ezen fehér vértestecskék sokkal kevesebbek mint a vörösek; középszámban *Welcker* 335 veresre talált egy fehéret.

Ez áll a normális vérre nézve; de ismerünk betegségeket, melyekben a fehér vértestecsek úgy elszaporodnak, hogy néha *egy negyedét* képezik a vér összes alakkal bíró alkatrészeinek, mint ez az úgynevezett *leukämiában* (fehérvérűségben) tapasztaltatott.

Érdekes a fehér vörsejtek szaporodása az étkezések után, azon időben, mikor az emésztés folyamatban van, a mint ezt *Hirt* észleletei nyomán találjuk, annál érdekesebb, mert a legtöbb szakember nézete szerint ezen fehér sejtekből képződnek a vörösek, úgy hogy ez által némi összefüggést találunk az emésztés és vérkészítés között.

A mi a vértestecskék vegyi alkatrészeit illeti, mindkét nemű vörsejt túlnyomólag fehérvérnyéből áll. A fehérek valószínűleg még zsírt tartalmaznak, a veresek pedig nagyobb mennyiségű *lecithint*, egy szénenyt, könenyt, légenyt, élenyt és phosphort tartalmazó testet, mely nagy mennyiségben található az agyvelőben és a tojássárgájában. — Többet ezen fehér sejtekről nem tudunk; tehát forduljunk a vörösekhez.

Reichert C. B. volt az, ki 1847-ben jegecekben állította elő azon festanyagot, melynek a vértestecsek vörös színöket köszönhetik. Ezen jegecek vöröses-barnák és a rhombikus rendszerbe tartoznak, kivéven azokat, melyeket a mókus véréből állítunk elő; ezek csak 6 szögű táblákban jegeczesednek. Legkönnyebben úgy állíthatjuk elő, hogy egy hűtőben a vért teljesen meghagyjuk fagyni és körülbelül egy fél óra mulva ismét lassan megolvadni. Az így nyert sötét lakszínű vért aztán mintegy másfél centiméternyi magas

rétégben, egy üvegkehelyben hűvös helyre teszszük és úgy hagyjuk állani, míg a kehely fenekén jegeczek mutatkoznak. Legközelebb *Gscheidlen* ajánlotta hogy a vér rothadását, kiváló szép jegeczek előállítására használjuk fel. Ezen vörös festanyag a *vérfesteny hámoglobin*, mely már csak azért is megérdemli figyelmünket, mert benne egy fehérsye nemű anyagot látunk *jegeczesedve*. A fehérsyék általában csak *amorph*, szabálytalan, meghatározott alak nélküli állapotban ismertetnek. Hogy csakugyan fehérsye, kiviláglik százalékos összetételéből, mely azonos a többi fehérsyékkel, kivéven *vastartalmát*, mely minden fehérsyék közt egyedül az ő tulajdona.

Ezen vastartalom nem véletlenség; mint véletlen keverék más fehérsyében is előfordulhat, mert nem csak hogy mindig megtalálható a hámoglobinban, hanem mindig állandó mennyiségben fordul elő, és p. o. az emberi hámoglobin súlyának 0.42 százalékát képezi.

A vérfesteny különböző fontossággal és érdekléssel bír. Mert nemcsak *hogy ez azon anyag, mely megköti a körlég élenyét és viszi szerte szét az állati testben*, hogy ottan egyesülvén a különböző anyagokkal, létrehozza az állati anyageserét és azon főleg élegetésekben álló vegyi folyamatokat, melyeknek tulajdonítandó az állati meleg fejlődése és ennek folytán a különböző éghajlatok és évszakokhoz alkalmazkodási képességünk; hanem a vérfestényt azon anyagnak is kell tekintenünk, melyből az állati test oly sokféle, oly különböző festanyagai származnak, mint a vörös, barna, zöld epe-színanyagok, a bőrben lerakodott barnás pigmentek stb.

Említettük már fentebb, hogy a hámoglobin — a vörös vérfesteny — azon anyag, mely megköti a belehellett körlég élenyét; ez az állati testre nézve oly fontos körülmény, hogy ha megengedik t. olvasóim, még néhány szót kell róla mondanom.

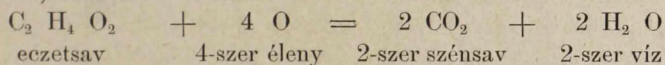
Hogy csakugyan ez, és nem a vér egyéb alkatrésze az, mely az élenynyel egyesül, kiviláglik abból, hogy a mint *Berselius* tudta, olyan vér, melyben vértestecskék nincsenek (vérsavó — Blutserum) csak igen kis mennyiségű élenygázt tartalmaz. Egy kevés éleny ugyanis, oldott állapotban foglaltatik a vérsavó vizében. Később mások is kimutatták, hogy vérszejteket tartalmazó serum sokkal több élenyt vesz föl, mint a sejt nélküli. De csak *Hoppe-Seyler* fedezte fel azt, hogy a vérszejtek főalkatrésze, a hámoglobin, képes az élenyt valóban megkötni, a mennyiben kimutatta, hogy még a szervezeten kívül és jegeczesedett állapotban is tartalmaz lazán megkötött élenyt. Azt mondtuk „lazán“ kötöttet, azért, mert ellentétben

más vegyületekkel, élenyt már ritkított légben elveszti, úgy hogy a vérből az élenyt ki lehet szivattyúzni. Ujabb időben érdekes munkát közlött *Hüfner* azon *élenymennyiségről*, melyet egy súlyrész hamoglobinnal megkötni képes. Ez nemcsak elméleti vegytani, hanem élettani szempontból is érdekes tárgy, a mennyiben csak így tudhatjuk meg szabatosan, mennyit bírna p. o. a szervezet egy bizonyos tápszerből tökéletesen felhasználni (fölegetni).

Sajátságos tünetmennyeket mutat még a vér, helyesebben a vér-festeny a *spectroscoppal* való vizsgálatnál. De erről később.

Egyelőre emlékezzünk meg még néhány fontosabb tulajdonságai- és tüneteiről a vérnek.

Miután körléget és nem tiszta élenyt lehelünk be, világos, hogy a vérben élenyen kívül még *légenyt* is találunk. De nem így áll ez a *szénsavval*, melyet kivált a *viszeres* (felhasznált) vérben nagy mennyiségben találunk, hasonlíthatatlanul nagyobbban, mint a hogy azt a körléggel együtt felvehettük. Ezen szénsavgáz, bomlási termék, mely oxydatio által jött létre. Itt válik p. o. az *ecsetsavból* (ecsetből) az állati szervezetben, a belehellett éleny közreműködése folytán*) szénsav és víz:

Hogy miképen van a szénsav a vérben megkötvé, azt ez ideig biztosan nem tudjuk, valamint azt sem, hogy mi okozza a szénsav elszabadulását a kilehellésnél.

A mi a vérben való megkötést illeti, valószínű, hogy azon nem egy, hanem több véralkatrész is vesz részt. Egy része a szénsavnak oldott állapotban, a vér vizében foglaltatik. Egy másik rész natronhoz kötve szénsavas natriumot, vagy szénsavas natriumhoz kötve savanyú (kétszeres) szénsavas natriumot képezhet. Egy kis része talán phosphorsavas natriummal savanyú só képez. A mi a szénsavnak a vérből kiűzését illeti, mely legnagyobb részben a tüdőben történik, azt hiszik, hogy a vörsejtek bomlása által képződött savak (p. o. cholesterinsav) azok, melyek a szénsavat, mint gyengébbet kiűzik. Annyi tény, hogy a hamoglobinnak élenynyel vegyülete, az oxyhamoglobinnal, is bír gyenge savas tulajdonságokkal, úgy hogy ez is képes lenne a szénsav eltávolítását elősegíteni.

A vér hamualkatrészei (szervetlen alkatrészei) a következők:

*) Némelyek szerint (*Gorup-Besancz*) a körlég élenyéből a vérben *Ozon* (actív, hatásos éleny) válik, mely alkalmasabb oxydatiókra.

Legnagyobb mennyiségben a *chlornatriumot*, a konyhasót, találjuk benne; ezután következnek a *kali*, *natron*, *mész*, *magnesia* és a *vas*. A savak közül a már említett sósavon kívül (l. chlornatrium), legnagyobb mennyiségben a *phosphorsavat* találjuk, ezután a *kén*- és *szénsavat* és egy kis nyomát a *kovasavnak*.

E felsorolt szervetlen véralkatrészekhez néhány megjegyzést kell csatolnunk. Már a konyhasó nagy mennyisége is arra utal, hogy ezen sónak igen fontos szerepe lehet az állati szervezetben. Tényleg tudjuk is, hogy ez nemcsak hogy az állati folyadékokban van meg, hanem hogy a szöveteknek, illetőleg a sejteknek, egyik nélkülözhetlen alkatrészét képezi, úgy annyira, hogy lehetetlen még akár a végsőig vitt koplálás által is, teljesen megfosztani a szervezetet chlornatriumától. Ennélfogva az úgynevezett *histogeneticus*, szövetképző-testek sorába vétetett föl. Valószínű, hogy még más fontos szerepe is van: talán természetes desiniciens, de eddigelé erről biztosat nem mondhatunk.

Kétségkívül hogy a *kali* is igen nagy fontosságú, főképp az izmok táplálásánál, mivel ezeket igen kalisoknak találjuk.

A *mész* szerepe a csontképződésnél ismeretes, míg a *magnesiának* itt csak alárendeltebb helyet adhatunk. A *vasat* csakis a *vörös vértestecskék tartalmazzák*, melyeknek képződésére, úgy látszik, bizonyos befolyással bír.

A *phosphorsav* csak kisebb mennyiségben van jelen a vérben, mint szervetlen phosphorsavas só (natron). Legnagyobb része a *lecithin*-ből (l. fentebb) származik. A vér hamvában talált *szénsav* nagy részben a *hamvasztás productuma*, kisebb mennyiségben a természetes vérben is előfordúl. Hasonló áll a *kénsav*ról is, mely részben a fehérvérnyék kenének oxydatiója folytán keletkezik.

Emlékezzünk meg még azon különös tünetről, melyet a vér *megalvásának* nevezünk.

Tudjuk, hogy a vér kevés idő el az erekből kibocsátása után, erős, kocsonyaszerű testté válik, melyet késsel darabokra vághatunk. A vörös színű kocsonya felett rendszeren egy kisebb-nagyobb mennyiségű sárgás folyadékot, a vérsavót, látjuk. A vér ezen megalvása, megkocsonyosodása úgy jön létre, hogy egy fehérvérnyemű test a *fibrin* kiválik; ez magába foglalja a vértestecskéket, összehúzódik, és a vérfolyadék, vérsavó egy részét kiszorítja magából. Ezen testet, a fibrint elő lehet állítani a vérből, ha azt mindjárt, kibocsátása

után kis fapálczácskával veregetjük, a fibrin hosszú szálakban kiválik és oda tapad a pálczácskához.

A vér megalvását, mely úgy a testen kívül, mint hosszabb idő múlván, halál után a testben magában is létrejő, különféle módon lehet megakadályozni vagy késleltetni. Így némely közömbös sók, kénsavas natrium, salétrom, konyhasó vagy maró kali vagy ammoniak stb. hozzátétele által, úgy szintén az által, hogy a vért glicerinbe fogjuk fel, vagy eczet- vagy légenysavval savi hatásig megsavanyítjuk, hanem hogy mily nemű vegyi folyamatnak tulajdonítandó a vér megalvása, resp. a *fibrin* kiválása, azt ez ideig biztosan nem tudjuk.

Brücke nevezetes kísérletei azonban még is kiderítettek annyit, hogy az élő véredények falai azon tényezők, melyek az állatban a vér megalvását akadályozzák és szintén *Brücke* tette valószínűvé, hogy az állati szervezeten kívül a vérben valami bomlási processus folytan, egy test (sav vagy más valami) képződik, mely a vérsavó közönséges fehérrnyéből, serum albumából, fibrint készít, s ez mint oldhatatlan, kiválik és a megalvási tünetet okozza. Evvel megegyeznek a különféle „megalvási elméletek“, melyek közül csak *Alex. Schmiedt*-ét akarom főbb pontjaiban megemlíteni.

Schmidt azt találta, hogy még olyan állati folyadékok is, melyek rendesen nem aludnak meg, mint a pericordium, a szívburok folyadéka, a hydropicus vízenyős izzadmányok stb., fibrint választanak ki, míhelyt akár defibrinozott vért, akár vérsavót, akár pedig véredények nélküli szövetek extractumával, p. o. nyállal, az üvegtest kivonatóval stb. látjuk el.

Schmidt ezekből azon következtetést vonta, hogy az előbb említett folyadékokban (szívburok stb. folyadékban), melyek maguktól nem aludnak meg, megvan a fibrinnek egy componense, a *fibrinugen* anyag, míg a defibrinozott vérben és az előbb említett többi folyadékban a fibrin másik alkatrésze, a *fibrinoplasticus* anyag, és ezen kívül még a *fermentum*, egy erjedést előidéző anyag foglaltatik, mely utóbbi csak azon pillanatban képződik, melyben a fibrinoplasticus anyagot tartalmazó folyadékok, természetes életföltételeiktől elvonatnak, midőn az élő testet elhagyják.

E szerint a vérben meg van *mindkét* anyag, úgy a *fibrinugen* mint a *fibrinoplasticus*, de csak akkor egyesül fibrinné és válik ki, ha a vért az erekből kibocsátjuk, mely pillanatban aztán (valószínűleg a sejtek valami bomlása által, lásd fentebb *Brücke* észleletét)

a *fermentum* képződik, mely a két fibrinalkatrész egyesülését hozza létre.

~~~~~
 Oh! urak, im im, holt Henrik sebei
 Megnyitott jegzett szájok, újra vérzenek! —
 Pirúlj, pirúlj, rút piszkok halmaza,
 Ittléted az, mi vért szi e hideg
 Üres erekből — — — — —
 Szól Anna elkeseredve a szörnyű Glosterhez.

A középkorban kétséges esetekben úgy bizonyítottak valakire egy elkövetett gyilkosságot, hogy a vádlott kezét a hulla tátongó sebére tették. Ha a vér ismét folyni kezdett az illető keze alatt, kétségkivülinek tekintetett, hogy ő a bűnös. Nem kétkedem, hogy a bírói részrehajlásnak és fűrfangnak itt is nagy tere lehetett. Egy *erősebb* nyomás a seb környékére vért szoríthat ki a vizerekből, egy gyengébb alatt lehet, hogy a vérnek nyoma sem látszik.

Jelen törvénykezésünk is foglalkozik a vérrel és fölhasználja a vért a bűnösök kinyomozására, de szerencsére másképen mint azt elődeink tettek. Sokszor megtörtént, hogy egy gyanús egyén ruháján, késén vagy más szerén vöröses foltok találtattak, melyeket a vádlott ártatlan rozsdának vagy más pecsétnek nyilvánított; de ha a vegyész ki tudta mutatni, hogy vértől származnak, a bűnös elmarasztaltatásához vezettek, vagy éppen ilyen pecsétek hoztak gyanúba valakit, kire előbb senki sem gondolt.

Ily esetben a vérnek minden kétséget kizáró kimutatása óriási fontosságú, mert nemcsak hogy egy tévedés, egy valóban bűnös egyén büntetését hiúsíthatná meg, de a mi sokszorta rosszabb, egy ártatlan fejébe kerülhet!

Szerencsére e tekintetben biztos módszereink vannak.

Legelső mindig a górcső alatti vizsgálat. Ha vérsajtákat látunk, akkor minden kétség ki van zárva. De lehet olyan eset, (kivált régi foltoknál, melyeket már kimosni próbáltak), hogy nem látunk vért testecskéket, és a folt *mégis* vérfolt. Ilyenkor kitűnő hasznát vesszük *Hoppe-Seyler* fölfedezésének, ki legelőször találta azt, hogy a vér a *prismaticus* színekből (a szivárvány színei, melyeket mesterségesen előállíthatunk, ha a közönséges fehér sugarakat egy három élű prizmával alkatrészeire bontjuk), bizonyos színeket (sugarakat) nem bocsát keresztül, úgy hogy ezen sugarak (színek) helyén sötét vonalak mutatkoznak. Ha tehát egy kis üvegese véroldatot a spectralkészülék prizmája elé tesztek, úgy hogy a beható sugarak előbb

a véren menjenek keresztül, nem látom mind a szírványszíneket (vörös, narancs, sárga, zöld, kék és ibolyaszín), hanem a sárgában és a sárga és zöld határán egy-egy fekete csíkot veszek észre. Ezen két fekete vonal, *hogyha csakugyan a rendes helyen van* (mert vannak színanyagok, melyek hasonló vonalokat, de a spectrum *más helyén*, mutatnak fel) minden kétségen kívül bizonyítja, hogy vérrel van dolgunk.

Az említett vonalakat még tisztán észlelhetjük, ha egy gramm hämoglobint, 100,000 köb. cm. vízben oldunk fel és ezen oldatból egy centimeter vastagságú réteget helyezünk a spectralkészülék elébe. Érdekes az, mire *Vierordt* figyelmeztetett először, hogy az említett két vércsíkot még akkor is meglátjuk, ha valami finomabb bőrű egyén, legcélszerűbben kis gyermek újját tartjuk a spectroscop nyílása elé.

Ezen két fekete vonalat a vérfesteny élenynyeli vegyülete, az oxyhämoglobin mutatja. *Stockes* észlelte azt, hogy ezen két vonal eltűnik és helyettök egy szélesebb mutatkozik, hogy ha a vért éleny-elvonó, reducáló anyagokkal látjuk el. Egy néhány csepp ammonium-kéneg, vagy borsavas ónoxydul (zinnoxydul) elegendő a két csík eltüntetésére. Ha az ilyen reducált véroldatot ismét levegővel rázzuk össze, ismét mutatkozik a két csík, újlag oxyhämoglobin képződvén.

A hämoglobin szénéleg- és légenyéleggel is egyesül (szénéleg mérgezés kőszéngőz által), de ezen vegyület azután oly erős, hogy az éleny többé nem bonthatja meg. A széngőzzel való mérgezés veszélyessége főleg ezen szoros vegyületen alapszik, a mennyiben a vér többé nem képes élenyt fölvenni, illetőleg nem képes az éleny a vérben foglalt szénéleget kiűzni.

A vért nem csak a spectralkészülékkel ismerhetni fel. Van még egy másik biztos módszerünk, melyet *Teichmann* krakói tanárnak köszönhetünk.

Ha egy csepp szárított vért egy parányi mennyiségű konyhasóval keverünk össze, és aztán 8–10 csepp jegeczet savban feloldunk, akkor az eczetsav elpárolgása után, kisebb-nagyobb barna dülényes, górcsói jegeczek maradnak hátra, melyek jellegzők a vérre nézve, és a *hämotin* (a vérfesteny egy bomlási terménye) sósavas vegyületéből állanak. Nevök felfedezőjük után: *Teichmann-féle jegeczek*.

VI.

PRERADOVICS PÉTER HORVÁT KÖLTŐ.

IRTA BOYNYCHICH IVÁN.

A horvát nemzet e napokban fényes ünnepélyt rendezett fővárosában, az ősrégi Zágrábban. Legnagyobb nemzeti költőjének, a halhatatlan Preradovicsnak az idegen osztrák földben pihenő hamvait hozatta el Bécsből Zágrábba, hogy ott örök nyugalomra helyezze és így eleget tegyen a nagy halott azon óhajának, melyet több mint 30 év előtt „*A vándor*“ című költeményének végszávaiban fejezett ki:

„Földedben adj nekem nyugalmat,
Virággal ékesítsd siromat!“

Ez alkalommal azt hiszszük, szívesen fogja venni a magyar közönség a horvát költő rövid életrajzát, annál inkább, mert fájdalom a magyar olvasók igen sokat tudnak a messze nyugot hőseiről, de legközelebbi szomszédaikéröl, a kikkel sok század óta együtt élnek, vajmi keveset.

Preradovics Péter 1818-ik évi márczius 19-én Grabrovniczában született a mostani Belovármegye egyik falujában, hol atyja János, a Preradovics nevű határőrvidéki család tagja, mint katonatiszt élt. Anyja Pelagia az Ivicsics nevű házközösségből származott. A kis Péter csak 8-ik évében kezdte az elemi iskolákat látogatni, melyeket részint a Grubisne-poljében, részint pedig Gyurgyeváciban és Belovárban végzett. 1830-ban a bécs-újhelyi katonai akadémiába vétetett föl. Ez intézetbe lépténél Preradovics őseinek görög hitét letenni és az úgynevezett uralkodó azaz katolikus hitvallásra áttérni kényszerült, melyben azután élte végeig meg is maradt. Már az akadémiában mutatkozott nála a költészet iránti hajlam, és többször tett kísérleteket alkalmi költeményekkel. Preradovics ezen első kísérletei német nyelven voltak írva, mert nyolcz évi katonai neveltetése alatt annyira elfelejtette hazája nyelvét,

hogy 1838-ban, mikor mint hadnagy az intézetet elhagyta és Horvátországba jött anyjának látogatására, ezzel és testvérével, kik csak horvátul értettek, alig tudott beszélni.

Mint katonatiszt a gr. Gyulay-ezredbe osztatott be, mely akkor Olaszországban táborozott. 1840-ben ugyanezen ezredhez jutott Szakezini Kukuljevics Iván is, ki előbb a magyar kir. testőrségnél volt főhadnagy. Ez utóbb hírneves horvát tudós már akkor sokat foglalkozott nemzetének irodalmával; és hallván, hogy az ifjú Preradovics is az irodalommal foglalkozik, megbarátkozott vele. E barátságnak eredménye az lett, hogy Preradovics is hozzá fogott a horvát irodalom, különösen a régibb ragusai és a népköltészet termékeinek tanulmányozása- és vizsgálatához. E tanulmány azonban nem sokáig tartott. Mikor Kukuljevics ismét elhagyta az ezredet, Preradovics megint csak a német irodalomnak kezdett élni és talán sohasem lett volna belőle horvát költő, ha ezrede 1842-ben Dalma-cziába, Zarába nem tétetik át. Itt egy horvát íróval, Kuzmanics Antallal, ismerkedett meg, ki akkor épen egy szépirodalmi lap a „*Zora dalmatinska*“ („dalmát hajnal“), kiadásához készülődött. Mikor Kuzmanics hallotta, hogy Preradovics költészettel foglalkozik, fölkérte, hogy a „Zora“ első füzeté számára írjon egy költeményt, amit Preradovics meg is tett. Ez az 1844-ik évi január 1-én „*Zora puca* (hajnal van)“ cím alatt megjelent költemény volt első horvát nyelven írt költeménye, mely nyomtatásban megjelent és általános dicséretet nyert. Gáj Lajos ismert lapjában, a „*Danica*“-ban, újra kiadta és a ki csak olvasta, meggyőződött róla, hogy az ifjú költőre a horvát Parnassuson a legdicsőbb helyek egyike vár. És valóban csodálatos, mily ügyes e költemény szerkezete, mily tiszta és világos benne a gondolatok kifejezése, mily könnyű, gördülékeny és hangzatos az egész; mi annál csodálatosabb, minél biztosabban tudjuk, hogy a költő akkor még a horvát nyelvben nem volt tökéletesen járatos.

Az első siker úgy hatott Preradovics lelkére, hogy most komolyan elkezdte tanulmányozni ősei nyelvét és kiválóan a nép nyelvére figyelt s szorgalmasan forgatta az akkor még elég szegény horvát irodalom termékeit. Ez időben keletkeztek gyönyörű költeményei „*Putnik (A vándor)*“ és „*Djed i unuk (A nagytya és unokája)*.“ Ez utóbbiban azon helyes gondolatnak ad kifejezést, hogy az igazi költő csak akkor énekel, mikor valamiért valóban lelkesül; mint Ovidius is mondja: „*Est deus in nobis, agitante calescimus*

illo. "Éneke a szív mélyéből jön, s gondolatai az égig emelkednek, és ha lantjának húrjai megszakadnak, akkor sem hagyja el a muzsa, hanem leszáll hozzá, és a mint előbb erőt adott a szépnek dicsőítésére, úgy most morális segélyével vezeti a prózai élet sivatagján keresztül. A valódi költő énekének feladata pedig: a szomorú barátot vigasztalni, a szeretett leányt a költészet minden szépségével és kellemével körülvenni, a szent hazát dicsőíteni, a haza elnyomójának és a hatalmas zsarnoknak pedig mindig menydörgéshez hasonlóan e szavakat kiáltani fülébe: „Énekem nem számodra való, a költészet nem ismer emberi törvényt, hanem szabad és csak a szív lelkesedését követi.”

Preradovics 1846-ban adta ki költeményeinek első gyűjteményét „*Prvienci*” cím alatt. Ezekkel megmutatta, hogy ő mint lyrai költő a világirodalom jelesbjei mellé állítható, mert valóban kevés lyricus van, ki az érzés mélységét, a kifejezés élénkségét, a gondolatok nagyszerűségét és az alak tökéletességét tekintve Preradovicsal versenyezhetne. A „*Prvienci*”-ket V-ik Ferdinand királynak ajánlotta, kitől elismerésül 1847-ben az arany érmet „*pro litteris et artibus*” kapta. Ugyanezen évben Budapestről hazatértében Zágrábnak vette az útját, hol az írók és a közönség fényes fogadtatásban részesítették. Itt ismerkedett meg személyesen a horvát irodalom akkori vezéreivel Vraz Stankóval, Sulek Bogoszlavval és másokkal, kikkel különben már előbb is levelezett.

1848. október havában vette nőül régi ragusai szerelmét, a zárai születésű De Ponte Paulát, kit sok gyönyörű költeményben énekelt meg.

1849 kezdetén Jellacsics bán őrnagynak nevezte ki az első báni ezredhez és mint ilyent az akkori báni tanácsba osztotta be, melyben a hadi osztály alelnöke lett. A báni tanács megszűnte után Preradovics a zágrábi katonai főparancsnoksághoz tétetett át és 1851. február havában Jellacsics segédtisztje lón. Ugyanezen évben jelent meg Zágrábban költeményeinek második gyűjteménye „*Nove pjesme (Uj költemények)*” cím alatt. E gyűjteményben különösen kitűnnek a „*Dubrovniku (Ragusának)*” és „*Na Grobniku (A grobniki mezőn)*” című költemények. Az elsőben Preradovics a jezsuitákat, mint az ősi szláv Ragusa ultramontán romanisatorait ítéli el. Loyola fekete magva, úgy mond a költő, elterjedt Ragusában és egész Dalmáciában, áltanaival megmérgezte az egykor egészséges szláv nemzet velejét és a Gjorgjicsok és Gundulicsok utódjaiból

nemzetök ellenségeit, az olasz érzésű Gjorgikat és Gondolákat formálta. A második „Na Grobniku“ nevű pedig egy nemesen érző szív legnagyobb lelkesedésével írt gyönyörű hazafiúi költemény.

A „*Nove pjesme*“ megjelenése után Preradovics nem adta ki többé újabb költeményeit egyes gyűjteményekben, hanem különböző horvát lapokban megjelent költeményeinek a régiekkel együtt egy kötetben való kiadására készült. De e munkában utólérte őt a halál, és így költeményeinek teljes gyűjteménye csak halála után 1873-ban a horvát nemzet közkölségén láthatott napvilágot. E könyv címe „*Pjesnicska djela Petra Preradovicsa* (P. P. költői művei); Zágreb, 1873.“ E kiadást melegen ajánlhatom a magyar testvér-nemzet horvátul értő fiainak; tudom, hogy mindnyájan gyönyörrel fogják olvasni.

Mint katonának Preradovicsnak nem volt épen kellemes sorsa, már csak azért sem, mert szünet nélkül egy helyről a másikra helyeztetett át. Az 1848-iki olasz, és 1866-iki porosz háborúban tevékeny részt vett; az első alkalommal több csatában volt és mindannyiszor kitünt személyes bátorsága által. Élete vége felé tábornoknak neveztetett ki, és az osztrák nemességet is elnyerte. Tehetőségei talán még nagyobb külső sikert biztosítának neki, ha 1872-ik évi augusztus 18-án, életének 54 évében, nemzetének legnagyobb fájdalomra az élők sorából el nem ragadta volna a kérlelhetlen halál. Bécsben temettetett el, a honnan most mindenek fölött szeretett hazájába szállíták hamvait.

Preradovics kétszer nősült. 1850-ben halt meg első neje De Ponte Paula, kinek halála után 10 évig özvegyen maradt. Csak 1865-ben házasodott meg újra, nőül vevén egy bécsi német leányt Regner Emmát, ki túlélte a költőt és most Bécsben második férjével egy osztrák miniszteri tisztviselővel él. Preradovics négy gyermeket, két fiút, két leányt hagyott hátra.

Mint a költő egyik különzségét kell megemlítenem, hogy életében sokat foglalkozott az ideges nők azon játékaival, melyet spiritismusnak nevezünk, mely a modern társadalom árnypontjainak egyike. Hagyatékában egy költeményt is találtak, melyet a spiritismus dicsőítésére írt.

Preradovics nemes és jellemes embervolt. Költeményeiben mindig a jót, a dicsőt, a nemest énekelte meg. A lángoló hazaszeretet volt legszebb ideálja; ezen érzésének számos költeményben adott kifejezést. Költői technikája a legtökéletesebb: gyönyörűbbnél gyönyö-

rúbb költői képek és retorikai alakzatok számtalanszor fordulnak elő költeményeiben. Általában a költői dictió nála oly szép, hogy munkáiból bátran össze lehetne állítani a horvát lyrai költészet törvényeit; úgy mint az ó-görög theoreticusok nemzeti irodalmuk nagy dramáiróinak munkáiból abstrahálták a görög drámai költészet szabályait. Preradovics költeményei különben igen sokszor a nagy Petőfi Sándor műveire emlékeztetnek. E nagy lantos hamvai hihetőleg a magyar haza földjében, bár ismeretlen helyen nyugszanak; a jeles horvát költő földi maradványairól tudtuk, hogy idegen földön pihennek, tudtuk azt is, hogy hol, s a horvát nemzet csak önmagát tisztelte meg, mikor Zágrábba hozatta azokat és díszes márványemlékkel örökítette meg.

Én pedig azt vélem, hogy a magyar közönség nem veszi rossz néven, hogy e magyar folyóirat hasábjain nemzetem egy jeles költőjéről ennyit beszéltem. Hisz a magyarok és horvátok apró házi viszállyaik daczára mégis csak testvérek, s az egyiknek öröme vagy bánata okvetlenül érdekli a másikat is.

VII.

IRODALMI BAJOK.*)

Mintegy 15—20 esztendővel ezelőtt, ha egy magyar író valamelyik munkáját akarta kiadni, rendesen előfizetést hirdetett s minden vidéken tudta már, kik ott az irodalom különös barátjai, egyenesen ezekhez fordúlt és kívánt pártolásra talált. Az irodalom e lelkes barátjai ismerték a megye jobb módú családjait, kivevék előfizetési ívöket és a legtöbb esetben szép névsorral köszöntöttek be az írónál. Ezt megtevék a könyárosoknak is. Mert becsületbeli dolognak tartotta a magyar művelt közönség, hogy pártolja irodalmát, támogassa a nemzet szellemi életét, jól tudván, hogy csak az a nemzet él, melynek derék irodalma van, a többi senyved, enyészik s végre el is tűnik.

Így történhetett, hogy a magyar irodalmi mű rendesen 700—1000 előfizetővel dicsekedheték, a nyomtatás költségei biztosítva valának s a többnyire szegény író gondtalanul adhatta sajtó alá munkáját.

*) Die Schäden in der literarischen Production Deutschlands. Vortrag gehalten im Vereine der Literaturfreunde in Wien von Albert Last, 1879.

Ma változott a helyzet.

A változás idejét az alkotmányos aerától számíthatni. A nemzet azt hitte, hogy léte, úgy a hogy, biztosítva van; a könyvet vegye az, a kinek kell; a közélet az alkotmányos, a megyei és választási küzdelmek iránt érdeklődött, ezek és a szórakozások tényezői lőnek a mindennapi társalgás, érintkezés tárgyai. A pártok nagy számú politikai lapokat alapítottak, melyek heves harczot folytatnak egymás ellen. A nemzet figyelemmel olvassa őket és majdnem egészen a politikában leledzik.

Másrészről tény, hogy irodalmunk külterjben és tartalomban gyarapodott.

Könyvkereskedőink száma tetemesen növekedett. Még néhány év előtt voltak nagy városok, a hol igazi könyvkereskedők nem léteztek, csak könyvkötők és könyvelárúsítók, a kik más üzlet mellett egy-két naptárt és hasonló műveket adtak el. Ma jobban állunk.

A hazai könyvtermelés rövid statistikája örvendetes képet ad műveltségünk emelkedéséről. A század elején évenként átlag 20—30 munka jelent meg magyarul. 1830-ig rendszeren a 100-on alúl maradt. 1830—40-ben átlag 250; 1840—1850 átlag 300; az ötvenes években már az 500-at is elérte. 1868-ban már 684; 1874-ben Márki Sándor szerint 1037; 1875-ben 1023, 1876-ban Tipray szerint 1170; 1877-ben 1076 és Makáry Gerő szerint 1878-ban 1199 munka 1338 kötetben, ezekből fordított: 137 mű 167 kötetben.

A mi a kiadók és könyvtárosok számát illeti a magyar korona országaiban összesen 256 czég van s pedig Budapnsten 46, ezek közül 25 csupán kiadással foglalkozik, mint a Franklintársulat, az Athenaeum stb.; 13-nak saját nyomdája van. A többi czég kettőnek kivételével kiadó és könyvtáros is egyszersmind. Az antiquariusokat nem számítjuk ide, mert csak ujjabb időben fejlődnek s számuk rendkívül változik, bár mintegy harminczra tehetni őket. — A vidéken 210 kiadó és könyvtáros van (37-nek saját nyomdája és mintegy 50-nek saját kiadványa.)

1848-ban Budapesten még csak 15 czég létezett, a vidékiek számát pedig 60—70-re tehetni.

A mi a nyomdákat illeti 1817-ben 50 könyvnyomda létezett a magyar korona országaiban; Budapesten 1848 előtt 5 könyvnyomda működött, számuk a nevezett év márczius havában 9-re emelkedett; 1860-ban Budapesten 12-en, a vidéken mintegy 80-an valának. A muzeum könyvtár összeállítása szerint 1878-ban a magyar korona

országainak területén 244 könyv- és könyvmda létezett, ezekből Budapestre 60 jutott, a vidéken pedig 99 helyen 184 létezett.)*

Igaz, hogy emelkedésünk nem is hasonlítható a németekéhez. A század elején egész Németországban 250 könyvkereskedés volt, melyeknek száma 1820-ig megkétszereződött; 1822-ban 566 volt, melyekből Bécsre 29 jutott. 1840-ben 1487; 1840—1867 ismét megkétszereződött a számuk; ez időtől azután oly rohamosan terjedt, hogy a német földön 5200 könyvárús létezik. Magában Berlinben 460, Lipésében 320, Bécsben 130, Stuttgartban 115.

A kereskedők e roppant számával együtt gyarapodott a könyveké is. E túltermelés azonban nem arányos a kereslethez. Érték nélküli művek árja borította el a könyvpiacot, mely a jót kiszorítani, elsöpörni látszik. Az olvasónak nincs elég ideje szemmel tartani azt, a mi őt érdekelné; s ha *au fait* akar maradni, csak lapozni, de nem olvasni tudja a megjelent műveket.

Igen érdekesek azon adatok, melyek a német könyvtermelés évi gyarapodását jelezik. 1851-ben 8000, s 18 év alatt 1870-ig 10.000 re emelkedett a kiadványok száma; 1873-ban 11,748 (Ausztria 2044); 1874-ben 12,076; 1876-ban 13.356 és 1878-ban 13,912 azaz majdnem tizennégy ezer.

A hatalmas és világra szóló angol irodalom 1878-ban csak 5314 kiadványt mutathat fel. A német termelés majd háromszor annyi! De a németnek már a mult század végső tizedében volt 6000 oly embere, ki mint író is föllépett; ma lehet legalább 100.000, ha nem több. A német tanúlnak a legábrándosabb vágya nevét, valamely füzet élén olvashatni. *Autor*, *Schriftsteller*, *Journalist*, sőt *Dichter* nevét viselni óhajtságainak ne továbbja. S ez nálunk is úgy van, csak kisebb mértékben.

De hisz ez nagyon örvendetes! Szellemi életünk virágzásának a jele! Minden esetre a mi irodalmi termelésünk statistikája szintén vigasztaló és bátorító, csak hogy épen úgy mint a németeknél igen sok a salak, a sok írói beszédnek sok az alja.

Last Albert, kinek német bölcsészeti compilatiója a mult hónapokban jelent meg rossz magyarsággal fordítva, igen érdekes előadást tartott a német és európai irodalmi viszonyokról, melyek vi-

*) E becses statistikai adatokat t. Makáry Gerő úrnak, a „Magyar könyvészet” szerkesztőjének szívcességéből közöljük. Tőle tudjuk, hogy Kertbeny K. M. nem sokára megjelenő érdekes magyar bibliographiai munkájában becses adatokat fog hozni, melyeket nagy szorgalommal és fáradságos kereséssel gyűjtött össze.

lágos képet, vonzó ismertetést nyújtanak nekünk a külföldi írók és kiadók helyzetéről. Ezt az előadást tartva szemünk előtt szólunk mi is az irodalmi bajokról.

Általános a panasz hogy az irodalom termékei senkinek sem kellenek. Az író a vérszopó könyvárusokra hárítja a bajt, a könyvárus a közönségre. Valjon kinek van igaza?

Lássuk az író. A magyar írónak egy-kettő kivételével, szegénység, nyomor, küzdelem a sorsa. Még jeles munkája sem remélhet tisztességes honorariumot. A tankönyveket nem számítva, a tudományos irodalom művelője alig ábrándozhatik némi honorariumról. A kiadó rendesen a kinyomtatást vállalja magára, ezt is nagylelkű és merész vállalatnak tekinti, az eladott példányokból levonja a költséget s évek múlva leszámol oly sötét számokkal, melyek egy krajczárt sem juttatnak az írónak.

Szerencsére tudományos könyveink egy része segédkönyvül használható a főiskolákban s így némi elterjedésre tehetnek szert, s jövedelmezők is lehetnek; de az igazán komoly tudományos művek kiadása most is honorarium nélkül, esupa kegyelemből történik. A tudományos folyóiratok csak tengődnek, s ha még valaki a szerkesztő iránti barátságból, vagy egy kis hazafias lelkesültségből meg is rendeli, olvasatlanul, sőt felvágatlanul rakja el könyvesházába.

A tulajdonképeni irodalom, mely a nemzet nevét nagygyá, tiszteltté teszi, az ideális, a szépirodalom és a történetírás szintén parlagon hever, senkinek sem kell. Az írók honorariuma igazán nyomorúságos. Az egy Jókait kivéve a többiek tiszteletdíja szót sem érdemel. Németországban valamivel jobbak a viszonyok. Ott a jelesebb író 5—6000 frtot is kap egy nagy regényért. Ezt némelyek túlságosnak, vagy igen elégnek tartják. De számba véve egy, sokszor nagy család fentartásának költségeit, bizony csak szerény honorarium. Az írónak elmélkedni, tanulmányozni is kell. Örökké csak nem írhat, mert új anyagot kell keresnie; ezt feldolgozni időt, fáradságot és pénzt igényel. Az iparos mindennap könnyen kaphat anyagot és szerszámot, csak kitartása és utánlátása legyen. Nem így a költő. Neki a fölszedett anyagot önmagában mintegy újra kell teremtenie. Néha valamely fiatal író első kísérletében rendkívüli tehetség nyilatkozik, mely fényes jövőt ígér neki; de rendesen csalódunk, következő munkái gyarlóbbak lesznek s végre csak magát írja le a szerző. Hiába! élnie és így írnia kell. Szerencse, ha még kiadót talál, a ki a mult sikerért reményli, hogy a szerző újabb

munkája is kedves lesz a közönség előtt. Újabb csalódások azonban őt is visszariasztják. A dolognak az a nyitja, hogy az ifjú író élte benyomásait gondosan összegyűjtve, tehetségében bízva és fiatal lelkesülésétől elragadtatva írta meg első munkáját, így egészet, teljeset alkothattott, derék munkát végezett. E fiatal szerző ezen az úton haladva jobbat is teremthetett volna, azonban a lét kérdése, a megélhetés aggodalma ólomsúlyként nehezedék lelkére és a közönséges, a köznapai színvonalára szállította le őt.

És ha sikerül is neki legyőzni a körülményeket, mennyi bajjal kell küzdenie, míg eljut a dicsőség, a hírnév oltárához.

Lássuk minő sors vár reá, ha elkészült munkájával. Összecsomagolta, hóna alá tette kéziratát s megy az első kiadóhoz, akibe legtöbb bizalmat helyez, a kiben legmerészebb vállalkozási szellemet föltételez. Mennyi hit és lelkesülés vezeti lépteit! Már azt számíttatja, hány hónapot és napot igényel a kiállítás, hány száz, vagy ezer forintot fog jövedelmezni, bizonyos helyet is talált e jövedelem hovaforrására.

De csakhamar tudtára adja a kiadó, hogy a tisztelt szerzőnek még nincs neve, még nagyon fiatal, senki sem ismeri; a kiadó csak neves íróktól fogadhat el műveket, sőt ezeket is nagyon megválogatja, mert rossz idők járnak. A szerző boszankodik, de azzal vigasztalja magát, hogy talál még kiadót, olyanokat, a kik üzletüket értelmesebben vezetik. De a másíknál szintűgy jár; a harmadik udvariasan elkéri kéziratát, mert át kell olvasnia. Tessék eljönni 8 nap múlva, mondja a reménytől duzzadozó fiatal embernek. Az író alig várja a nyolcz nap leteltét. A két utolsó nap egész örökkévalóság neki. Végre beköszönt a határidő reggele. Dobogó szívvel készül fel, indul és kopogtat a kiadó ajtaján. A kiadónak azonban fontos dolgai voltak, talán időközben el is utazott hazulról, nem volt neki ideje megnézni a kéziratot, újra felkéri a szerzőt, hogy három hét múlva sziveskedjék őt meglátogatni. Lassan és kevesebb reménytől buzdítva végre ez is eltelik, de mikor az író megjelenik, a kiadó szolgálja már tudja, kihez van szerencséje, a kinek azt kell mondania, hogy ura nincs itthon. Így jár másodszor, harmadszor is, majd egy udvarias levél kíséretében visszaküldik kéziratát.

Ez a rendes útja, sorsa majd minden fiatal írónak, úgy hogy akárhányszor a német irodalom mostani első nagyságai is így jártak. Spielhagen, a legkitűnőbb német regényírók egyike, mielőtt „*Problematische Naturen*” című munkájával általános tetszésben részesült

volna, évekkal előbb megírta „*Auf der Düne*“ és „*Clara Vere*“ műveit, melyeket maculaturának adott el könyvért, mert senkinek sem kellettek, pedig „*Auf der Düne*“ igazán jeles munka. Most utólag már több kiadást ért és fog érni.

A csinos német novellának, a „*Letzte Reckenburgerin*“ -nek, a harmincz év óta megjelent szépirodalmi művek egyik legjelesebbjének szerzője Louise von Francois maga érdekesen mondja el munkájának történetét. E regény egy nagy folyóirat számára fogadtatott el, de mielőtt megjelenhetett volna, a szerkesztő Hauff meghalt, Cotta, a híres kiadó czég megszüntette a közlőnyt. A szerző most másoknál tett néhány kísérletet, de mindenütt visszautasították, és sok kifogást tőnek munkájának tartalma és formája ellen. A szerző is igazat látszék nekik adni. A forma régies lehete, s a tárgy fonákul ütött ki. Ő azt akarta kimutatni, hogy miként segít magán a női kedélyben az elkésett természet, és e helyett azt mutatta meg, hogy tud boszút állani a megsértett természet. A tragicus catastropha a mese csendes folyását drámaiatlannak tüntette föl. Hozzájárult, hogy a szerző hosszas betegségben sínylődött s így lemondott műve kiadhatásának minden reményéről. Barátnéi azonban nem hagytak neki békét, elvevék kéziratát, öt esztendeig mindenfelé, még Amerikába is küldözék, míg egyszer Roquette tanár kezébe került, a ki harsány hangú dicséretök között küldte meg Jankénak; ez azután elfogadta, bár előbb visszautasította.

Ha az elsőrendű termék is ily nehezen jut elismeréshez, mennyi nehézséggel kell megvívnia a kezdő írónak! Végre nincs is más tennivalója, mint saját költségén kinyomatni és valamely czégnek bizományba adni. De itt új nehézségek, akadályok támadnak! A czégnek magának vannak kiadványai, ezek sikerét nem akarja rontani a bizományos munkával, azért elrejtí raktárában és nem hirdeteti, már azért sem, mert a csekély haszon nem fizeti ki fáradságát.

Végre meg kell jegyeznünk, hogy a jelesebb és nagyobb regények öt—hatezer forintnyi honorariuma nem a kiadó tárczájából kerül ki, hanem az által, hogy e regényt előbb nagy politikai lapok feuilletonjaiban értékesítik. Pár év előtt, mikor a „*Pesther Lloyd*“ Spielhagen egyik regényét közölte, ugyanakkor egy-egy boroszlói, kölni, hamburgi stb. nagy lap is hozta tárczájában. Mióta a lapok tárczái is felkarolják a regényeket, van ennyi jövedelmök, tiszteletdíjuk a jelesebb íróknak. Nálunk fájdalom ez sem segít a bajon. Az írók honorariuma rendszeren a külön lenyomat néhány száz pél-

dánya, vagy pedig oly csekély összeg, melyet szégyen kiírni. Így például néhány év előtt egy tehetséges író társunk regényének ivért egy előkelő lap 11 mondd tizenegy forintot fizetett. S a külön lenyomat példányai mai napig sem keltek el, pedig nagyon megérdemelnék, hogy második és harmadik kiadást is érjenek.

De hát ki e baj oka?

Az író legelőbb a kiadóra hárítja az okok egész halmazát. A kiadók házakat, palotákat építenek, százezreket szereznek, míg a szegény író koplal.

Azonban ha a kiadókat és könyvvarusokat tekintjük, ők is csak a nehéz viszonyokkal küzdenek. Nálunk a Franklinczég legujabban nem szívesen ad ki regényt, az Athenaeum csak olyanból ad külön lenyomatot, mely valamelyik nagy lapjának tárczájában jelent meg, Ráth Mór utóbbi időben igen óvatos és kevésbé vállalkozó, Aigner, Tettey, Kilián, Laufer szintén, a többiek még tartózkodóbbak s nagyobb művek kiadására nem is vállalkoznak. A regénykiadás nem fizeti ki magát. A Kisfaludy- és Petőfi-társaság kiadványai kevés példányban kelnek el. Németországban is csak kevés jobbak a viszonyok. Ha véletlenül valamely regénnyel nem annyira belső értéke, mint esetleges körülmények találkozása folytán ternót csinál a kiadó, rögtön bátorságot merít belőle több regényt adni ki, de a többi rendszerint maculaturába kerül. Ily fényes sikert aratott Janke Mühlbach Lujzának vásári regényével, „*Kaiser Josef und Maria Theresia*“-val, mely neki a husvéti leszámolás idején ezer meg ezer könyvvarus útján 60.000 tallért hozott be tárczájába.

Az ily példa nagyon is vonz; a kiadó, ha maga nem bírja pénzzel, társat kerít, s rendesen beléülük vagyonukat. A veszély nem csak abban rejlik, hogy kiadványuk senkinek sem kell, hanem abban is, hogy évekig el kell várakozniok, míg az el nem kelt kötetek visszakérülnek. A német könyvkereskedés szervezete olyan, hogy a kiadó csak évek múlva tudja meg biztosan, hogy állanak ügyei. Hi'elezni, és újra hitelezni kell a nélkül, hogy pénzt kapna. E baj következtében csak akkor tudja meg a kiadó, hogy bukott, mikor már rég az volt. E helyzeten változtatni nem áll hatalmában. Az eladó könyvvarus (Sortimenter) csak azon szerzők regényeit veszi meg készpénzen, vagy utófizetés (fest) mellett, a kikről biztosan tudja, hogy a közönség kedvencei, sőt a legtöbben inkább lemondanak az ily regények megszerzéséről s csak olyanokat hozatnak, melyeket annak annak idején visszaküldhetnek, mert pénzüik nincs,

a közönségnek pedig az a rossz szokása van, hogy csak új évre, vagy még később fizet. Hogy vezethesse tehát üzletét a könyvtáros nagyobb tőke nélkül? Azután megjegyzendő, hogy az irodalmi termelésnél még azon szabályozó és irányadó is hiányzik, mely a keresletből származik; pedig ez más cikkeknel igen fontos tényező és a tőke kevesebb kockáztatásával jár.

A mű eszméje a szerző fejében támad, a ki nem tudja biztosan, vajlon korszerű-e a munka. A legtöbb esetben a kiadó sem. A mű megjelenik s magának kell a keresletet megteremteni. Pedig hogy mily nehéz, mily ritkán sikerül a közönséget megnyerni, mindnyájan tudjuk.

A kiadó a szerzővel szemben ritkán igazságtalan, legfőlebb egyes esetekben. Szívesen fizetne nagyobb tiszteletdíjat, ha lehetne; mert ha lehetne és nem tenné, csakhamar kényszerítve volna reá a verseny által.

A kiadók néha azzal akarnak segíteni, hogy olcsó áron eresszék a vásárra könyveiket; azt hiszik a közönség teljes joggal panaszkodhatik a könyvek drágasága ellen; és az olcsóságtól remélik kiadványaik nagyobb elterjedését. De az ily kísérletnek jobbára bukás, romlás a vége. Például a régi solid frankfurti céz, Meidinger fia és társa, azon tisztesseges szándéktól vezettetve, hogy a közönségnek jutányos és jó szépirodalmi műveket adjon, hozzáfogott a jelesebb írók regényeinek olcsóbb kiadásához. Hogy mily derék művek voltak ezek, elég rámutatnunk azon tényre, hogy náluk jelent meg a német regények mintaképe, Scheffel „*Ekkehard*“-ja s mi lett az eredmény? A tizenkettedik kötet kiadása után megbukott a céz, az olcsó „*Ekkehard*“ a maculaturába került, míg ma a közönség háromszoros árt fizet a jeles regényért.

Különös, hogy ily kísérletek majd mindig dugába dőltek. Nem csuda tehát, ha az óvatos kiadó magas árt szab könyvének. Azon néhány száz példány, melyeket a jobb kölesönkönyvtárak vásárolnak biztosítja költségeinek egy részét. A német kiadó így számít: 2—300 példány elkel a 800 kölesönkönyvtárnál, ugyanannyit megvesz a 48 millió lélekből álló nemzet, vagy talán valamivel többet is; pár év múlva azután felére leszállítja a könyv árát, vagy új úgynevezett czímlapkiadást rendez belőle, azaz új boríték lapot ragasztat reá és újra szerez annyi vevőt, hogy összesen 800—1000 példány fogy el kiadványából. Ennek az ezer példánynak kell fedezni a kiadó összes költségét, a nyomdát, a könyvtárosokat és az író nyo-

morúságos honorariumát. De ha még ez az ezer példány sem fogy el, vagy ha még egy év múlva a könyárosok ennél az ezernél is többet küldenek vissza, mert a lapoknak beküldött ingyenpéldányokat potom áron, néhány krajczáron összeveszik, hogy más eladott munkának árát törleszszék vele, *quid tunc?*

Ez a kényszerhelyzet az oka, hogy oly sok könyv jelenik meg a piacon, mert a szerző és kiadó úgy számít, hogy keveset veszíthessen vállalatával. A német kiadó semmit sem ad nemzete áldozatkészségére. A francziáknál mindez máskép van. E lelkes nép becsületbeli dolognak tartja az irodalom pártolását. Jövedelmének egy részét mindig az irodalomnak szenteli. Ott nincsenek kölcsönkönyvtárak, vagy nagyon kevés, a haza minden fia vásárol könyvet, nem igen válogatja meg a munkát, aggodalom nélkül adja oda a pénzét. A német mindig boszankodik valahányszor szeme elé kerül az érték nélküli munka; míg a franczia egyszerűen eldobja, általában nem is tart könyvtárt.

Az angol viszonyok némileg hasonlítanak a németekéihez. Ott is meg vannak a remekírók olcsó és drága kiadásban. Minden művelt ember megszerzi őket és szívesen fogadják ajándék gyanánt is. Senkinek sem jut eszébe a nemzet remekíróit kölcsönkönyvtárakban keresni, a mint valóban hiányzanak is ottan. Angliában legdrágábbak a könyvek. Egy három kötetes regény ára rendszeren 32 shilling 6 d. (agióval 20—24 ft.). A közönség azonban nem is veszi, vagy igen keveset; hanem az egész kiadás kölcsönkönyvtárakba vándorol, melyeket nagyon látogatnak. A kölcsönkönyvtárak abszolút uralkodnak e téren; úgy, hogy mikor a kiadók olcsó árakkal óhajták megnyerni a közönséget, a kölcsönkönyvtárak ellenszegültek, mert ha a közönség maga vásárol könyvet, nem lesz a könyvtár rendes adózója. Angliában annyira el vannak terjedve a kölcsönkönyvtárak és oly nagyszerűek, hogy pl. Mudie-é Londonban Macaulay Anglia történelméből 3000, Dickens egy-egy regényéből 5000 példányt rendelt meg. Képzhetni, hogy hány ezer olvasója van e virágzó vállalatnak! Németországban két nagyobb kölcsönkönyvtár van: Berlinben Nicolaié és Lasté, melyek egyes ritkább esetekben száznál több példányt rendelnek meg valamely munkából.

Ki tehát a hibás, hogy az író csak nyomorog, küszködik, hogy nem tudja érvényesíteni szép tehetségét?

Minden esetre más tényezők is, de főleg a nemzet, a német irodalomnál a német, a magyarnál a magyar nemzet. Most csupán

magyar hazánkat tartva szem előtt, elmondhatjuk, hogy nálunk igen kevesen olvasnak. A mintegy 10.000-nyi papság megelégszik néhány prédikációs könyvvel és theologiai munkával, roppant sok ügyvéd a törvények olcsó kiadásával és perrendtartással, a földbirtokos, a ki politizál, megelégszik a casino ujságaival, a magyar kereskedő a német Pester Lloydal. Olvasni azért, hogy lelkének ideális szükségét kielégítse, egyik osztály sem teszi. Még ma is ide jegyezhetnők, a mit a lelkes Kármán József a múlt században *Urania* című folyóirata hasábjain a hazai viszonyokról mondott, hogy nemzetünk nagy részben mezei életet él. A magyar olvasót nem a férfiak, hanem a nők között kell keresni, ott még találni olyanokat, a kiknek eszményi szükségük is vannak, míg a férfiak rendszeren üres társalgással, sikamlós adomázással, meddő politizálással, kártyával és borozgatással töltik szabad idejüket. Ha a nők nem olvasnának, a szegény magyar szépirodalom igazán semmivé lenne. Ők és a pénztelen ifjúság egyedüli támaszai.

Fájdalom azonban idáig a felsőbb osztály hölgyei keveset tudtak magyarul, nagyvilági állásuk is az európai irodalom felé csábítja őket és ez helyesen van, csak hogy a mellett a magyart sem volna szabad elhanyagolniok. Van hazánkban 5—600 oly jómódú úri család, melyek minden magyar szépirodalmi könyvet megvehetnének; de ha csak négyszázan állanának össze a magyar irodalom pártolására, már ez is dús eredménnyel jutalmazná az írók és a kiadók.

A középosztály leányai idáig vagy német nevelésben részesültek az egy-két jobb magánintézetben, vagy csak az illetlen szabályait, a zongora-kopogtatás elemeit sajátították el a gyarlóbb vidéki institutokban, vagy pedig épen semmi nevelés nem jutott nekik osztályrészülr. Az elemi iskolák után otthon maradtak, s a háztartás vezetésében vőnek részt. Kérésökre szüleik járattak nekik egy divatlapot, melyben a szellemi tartalom a legkevesebb, annál több a sok szabásminta, úgy hogy a középosztályú nők társalgása rendszeren a ruha és a multság, a megszólás és a pletyka körül forog. Ennek adóznak még a jobb társadalmi és irodalmi lapok is, pl a „*Fővárosi Lapok*“, melyek hasábkra terjedő apró híreket közlenek, köztük farsang idején kiírják a fővárosi, kisvárosi és falusi bálozók egész névsorát, esküvők alkalmával a nyoszolyólyányok s a majálisokon és a fürdőkön a mulató nők neveit. A divatlapok borítékain pedig „*Az egy kis ördög*“, „*A gömöri Gizella*“, „*A kis fekete*“, az „*Egy hamis szemű barna*“, „*A kis tündér*“, „*A kis daemon*“, „*A kis*

gyöngyvirág“ s más ily kis jószágok azt tudakolják egymástól, hogyan szabadúlhatnak meg a szemölcsötől, a szeplőtől, a rézvörös arcbőrtől; hogyan tehetnének szert eperajkakra, csábos élénk szemekre stb., egymás véleményét kéri a Gesichtspomade gegen Sommersprossen-fele szerről, s így tovább. Bizton reméljük, hogy az újabban keletkezett felsőbb leány- és polgáriskolák segítenek e bajon, s hölgyeink jobb és idealisabb nevelésben fognak részesülni. A siker azonban még nagy messze lebeg előttünk, s egyelőre csak ez intézetek számának gyarapítására kell törekednünk.

Még egy baját kell fölemlítenünk az irodalomnak. E baj igen nagy mértékben uralkodik a németeknél, de elég nagy az a mi jóval kisebb irodalmunkban is. E baj a kritika. Van-e igazságos, értelmes és lelkes kritikánk, mely komolyan venné az irodalmat és előmozdítaná hazafias törekvésében? A német író alig találja meg hazájában a jó kritika nyomát, hanem mindenütt hiúságra, gyűlölködségre, irigységre, képtelenségre, felületességre és reclamera akad. „Mi németek született kritikusok vagyunk, azért van annyi irodalomtörténetünk, irodalmi kritikai lapunk és folyóiratunk, és mégis tárgyilagos kritikát csak ritkán találni nálunk! A szerkesztők és kiadók rendesen maguk is szerzők, a kik valamely irányhoz tartoznak, melyet a kritikában képviselnek, s ez a legkedvezőbb eset. De most jön a coteria, mely csak magát és övét dicsőíti, magasztalja, minden mást elítél, sárba ránt vagy nevetségessé tenni iparkodik, a mi annál sajnálatosabb, mert újabb időben sokszor szellemmel és élczesen történik.“ Így beszél a német író.

Mit mondjunk hazánkról, hol a coteria, a clique teljesen meghonosult, uralomra vergődött, hol a méltányosság, az elismerés oly csekély, hol a lerántás, a ledorongolás csaknem mindennapi, hol előre megmondhatjuk, hogy e vagy az a munka ebben vagy abban a lapban, folyóiratban okvetlenül le fog rántatni, szerzője meghurcoltatni, épen úgy a mint a másokban megdicsértetni, felmagasztalni?

Politikai lapjaink a németek példájára megnyitják hasábjait az irodalomnak. Ennek vezetését a szerkesztőség egyik belső munkására bizzák. Ez registrálja a beküldött műveket; mikor megérkeznek, beléjük pillant, megnézi a tartalmat, itt-ott lapozgat is bennök, talán egyik vagy másik coteriának tagja, vagy előbb már informáltatott átalok és fogja magát vagy éig magasztalja, vagy sárba rántja az író fáradságos munkáját... Persze ez igen könnyű, de teljesen aláássa a lapok kritikájának hitelét. A napilapoktól nem

annyira kritikát, mint a tartalom rövid ismertetését, az író felfogásának, irányának jelzését, érdemeinek méltányos elismerését várják. Hagyják a szakemberre a kritikát, mert ez még ott is, a hol ellenérettel találkozik, könnyebben tud igazságos és elismerő lenni, mint a lapok mindenhez értő rovatvezetője.

Másik nagy hibája irodalmunknak az agyonhallgatás. A kinek nincs barátja a főváros valamelyik coteriájában, az biztos lehet arról, hogy munkája egyszerűen ignoráltatik. A lapok rövid jelentése az az egész, a mit olvashat róla. Hogy az előbbi és ez utóbbi bajon némileg segítve legyen, a német kiadók rendszeren a szerzővel íratnak egy elismerő kritikát, s ezzel felmentik a lapokat a bírálgatás fáradságától, hanem egyszerűen lenyomatják a kiadó beküldött bírálatát. Ez azonban nem kritika, hanem a legmeztelenebb reclame. Ezt az eljárást nálunk is kezdik utánózni, különösen a vidéki lapokkal.

De valljuk meg, a baj a túlságos termelésben is rejlik. A mi tehetségesebb kritikusaink rendszeren más hivatal mellett űzik a bírálgatást. Nekik nincs annyi idejük, hogy minden munkáról komoly beható ítéletet mondjanak, hogy kiemeljék az író alapeszméjét, megvilágítsák s megítéljék irányát és felfogását, bírálják jellemeinek élethűségét, igazságát, kritizálják a könyv irányát, nyelvét stb. Ha a kritikus a megjelent művek nagyobb részéhez hozzá akarna szólni, éjjel-nappal kellene dolgoznia, hivatalát, más teendőit abban hagynia. E baj a németeknél persze még nagyobb. Azért történhetett, hogy pl. Fritz Reutert, Spielhagent csak későn vette észre a kritika. A könyv ott hever a kritikus asztalán, de annyi ideje sincs, hogy felvágja és végig lapozza, azért a becsületes bíráló hallgat róla s innét ered az önkénytelen agyonhallgatás.

Hát mit tegyünk mind e bajok elhárítására, irodalmunk emelésére, az írók helyzetének javítására?!

Véleményünk szerint két igen könnyen létesíthető eszköz áll rendelkezésünkre, t. i. kölesönkönyvtárak, casinói és népkönyvtárak, továbbá irodalompártoló egyletek alapítása. Kölesönkönyvtárak léteznek ugyan, de leginkább a német városokban a német polgárság használatára;*) a nagyobb magyar városokban, ha vannak, jobbra a zsidóság használja, az is többnyire a német munkákat. E kölesön-

*) Szégyeljük elmondani, hogy a budapesti nagyobb kölesönkönyvtárak terjedelmes könyvjegyzékeihez toldalékként vannak egyes magyar műveik is csatolva, melyeket rendszeren egy példányban szereznek meg.

könyvtárak azonban rendkívül nyomorúságosak, könyveiket potom áron, hallatlan olcsón szerzik össze s csekély díjért olvastatják. Pedig a jól és gazdagon felszerelt kölcsönkönyvtárak erős támogatói lennének irodalmunknak, s a kisvárosi, vidéki könyvkereskedőnek és könyvkötőnek némi keresetet, tisztességes jövedelmet biztosítanának. Természetesen nem volna szabad hiányozni a vállalkozó szellemnek és egy kis tőkének, melylyel az irodalom újabb termékeit és több példányban meg lehetne szerezni.

Nálunk azonban sok helyen állítottak fel casinói, olvasóegyleti s népkönyvtárak. Rendesen az egylet egyik tiszteleti hivatalnokát bízatik meg ingyenes kezelésével, a mi igen nagy hiba, mert a könyvtár kezelése fáradsággal jár, a hivatalnoknak a nap bizonyos órájában pontosan meg kell jelennie és a közönség vagy a tagok szíves szolgálatára állania. Ez azonban kevés helyen van így. Azért a ki e könyvtárakat vizsgálja, szomorú képet nyer rólok. Néhány régi elavult könyv, olykor egy-egy újabb is, melyeket a közgyűlés alkalmával kiküldött bizottság jónak talált meghozatni, hever a könyvtárban és lesi a jámbor olvasót. A könyvtárnok buzgósága néha zökkent egyet a hazafias ügy döcögő szekerén, de csakhamar kihül az ő buzgósága is. Hisz a casinókban jobbra beszélgetnek, politizálnak, kártyáznak és füstölnek az egylet tagjai, olvasni csupán a politikai lapokat olvassák, nézni pedig a képes lapokat szokták.

E bajon úgy lehetne segíteni, hogy ha a casinók szerény díj mellett könyvtáraikat a nagy közönség számára is megnyitnák, a könyvtárnokot a jövedelem bizonyos százalékában részesítenék és e tisztre mindenekelőtt buzgó és pontos embert választanának. Fájdalom a mai közöny és országos lelketlenség közepette alig remélhetni, hogy e könyvtárak életre ébredjenek, s míg úgy nevezett művelt osztályaink, a „*honoratiorok*“ nem olvasnak, az ily vállalatok csak tengődni fognak.

De azért vannak a lelkes emberek a világon, hogy mint a fályák világítsanak, mint a tűz melegítsenek, hevítsenek s így közérdeklődést keltsenek. A magyar embernek nem szabad nézni, hogy írja a nemzet szemefénye, virága, dicsősége nyomorog, hogy valamely politikai lap szerkesztőségében, vagy vasúti, megyei s ministeri irodában vesztegeti jobb tehetségeit, a politikai pártéletben a fizetőnek áldozza fel jobb meggyőződését s végre is nyomorúságos existenciával tengeti napjait. Nemzetünknek is meg kell tenni a magáét irodalma érdekében s erre a kölcsön- és casinói könyvtárak mellett

az irodalompártolók egyletei volnának hivatva. Az ily egyletek nagyon sokat tehetnének: minden népesebb városban vagy vidéken a lelkesebbek és a jobb módúak által támogatva irodalmunk termékeit rendes pártolásban részesítenék, a szellemi szükségletet fölébresztenék, a nemzet idealis javai iránti érdeklődést fölkelténék. Némileg ilyenek a pozsonyi, soproni, marosvásárhelyi irodalmi társulatok. Kíváncsok, hogy számuk mentől nagyobb, alapszabályaik üdvösek és alkalmasak, s a mi legfőbb, értelmes, lelkes, áldozatkész vezetőik legyenek.

VIII.

A NŐK KÖZTÁRSASÁGÁBAN.

AMERIKAI ÚTIJEGYZETEK.

ÍRTA KOMPOLTHY TIVADAR.

New-Orleansból jöve, hol a kikötői zárlatot s erődítéseit tanulmányoztam, a Misissippin hajóztam éjszak felé. Amerika négy édes-vízü tava, az Ontario, Erie, Huron és Michigan, melyek csodás partviszonyairól s nagyszerű intézményeiről eleve már annyit olvastam s hallottam, régóta nagy vonzerőt gyakoroltak rám, s hogy im New-York felé való utazásomban útba ejthetém, örömmel ragadtam meg erre a kedvező alkalmat.

Harminczhat óráig vágatott a „Water Bird“ a Misissippigőzösök szokásos örültségével a föld második folyójának hullámain. Iszonyú hajsza volt az; hasonló a mi löversenyeink run-éhez. Ha itt-ott a közbeeső állomásokról történetesen valami concurrens-társaság hajója velünk egyszerre indult, akkor megkezdődött a run s a két gőzös dohogva, prüsszkölve rohant képzelhetlen sebességgel egymás mellett; gőzkazánjaik a láz sebességével dübörögtek s remegésök érezhető volt a hajó minden ízében. Ha aztán a concurrens-hajó néhány ölnyi tért nyert előttünk, még csak akkor kezdődött a valódi hadd el hadd. Kapitányunk olyan volt, mint a tébolydából kiszabadult fenevad bolond. Eszeveszetten nyargalt a commandeurhidon; teljes gőzt parancsolt; a fűtőkbe szuroktömeget hányatott, kifeszítette az egyetlen Besan-vitorlát, a hajó elejét megkönnyítette s terhét a földelaj 2—3 negyedébe osztatá. E közben folyton szidalmazta legénységét. A hadnagyot, mintha dróton rángatná, ugratá

jobbra-balra; a gépmestert hatalmas olajozásra sarkalá, a kormányos kezéből egyetlen perczen tízszer is átvette a kormánykereket s előrenyújtott nyakkal fölébe hajolva kormányozott... szinte látni látni volt rajta, hogy lelke egész erejéből szeretné előre tologatni hajóját. Végre fogott a nagy ügybuzgóság. A „Water Bird“ rohanása észrevehetőleg gyorsabb lett s mind közelebb-közelebb törtetett a versenytárhoz. Majd melléje is érkezett, s pillanatról pillanatra előbb s előbb tolakodott.

Érdekes jelenet.

A „Water Bird“ kapitánya, a ki egy perczcel előbb még olyan volt mint az őrült, most szétvetett lábakkal s mellén keresztbe font karokkal áll a commandeur-hídon s kedélyes, nyugodt mosollyal félvállról pillant át a másik hajóra, mely másfél hajóhosszal maradt el.

Pár perczig még halljuk a másik hajó legénységének ordítását, kapitányjok veszett kiabálását s a sürgős-forgás, lótás-futás zaját földéltükön... mindhiába! A „Water Bird“ minden erejével rohan s már nem érheti utól. Pár óra mulva el is veszítjük láthatárunkból versenytársunkat s kapitányunk önelégülten fordult hozzánk:

— Nos, misters, meg vannak-e velem elégedve?!

Mondhatom egy Misissipp-utazás épen elegendő arra, hogy az az ember is, ki évek hosszú során át a tenger viharai közt, vagy a csatatéren számtalanszor vetette latba életét, kissé elméledőbb lesz a halálról. Egyáltalán nem vagyok beteges képzelmű ember, sem ideges természetű s Amerika híres „courir-post“-vonatain is lehetőleg jól éreztem magam, de a legvégsőbbre fokozott erejű hajógőzgépek iránt igen természetes respectusom van. A laikus embernek ugyan tökéletesen mindegy lehet, hogy a mozdonyhengereket gyorsabban vagy lassabban látja mozogni... de a ki tudja, hogy már csak egy fontnyi gőz is elég arra, hogy a levegőbe repüljünk, s hogy a gőzerő hatványozásának mindig ez utolsó lépesején balanciroz a hajó, az, azt hiszem, méltán gondolkozhatnak a „boldogabb világról.“

Már már bele is képzeltem magam abba... s szinte furesának tetszék, mikor a „Water Bird“ egyszerre nagyot fütttyentett s Fireland mellett a Husthe-Creek torkolatához odaállott. A nagy kettős kéményű vízi test, hogy zihált, lihegett most e borzasztó run után! A gőzcsövek csavarairól nagy cseppekben izzadt ki a forró veríték s az átfült földözetről hirtelen kezdte elpárologni a rohanás közben felfelecsapott víz. Tehát mégis megvagyunk, mégis!

— Mr. captain! Nagyon le vagyok önnek kötelezve. Így még igen magasra viheti. Sok szerencsét!

— God by!

Nagyon örültünk egymásnak, hogy „volt” szerencsénk. Különösen én.

És mondhatom, hogy a „Water Bird”-en szerzett tapasztalataimat nem fogom annak idején érvényesíteni, ha t. i. megalakul a mesebeli „magyar tengeri Lloyd”.

— — — — —

A Husthe Creek patak-számba jó itt, de beillik jókora folyónak is.

A közlekedést rajt két kis csavargózós tartja fenn. A partmenti lakosság azonban terményeit nagy széles tutajokon szokta rajt leúsztatni Firelandig, hol aztán valamely Misissippi-gőzössel továbbítják a mexikói öbölíig. Az árúk biztosítását maga a hajós-társaság kénytelen elvállalni, mert olyan Assurance Company, mely a Misissippi-gőzösöket biztosítaná, még Amerikában sem létezik.

A mi a Husthe-Creek hajókon leginkább meglepett, az, hogy a kapitány, gépész, kormányos s fűtő — *asszonyok voltak*. Még ilyen csodát nem láttam három világrészben!

Kezdtém rajta gondolkozni, hogy mi lehet annak a magyarázata, de nem bírtam megközelítő gondolatra sem jutni. Ismertem a Rochester-melletti „szabad szerelmesek telepé”-t (az nagyon messze van ide!), a sóstavi mormon-koloniát (ott nagyon kevés számba jőnek a nők!); mi lehet hát itt a dologban?!

A hajóshölgyek rövid szoknyákat s tengerész-kabátot hordtak. Hajok férfiasan lenyírva, s fejükön fehér hajósbarrette-keket viseltek, aranszegélylyel s a hajó feliratával.

Tengerészegyenruhámnak meg volt az a hatása köztük, hogy kissé előzékenyebbek voltak irántam kelleténél... Ez a bizalmas modoruk bátorított arra, hogy a kapitány-asszonyt a hajó saájtságos adminisztrációjá iránt kikérdezzem.

— Meddig utazik velünk? Felelé kérdőleg s kitérve.

— A meddig vasutállomáshoz közel juthatok.

— Úgy velünk jön Womansfield-ig.

— Womansfield-ig?

— Úgy van!

— Nos?

— Ott majd megtalálja a feleletet kérdésére.

Rejtélyből rejtélybe. Ott voltam, a hol előbb. De nem törtem magam utána többé s minthogy hajónk ép e perczben indult is, inkább a sajátságos hajólegénység működését szemlélém.

Mondhatom, becsületére váltak a nőemancipáció harczosainak s szinte elképzelém, hogy Majoros úr mily nagyszerű tőkét csinálna abból, ha történetesen helyemben lett volna. A kapitány hideg vérrel vezényelt; gondosan körüljárta a fődözetet s barátságos közönnyel fogadta a kevés utazó üdvözlését. Nem csevegett nem pletykált, nem szaporította a szót: lakonikus rövidséggel osztá parancsait s tökéletesen odaillt a parancsnoki hídra. A gépkamrában a gépésznő s fűtőasszony hallgatag teljesíték kötelességüket s félóránként sem váltottak szót; akkor is csak a dolgukra vonatkozót; a kormányos nyugodtan állt a kormánykeréknél s vizsgálva a Creeck mentét s a folyó előtte fekvő térképét, csavarta jobbra balra a tengerészek szokott phlegmájával a kormánykereket. A hajóinas is, egy 14—15 éves viruló kis pöszke lányka egészen bele látszott élni magát saját-ságos hivatásába. Ott üldögélt esendesen a horgony-kamra előtt; nem kíváncsiskodott, nem dalolgatott leánytársai modorában; a hajóinas tűrő melancholiájával vonta meg magát ide, hova más hajókon is elszoktak bujdosni a kapitány s matrózok előtt a szegény hajósok.

A kapitánynő megengedte, hogy átnézhessem a hajó berendezését. Bő alkalmam volt a legnagyobb rendről s tisztaságról győződni meg. A commandeur-hidon is jártam s érthető kíváncsacsal pillantottam az ott álló táv-, hangcső- s zászlószekrénybe. A legfelsőbb fiókban aztán rájöttem a fog fehéjére, ott lógott a lóláb — egy ibrik kávé, rajta a kifli... Botrány!

Tehát mégis csak asszony az asszony! Meg nem tagadja magát. Immár nyugodt voltam...

— — — — —
Délutáni 3 óra volt, mikor Womansfieldre érkezénk.

Már messziről lelete látni egy óriási gyárkémenyt s egy csilagos tetejű tornyot.

A telep lapályos, viruló völgyben terül el. A Creek jobb partja mellett izmos tehéncsorda legelészett; pásztoraiul itt is két nő szerepelt. Még ki sem fejezhetém ez iránt való meglepetésemet, midőn már hajónk a „Landiug Place“ mellett horgonyt vetett. A Firelandban hajóra szállt utasok mindannyian itt-ott a közbeeső állomásokon kiszálltak s így Womansfield rakpartjára egyedül én léptem ki.

Milyen meglepetések, milyen látvány!

Egy sandaszemű némberek vette át hajójegyemet; egy másik bőröndöm kapta föl s vitte a 10 percz távolságnyi állomáshoz. Itt rossz egyfogatú kocsit várt utasokra s kocsisa egy trabáls, elhízott leány csaknem erővel csomagolt járművére. Na hisz itt szép világ van, gondolám.

A kocsit negyedórai döcögés után bevitt Womansfield „szálló“-jába.

Nem nevezhetem szállodának, mert itt rendes szobákról, rendes teríték-ebédről vagy étlapról s határozott árakról szó sincs. A város három utcája középsőjében, kissé nagyobb telken áll, mint a többi. Emeletes, fehér bádoggal tetőzött épület; halvány vörösre festve s sarkain folyondárindákkal befuttatva. Messziről kellemes képet nyújt, — de annál nagyobb a csalódásunk, ha a fogadóba már beléptünk.

Az épületnek (mely különben azonos építési stílusú a többi womansfieldi házzal) négy homlokzata van s szabályos négyszöglet képez. A tetőt 4 rendes háromszög alkotja barna palaközből vagy bádoggal.

Benn szűk s tökéletesen sötét udvar van, mely fölül a háztetővel fődött s csak a nyitott kapún át kap világosságot.

Az emeletet szűk deszkafolyosó futja körül, melyre lajtorjaszerű lépcsőzet vezet meredeken. Ha már az udvar földszinte homályos, itt e kakasülő-szerű emeleti folyosón tökéletesen sötét van s ezért a bölcs womansfieldi némberek minden udvarban egy örökkévaló vestalámpát tartanak, mely sok orrbeütéstől kíméli meg a járatlan, idegen halandót.

A milyen esetlenek a házak egyenként, olyan az egész telep egészben. Említém, hogy három utcából áll; de nem szükség ép olyan utcákra gondolni, mint a milyenek nálunk vannak. Egy rendetlen girbe-görbe, némileg mégis összefüggő *nyílás* itt az utca a házlabirintban, hol az egyik épület kisebb, a másik belebb, a harmadik meg éppen az utca közepére helyezkedett. Egyik homlokzatával, a másik féloldalt, a harmadik meg éppen háttal fordul az utcának, a mint éppen tulajdonosnője szomszédnőjével vagy visavisjával *faché*-ban van. Ritka eset, hogy az összeveszésnek elköltözködés volna a vége; ellenben igen divatos ilyenkor a haragos szomszéd felé való front ablakait betömetni, kifalazni (ezt a részt aztán rakatárul, kamrául használni) s más felé frontot csinálni. A házak négy oldal felé való azonos építési stílusú ezt a manővert tökéletesen jóváhagyja s igazolja s részemről nem ajánlhatom eléggé a magyar fölemelés Péter-Páloknak.

Említettem, hogy a womansfieldi „szálló“-n nincsenek rendes árak s általán fogadói ellátás. Ez onnan van, hogy a ki ez asszonyi köztársaságba elég vakmerő betolakodni, rendszerint maga is asszony, s ha mégis nagy ritkán férfi vetődik ide, ennek már vagy üzleti, vagy egyéb ismerői vannak, a hova szállhat. Az idegen utas itt vajmi ritka vendég s ezért a fogadó berendezése nem is fizetné ki magát. Ha valakinek senkije sincs, akkor mrs. Hatter úrhölgygyel megalkuszik egy ebéd iránt, egy külön kamra árában s a mint megegyeznek, úgy fizettetik a számla. Óvakodjék kiki valami nézeteltérésre jutni e delnőkkel szemben, menthetlenül el van veszve ha bírói forum elé kerül az ügy. Azt mondják, a mely férfi egyszer odakerült, az még ép bőrrel, büntetés nélkül nem került vissza. Valóságos férfi-inquisitio!

Mr. Hatter úrasszony egyébkint jámbor teremtés s egyébkint sem panaszkodhatom senkire. Tartózkodtam egy ebéden kívül egyéb ellátásra nézve megalkudni s ő igen méltányan 40 centben állapította meg az árát. Eunyiért New-Yorkban becsületes lunch-ot sem kap az ember.

Ebédután mrs. Hatter nővére, egy 35—38 éves barna nő ciceroneúl ajánlkozott a telepen. Igen barátságos volt; fürgé nyelvű külömben is s így unalomról épen nem panaszkodhatám. Meg kell ugyan vallanom, hogy a piaczi árak Firelandban, hová vetemény-termékeiket s tenyészdeik hizottait vinni szokták, nem igen érdekelték, valamint az sem, hogy meg vannak akadva egy *lelkész* hiányában; de annál nagyobb érdeklődéssel hallgattam telepök alapításának történetét, melyet mrs. Hatter 1867-re datál, a mikor elsőben mrs. Rulfs hat más üggyársnőjével költözött e völgybe s erélyöknek, s rábeszélésüknek, felhívásaiknak, ügybuzgóságuknak s fokankint emelkedett népszerűségüknek sikerült végre annyi hívőt találni az Egyesült-Államokban, hogy azóta im alig telt 6 év s már 70-nél több házat számlál a telep. „Egyedül álló polgárnők“ egyesülete ez — úgy mond — abból a czélból, hogy közös erővel s férfiak nélkül is boldoguljanak, előmintájául a végre is felderülő jogos nő-emancipationának.

Egy gyanakvó „Hm“ lebbent el ajkaimról.

— A kétely eloszlik s a kislelkűség kénytelen elismerni — folytatá a mindinkább neki tüzesedő cicerone beszédét — hogy Womansfield életképes telep. Tekintse öngazdaságunkat, nézze vetéseinket, látogasson el aklainkhoz, vizsgálja meg községi intézmé-

nyeinket, tanulmányozza társas- s egyleti életünket, (mert van olvasó s tornaegyletünk, takarékpénztárunk), nézze meg iskolánkat s jöjjön vélem nagy papirgyárunkba, melynek kürtőjét ott láthatja a völgy alján: meg fog győződni a legnagyobb rend- s fegyelemről, a legbuzgóbb szorgalomról s el fogja ismerni, hogy községi nőtanácsunk bizvást legalább is egyrangú bármely más silányabb city kupak-tanácsával.

— Hiszen, asszonyom! De...

— De?...

— Mi célra való ez az elzárkozottság, mi magasztosabb eszme ez a férfi-gyűlölet?...

— Téved, uram! Mi nem gyűlöljük a férfiakat. Ellenkezőleg. Magányunkban sokkal inkább érezzük segítő karuk, higgadt élet-tapasztalásuk hiányát. Örömeinket nem oszthatjuk meg velök, pedig a mi szívünk is csak női szív, mely boldogítani s boldog lenni óhajt. Ah, köztünk egyetlen férfigyűlölő nő sincs. Sokkal jobb érzésű, sokkal okosabb annál mindenikünk — elhigye! — hogy sem ily bárgyú dőreségre vetemednék. A mi célunk nem egyéb, mint egy virágzó boldog s gazdag várost, idővel kerületet („womansdistrict“) alapítani, mely mindenben, értse meg, mindenben kifogástalan tagja legyen az Egyesült-Államoknak, s melyre rámutatva majdan, *tökéletes s soha meg nem czáfolható joggal fogjuk követelni a senatustól a nők egyenjogusítását a férfikkal!*

Mrs. Hatter olyan meggyőzőleg s oly nyomatékkal mondta el e szavait, hogy pillanatig sem kételkedhetém többé. Úgy van úgy! A világ nyoleczadik csodája Womansfield! A nőemancipáció bölcsője, melynek fejlődő csecsemője fonák saturnuskint készül megenni — édes apját. Megdöbrentem s szinte örültem a gondolatra, hogy még Magyarországon a feleségek nem tudnak e készülő viharról semmit.

Valami megnevezhetlen vegyülete a bámulatnak, gúnynak s tanáskodásnak fogott el. Félig igazat adtam a nőnek, félig szánakoztam erőlködésükön; bámultam kitartásukat a nagy „jog“ kivívása érdekében, s önkénytelen erőt vett rajtam a gúny, ha eszembe jutott, hogy ez a „jog“ tulajdonképen „kötelesség“, a gond, a küszködés, a fáradság, az élettel való örökös harcz nehéz kötesessége. Szegény nők, — gondolám — én megbocsátom részemről istenkisértő bűnösöket... mert hiszen bizvást nem tudják ők, mit cselekesznek.

Kiértünk a papirgyárhoz. A Husthe-Creek partján áll; félig a víz, félig gőz hajtja. Igen practicus berendezésű gyár ez s Smitt

et Minnier fiumei papirgyárára emlékeztetett, mely épen ily rendszerben épült.

A womansfieldi gyár összes személyzete — mondanom sem kell — mind nőkből állott, s a munkásnők legtöbbször, 100-on felül itt dolgozik. Keresményök, illetve a gyár jövedelme, takarékpénztárukba megy, melynek növekvő tőkéje aztán a St. Lousi takarékpénztárban gyümölcsöztetik.

A nők itt is igen előzékenyen fogadtak. Kézséggel vezettek teremről teremre, műhelyből műhelybe s részletesen megmagyaráztak mindent. Az igazgató az évi tiszta jövedelmet, melybe a munkásnők díjazásának fölsőlege is értendő, 250.000 dollárra teszi.

A látogatás végével a works-office-ban ízletes uzsonnára terítették. Hideg sült s kávéval kínáltak; illatos cigarret nyújtottak s szívélyes bucsút vettek tőlem.

Az iskolában, — hová szintén elkísért ciceroném — 20—25 gyermek ült. Mikor beléptünk s a tanítónő, egy fiatal hölgy, kifejezésteljes arccal, szívélyesen elénkbe jött, üdvözlésünkre a kis népség fölkelt a padokról s sípogó kedves gyerekhangon valami köszöntő himnusra gyűjtött. A tanítónő szívesen átengedé nekünk cathedróját, maga pedig apró növendékei közt járva kérdéseket intéze hozzájuk, melyekre a kis csemeték bátran s okosan megfeleltek.

Mikor kiléptünk a tanteremből s szállómra visszaindulóban valánk, még nem állhattam egy kérdést.

— Asszonyom...

— Kérem.

— Az iskolában — sajátságos — nemcsak leány — de fiúgyermeket is láttam... s egyáltalán a „férfiatlan“ köztársaságba hogy kerülnek gyermekek?

— Ah, ah!... Ah... ne csodálkozzék — felelé kalauzom kissé akadozva — a gyermekek egy részét új lakostársnőink hozták magukkal, másik részét... úgy nevelőbe fogadjuk. Tetszik, érteni?

— Már tökéletesen értem.

— — — — —

Mrs. Hatter s nővére még a kocsit rendelték meg számomra, mely idehozott, hogy Blackhouse-ba, hol már vasutállomás van, vigyen s aztán bucsút vettem tőlük.

Egy sajátságos élettapasztalattal s egy még sajátságosabb életfelfogás ismeretével gazdagabban érkeztem harmadnap a Michigan partjaira.

~~~~~

IX.

VELENCZE MODERN TITKAIBÓL.

IRTA : WILKIE COLLINS.

(7. folytatás.)

XXIII. FEJEZET.

„...Neked van némi befolyásod Ágnesre, Henry! kérlek próbáld meg, tégy meg minden lehető a dolog tisztába hozatalára. Nőm szobalyánya ma reggel koczogtatott Ágnes ajtaján, hogy szokásos theáját adja be. Nem kapván feleletet, az öltöző szoba felől fordult, s ime az ajtót bezáratlanul, Ágnest pedig ájúlta találta az ágyán. Nőm segélyével magához térítették s a szegény leány azt a rendkívüli történetet adta elő, melyet az imént meséltem el neked. Magad láthattad, hogy a szegény teremtes nagyon el volt fáradva hosszas utazásunktól! idegei fel valónak izgatva — és ő különben is könnyen lát rémes dolgokat álmában. Pedig makacsul visszautasít minden észszerű magyarázatot. Nem teheted fel rólam, hogy rosszul bántam vele: a mit egy férfi megtehet a női szeszélynek, mindent megtettem. Írtam a grófnénak (fölvett czímén), hogy visszaadjuk neki a szobát. Ő kitérőleg válaszolt. Nehogy a szállodában köztudomású legyen, elrendeltem, hogy a szobát csak egy-két éjre tartom meg, Ágnest pedig nőm gondjai alá helyezem. Tehetek-e többet? Bármily kérdést intézett hozzám Ágnes, tehetségem szerint válaszoltam neki; tudja mindazt, a mit a mult éjjel Francisról és a grófnőről meséltél. De még sem nyugtathattam meg elméjét. Már felhagytam minden reménynyel. Most az étteremben van. Kérlek menj hozzá és nyugtasd meg.“

E szavakkal kísérte lord Montbarry beszédét. Henry nem tón rá semmi megjegyzést, hanem egyenesen az étterembe siet. Ágnest izgatottan fel s alá sétálva találta. „Ha azért jön ide, hogy bátyja szavait ismétlje,“ fakadt ki, mielőtt Henry szólhatott volna, „ki-

mélje meg magát a fáradságtól; nekem nem kell a józan ész, hanem egy hű barát, a ki higgyen szavaimnak.“ „Én ilyen barátja vagyok,“ felelé Henry nyugodtan, „és mindent tudok.“ „Hát ön is azt hiszi, hogy álom csalt meg?“ „Én tudom, hogy kegyed nem álmodott, legalább részben nem.“ „Mely részben?“ „Abban a mit a grófnéról mondott. Az tökéletesen igaz...“ Agnes erre megállott. „Miért tudtam azt csak ma reggel, hogy a grófné és mrs. James ugyanegy személy?“ kérdé bizalmatlanul. „Miért nem tudatták azt velem tegnap este?“ „Kegyed felejtí, hogy a szobacserét már Velenczébe érkeztem előtt elfogadta,“ felelé Henry. „Engem szüntelen ingerelt a gondolat, hogy mondjam el kegyednek sejtelmemet, de látván, hogy az alvásra el van már rendezve szobája, ildomtalannak tekintettem kegyedet nyugtalanítani. Mai reggelre halasztottam, miután bátyámtól értesültem, hogy kegyed gondosan bezárta ajtaját. Nem tudom elképzelni, hogy jutott e nő a kegyed szobájába. Csak annyit mondhatok, hogy a grófné jelenléte nem volt puszta álom. Saját magára hivatkozhatom, hogy való volt.“ „Saját magára?“ viszonzá Agnes izgatottan. „Látta őt ma reggel?“ „Mintegy tíz percz előtt láttam.“ „Mit csinált?“ „Magába merülve írt. Még kegyed nevének említésére sem tekintett fel reám.“ „Tehát emlékezett reám?“ „Némi vonokodással emlékezett kegyedről. Látván, hogy magától semmit sem akar nekem mondani, újra kérdeztem, mintha épen kegyedtől jöttem volna. Erre megszólamlott. Nemcsak azt vallá be, hogy a Francisknak is elmondott babonás indokból helyezé el kegyedet a szobában, hanem azt is, hogy ő ült az ágy felől, (saját szavai szerint) azt lesve, mit fog kegyed látni. Ezt hallván rá akartam venni, beszélje el, hogyan jutott a terembe. Kedvetlenül kéziratára pillantott és írni kezdett. „A bárónak pénzre van szüksége,“ mondá, „nekem színművemmel kell azt megszereznem.“ A mit e nő látott vagy álmodott, míg a kegyed szobájában volt, most lehetetlen kipuhatolni. De bátyám előadásából s saját visszaemlékezésemből ítélve úgy találok, hogy valamely újabb befolyás lényeges változást idézett elé e nyomorult asszonyban. Elméje (talán az utolsó éj óta) részben meg van zavarodva. Egyik jele az, hogy úgy beszélt a báróról, mintha még most is élne. Pedig Francisknak kijelenté, hogy meghalt, s ez való is. Az Egyesült-Államok milanoi consula megmutatta a halotti jelentését egy amerikai ujságban. A mennyire kivehetem, most egy eszme foglalja el egész lelkét, hogy egy színdarabot írjon Francis színháza számára. Lehet, Francis bátorítá, hogy ezen az

uton sok pénzt fog szerezni. Azt gondolom, testvérem rosszul tette. Nemde?⁴ A nélkül, hogy válaszolt volna, Agnes rögtön felkelt szé-
kéről. „Henry! Lesz szives engem a grófnéhoz vezetni?” Henry
habozott. „Van-e kegyednek elég bátorsága a tegnapi ijedség után?”
kérde Agnestől. Rokona reszketett, arcán elenyészett a pír, de azért
fentartá elhatározását. „Tehát ön hallotta, mit láttam a múlt éjjel?”
mondá félénken. „Ne beszéljünk róla!” vágott közbe Henry. „Ke-
gyed ne izgassa magát vele!” „De nekem beszélnem kell! Elmém
szörnyű kérdésekkel van tele. Tudom, hogy azt nem azonosíthatom
vele — és mégis újra meg újra azt kérdezem magamtól: ki jelent
meg nekem? Ferrari vagy talán...?” Erre megállott. „A grófné
tudja, nekem látnom kell a grófnét!” kezdé újra egész hévvel. „Nem
bánom, ha elhagy is a bátorságom, meg kell kísérlenem. Kérem vi-
gyen hozzám!”

Henry aggódva nézett reá. „Ha teljesen el van reá határozva,
nem bánom, minél előbb annál jobb. Emlékszik, mily csodálatosan
beszélt a grófné kegyed befolyásáról, mikor Londonban lakába tola-
kodék.” „Jól emlékszem, miért kérdi?” „Azért mert lelkének jelen
állapotjában kegyed lehet azon boszúló angyal, a ki számadásra von-
hatja őt.” Henry várakozék, hogy mit mond reá Agnès, de ez csak
karjába fogódzott és némán az ajtó felé vezette. A grófnőt írva ta-
lálták. Mikor papíráról Agnesre tekinté, vad fekete szemeiben a
kétely kifejezése tűnt fel. Pár pillanat múlva magához látszék térni.
A toll kiesék kezéből. Reszketve és jobban megnézte Agnest, végre
fölismeré. „Eljött már az ideje?” kérde halk tompa hangon. „Hagy-
jon egy kissé békét, még nem végeztem be írásomat!” Ezzel térdeire
ereszkedett és kőrőleg emelé fel kezeit. Agnes még nem tudta ma-
gát összeszedni a tegnapi ijedségtől s most megint felizgatta idegeit e
jelenet, úgy hogy nem tudta, mit mondjon, vagy mit tegyen. Henry-
nek kelle szólania. „Intézzon hozzá kérdéseket,” monda lassubb
hangon. „Lássam, most megint az a vak tekintet mutatkozik az ar-
czán!” Agnes azon volt, hogy összeszedje minden bátorságát. „Ke-
gyed az éjjel szobámban volt...” kezdé. Mielőtt tovább szólhatott
volna, a grófné fölemelte kezeit s ijesztő sóhajt hallatott. Agnes
visszariadt és mintha ki akart volna menni a szobából. De Henry
visszatartá és azt sugta fülébe, hogy csak kérdezze tovább. Agnes
némi erőködéssel engedett. „Én a múlt éjjel abban a szobában alud-
tam, melyet kegyed engedett át nekünk,” kezdé újra. „Ott láttam...”
A grófné hirtelen lábaira állott. „Ne többet! Jézus, Mária! kegyed

azt hiszi, hogy el kell mondania, a mit látott? Azt hiszi, hogy nem tudom, mit jelent az kegyednek és nekem? Ítéljen magában miss. Vizsgálja meg saját lelkében. Biztos arról, hogy végre ütött a számadás órája? Kész engem követni a mult bűnein keresztül a halál titkáig?“ Azután íróasztalához fordult a nélkül, hogy a feleletre várna. Lesüté szemeit; majd visszanyeré régi tűzét és hevét, de csak egy pillanatra; azután leereszté fejét és mélyen sóhajtott, amint kinyitá az asztalon álló pulpitust, melynek fiókjából egy halvány írással telt velinlapot vón ki. Szakadozott selyemszálak függének le széléről, mintha valamely könyvből tépték volna ki. „Ért kegyed olaszúl?“ kérde Agnesnek nyujtva a lapot. Agnes fejével inte, hogy igen. „E lap“ folytatá a grófnő, „a palota régi könyvtárának egyik könyvéből való, mikor még ez az épület palota volt! Ki tépte ki belőle, nem kell tudnia. Mi czélra szakítottat ki, kegyed, magától is kitalálja, ha akarja. Olvassa előbb azt, a mi az ötödik sorban van.“ Agnes érzé, hogy össze kell magát szednie. „Kérem adjon egy széket,“ mondá Henrynek, „megteszem a mi tőlem telik.“ Henry Agnes széke mögé vonúlt, hogy vállalai felett olvashassa az írást és segíthessen neki megértésében. Magyarúl így hangzék:

„E palota első emeletének tudományos vizsgálatát bevégeztem. Nemes és kegyelmes patronusomnak, e dicső épület urának kívánságára mosta második emeletre megyek, hogy folytassam a catalogust vagy a képek, disztimények és más kincsek leírását. Hadd kezdjem a palota nyugoti végén levő szegletszobával, melyet a caryatidok termének neveznek a benne levő szobroktól. A mű aránylag újabb készítmény, csak a XVIII. századból való és a korszak romlott ízlésére mutat. A kandalló köpenye mégis kelt némi érdeket, mert egy gonddal készült rejtkehelyt főd a palló és az első szoba boltozata között, mely még a velencei inquisitio gonosz idejéből való, mikor hír szerint az én kegyelmes uramnak egyik őst mentette meg e szörnyű törvényszék üldözésétől. E különös rejtkehely gépezete fentartatott a mi urunk parancsára. Ő maga méltóztatott nekem megmutatni a mű titkát. A két caryatidhoz közeledvén, tedd kezedet azon alak homlokára, mely, ha a kandallóval szembenállsz, baloldalodra esik, azután nyomd fejed befelé, mintha a fal felé akarnád szorítani. Ezzel mozgásba hozod a falba rejtett gépezetet, mely megfordítja a tűzhely követ és feltárja az alatta levő üres helyet. A térség oly nagy, hogy egy ember könnyen végig fekhetik benne. A bezárás módja szintén nagyon egyszerű. Tedd kezedet az alak halántékára és nyomd magad felé és a tűzhely köve ismét helyre mozdul.“

„Nem szükséges tovább olvasnia,“ mondá a grófnő. „Emlékezzék csak vissza, mit olvasott.“ Azután pulpitusába tévé a velinlapot és az ajtó felé indult. „Jöjjenek!“ mondá „és lássák, a mit a szellemes franczia a vég kezdetének mondott. „Agnes alig volt ké-

pes székeről fölkelni, tetőtől talpig remegett. Henry karját nyújtá neki. „Ne féljen“ sugá, „én is ott leszek.“ A grófné a nyugoti lépcsőn haladt és a 38. számú ajtónál állott meg. Ez a régi időben báró Rivar szobája volt, Agnes hálósobája felett. A két utolsó nap üresen állott. „Látja kegyed,“ mondá a grófnő a kandalló figurájára mutatva, „és most már tudja, mit kell tenni. Megérdemlém-e, hogy kegyed az igazságot kegyelemmel mérsékelje?“ folytatá halakban. „Adjon nekem még néhány órát. A bárónak pénzre van szüksége — színművemmel kell megszereznem.“ Kifejezéstelen mosoly jelent meg ajkain és szavait taglejtéssel kísérte. Meggyöngült elméjének összeszedése lelkének minden erejét kimerítette. Mikor kérelmét Agnes megadta, nem fejezte ki köszönetét; csak annyit mondott: „Miss, ne féljen, nem fogok kegyedtől elszökni. A hol kegyed van, ott kell nekem mindvégig maradnom.“ Szemeinek nehéz és kába tekintete körüljárt a szobában. Azután az öreg asszonyok járásához hasonló lassú és ingadozó léptekkel írásához tért vissza.

~~~~~

XXIV. FEJEZET.

Henry és Agnes egyedül maradtak a Caryatidok szobájában. a művész vagy író, kitől a palota leírása származott, pontosan előadta a kandalló köpenyének hiányait. Romlott izlés mutatkozik a mű minden részén. Mégis sok tudatlan utazó bámulatában részesült, részint hatalmas terjedelméért, részint különféle márványáért, melyekből művésze összeállította. A kandalló köpenyének fényképét nyilvános helyeken is árulták s az angol és amerikai utazók nagyon vásárolták. Henry a mint a tűzhely előtt állott, a balfigurához vezette Agnest. „Akarja, hogy megpróbáljam?“ kérdé. Agnes hirtelen kivonta karját és az ajtó felé fordult. „Én nem nézhetek reá,“ mondá. „Az a kegyetlen márványarcz megreszkettet engem.“ Henry az alak homlokára tevő kezét. „Édesem mi riasztja meg ezen a classikus fön?“ kérdé enyelgve. De mielőtt megnyomhatta volna a főt, Agnes sebesen kinyitá az ajtót. „Várjon, míg kinn leszek a szobából!“ kiáltá. „A pusztá gondolat, hogy ön ott találhat valamit, elrémit engem!“ Még visszanézett, amint átlépte a küszöböt. „Én nem hagyom el kegyedet,“ mondá, „künn várakozom.“ Azután betevé az ajtót.

A mint Henry magában maradt, kezét még egyszer az alak márványfejére tevő. Már-már mozgásba hozta a gépet, mikor ismerős hangok zaja hallatszott a folyosón. Egy női hang kiáltá: „Drága Agnesem, mennyire örülök, hogy újra látlak!” Majd egy férfihang ajánlkozik, hogy néhány barátját mutatja be „miss Lockwoodnak.” A harmadik hangban Henry a vendéglőst ismerte föl, a ki meghagyta a szobapinczérnek, hogy a folyosó végén levő üres termeket mutassa meg a hölgyeknek. „Ha még több kényelemre van szükségök,” mondá, „itt egy pompás termem van.” Ezzel kinyitá az ajtót és Henry Westwick állott előtte. „Ez valóban kellemes meglepetés, sir!” mondá a vendéglős, „ön a mi kandallónkat bámúlja. Szabad kérdezmem, hogy érzi most magát hotelünkben. Valjon megint elrontotta étvágyát a természetfölötti befolyás?” „Most megkímélt a természetfölötti befolyás,” felelé Henry. „Ön talán mégis úgy találta, hogy a család néhány más tagja is szenvedett általa.” Henry komolyan beszélt, boszantá azon bizalmas hang, melylyel a vendéglős az ő multkori ittlétére hivatkozott. „Most tért vissza?” kérdé. „Épen e pillanatban, sir. Az ön barátjaival volt szerencsém egy vonaton utazni, Mr. és Mrs. Arthur Barville-lel és útítársaival. Miss Lockwood is velök van, a termeket nézik. Tovább szándékoznak itt maradni, ha alkalmas szobát kapnak.” E hír a rejtkehely kipuhatlására bírta Henryt, mielőtt megzavarhatnák. Eszébe jutott, hogy Agnes távollétében más tanúnak kell jelen lennie. A nagyon barátságos vendéglős állott most rendelkezésére. Most tehát újra a carryatid alakhoz fordult és elhatározta, hogy önkénytelen tanúvá teszi a vendéglőst. „Örvendek a hírek, hogy végre megjöttek barátaink,” mondá. „Mielőtt kezet szorítanék velök, valamit kérdezek öntől e műre nézve. Az alsó lépcsőn bizonyos fényképeket láttam. Eladók azok?” „Igen, Mr. Westwick!” „Azt hiszi ön, hogy e kandalló oly szolid, a minőnek látszik?” folytatá Henry. „Mikor bejött épen azon bámúltam, valjon ez az alak nem esetleg vált el egy küssé a faltól.” Azután kezét harmadszor tevő a márványhomlokra. „Nekem küssé előrehajoltnak látszik. Csaknem azt képezem, hogy most eltolhatnám e fejet, ha érinteném.” Amint e szavakat mondá, befelé nyomta a főt. Rögtön csikorgó vas hangja hallatszék a falban. A szilárd tűzhely a két ember lábánál elmozdult helyéről és lent egy sötét ürt tárt fel. Abban a pillanatban az ismert rendkívüli bűz jelentkezik és elárasztá a szobát.

A vendéglős visszariadt. „Jó isten! Mi az, mr. Westwick?!”

kiáltá, „mi lehet az, mit gondol ön?” Visszaemlékezvén, hogy nemcsak Francis bátyja érezte e szagot az alsó teremben, hanem Agnes is a múlt éjjel, Henry elhatározta, hogy vigyázni fog magára. „Engem ép annyira meglep, mint kegyedet,” volt a válasza. „Vigyázzon egy pillanatig, sir, meg kell akadályoznom, nehogy ide találjanak jönni a hölgyek.” A vendéglős elsietett és jól bezárta maga után az ajtót. Henry kinyitá az ablakot és tiszta levegőt lehelve várakozék. Új fölfedezés sejtelve foglalkoztatá elméjét. Elhatározta, hogy kutatásában egy lépést sem tesz tanú nélkül. A vendéglős kezében viaszgyertyával tért vissza, melyet a szobába léptével azonnal meggyújtott. „Most nem kell a megzavarástól tartanunk,” mondá. „Legyen szíves Mr. Westwick fogja a gyertyát. Az én dolgom lesz megtalálni, a mit e rendkívüli fölfedezés magában rejt.” Henry átvette a gyertyát. Az ürbe tekintve, a lobogó világnál egy sötét tárgyat pillantottak meg a fenéken. „Azt hiszem, hogy elérem,” mondá a vendéglős, „ha lefekszem és egész karomat betehetem az ürbe. Letérdelt a pallóra — és habozott. „Kérem sir, nem adná ide keztyűimet?” mondá. „A kalapomban vannak az ön megettí széken.” Henry odaadá keztyűit. „Nem tudom, mit fogok meg vele,” magyarázá tovább, amint kelletlen mosolylyal jobb kezére húzta keztyűjét. Most egész hosszában végig feküdt a pallón és jobb kezével az ürbe nyúlt. „Nem tudnám megmondani, mit fogtam meg,” mondá. Félíg fölkelve kihúzta kezét. A következő pillanatban rémülve ugrott lábaira. Egy emberi főt ejtett a pallóra, mely Henry lábához gurult. Ez volt azon útálatos fej, melyet éji visiójában Agnes látott maga felett lebegni. A két férfi egymásra nézett a rémülttől némává téve. A vendéglősnek legelőször a szálloda érdeke jutott eszébe. „Az istenért nézze meg kérem az ajtót, nehogy valaki észrevegyen bennünket.” Henry gépiesen az ajtó felé ment. Épen mikor a kilincsre tette kezét, hogy szűkség esetén megfordítsa a kulcsot, a pallón fekvő tárgyra pillantott vissza. E formátlan és rothadó arezot nem leheté valamely ismerősehez hasonlítani, és mégis homályos kétely szállotta meg lelkét, mely megrendíté őt. Ugyanazon kérdések gyötrék az ő elméjét is, a melyek Agnesét. Azt kérde magától: „Kihez hasonlított e fő, mielőtt rothadni kezdett volna? Ferrarihoz? vagy talán —?” Itt remegve állott meg, épen úgy mint Agnes. Agnes! E név, mely minden női név között a legdrágább volt neki, most mily félelmes! Mit mondana most neki? Mi lenne a következménye, ha feltárná előtte az igazságot?

Léptek nem közeledének az ajtóhoz, hang nem vala hallható. Az utasok elfoglalták a folyosó keleti végén levő szobákat. Elég hosszú szünet állott be arra, hogy a vendéglős magához térhessen és életének, t. i. a szállodának érdekei jussanak eszébe. Aggódva közeledék Henryhez. „Ha köztudomású lesz e rémítő fölfedezés,” mondá, „a hotel bezárása és a társulat bukása lesz kikerülhetlen következménye. Biztos lehetek az ön discretiójáról, sir?” „Ön bízhatik bennem” felelé Henry. „De a discretiónak is vannak határai” tévé hozzá „oly fölfedezés után, a minőt mi tettünk.” A vendéglős megérté Henry e szavait, hogy nekik mint törvénytisztelő és becsületes embereknek a község előtt is vannak kötelességeik. „Módját találom, mondá, hogy egyszerre eltávolítom e hulladékot és a rendőrséggel tudatom a dolgot. Velem akar kijönni a szobából? Nincs-e ellenére itt őrködni és visszatértemkor segíteni?” Beszéde alatt az utazók szavai újra hallatszottak a folyosó végéről. Henry tüstént arra határozta el magát, hogy a teremben fog várakozni. Visszariadt a gondolattól, hogy most Agnessel találkozának. A vendéglős távozni sietett azon reményben, hogy nem veszik észre. — De vendégei észrevevék, mielőtt a lépcső elejéhez ért volna. Henry tisztán hallotta szavait, a mint a kulcsot megfordítá. Míg az ajtó egyik oldalán a fölfedezés szörnyű drámája haladt előre, azalatt a másik oldalon trivialis kérdések folytak Velence mulatságairól, tréfás vitatkozások a francia és olasz konyha érdemeiről. A hang fokunkint halkabb lőn. Az utazók elrendezék, beoszták az napi kirándulásaikat, és már kimenőben valának. Egy-két percz múlva csend lőn.

Henry az ablak felé fordúlt, azt gondolván, hogy a szép kilátás majd felűdíti lelkét. Figyelme csakhamar a pallón fekvő rémes tárgyra tért át. Álom vagy valóság volt-e, amit Agnes látott? De hogyan tudta azt túlélni? A mint e kérdés forgott elméjében egy a pallón a fej közelében fekvő tárgy tűnt szemébe. Szorosabban megnézve, látta, hogy vékony aranylapocska, melyhez három hamis fog van erősítve, melyek valószínűleg a rázás alkalmával estek ki. E fölfedezés fontossága és a másokkal való közlés szüksége jutott azonnal Henry eszébe. Ennek segélyével földeríthetni vélte az iszonyú bűn titkát. Azért zsebébe rejté a fogakat, föltevén, hogy ha minden más próba sikertelen lesz, hasznát fogja venni. Újra visszatért az ablakhoz: a szoba magánya kezde lelkére nehezedni. A mint kinézett és a szép kilátást akarta élvezni, gyöngé koczogás hallatszék

az ajtón. Kinyitni sietett — azután nyitás közben meghökkent. Kétkedni kezdte, hátha nem a vendéglős koczogott? Azért megkérde, hogy „ki az?” Agnes válaszolt. „Van-e valami mondanivalója, Henry?” Csak nehezen tudott felelni. „Most nincs,” mondá zavartan. „Bocsásson meg, hogy nem nyithatom ki az ajtót. Később beszélek kegyeddél.” Az édes hang újra hallatszék s könnyörögve szóla. „Henry! kérem ne hagyjon magamra; én nem mehetek most vidám emberek közé.” Hogy álljon ellen e kérésnek? Hallá sóhaját, hallá ruhája susogását, a mint búsan távoztak. Kilépett és Agnes után ment a folyosón. Agnes reszketve tért vissza, a mint őt hallá. „Van-e valami oly rettenetes mint ez?” Henry, hogy támogassa átkarolta őt. Egy gondolat jutott eszébe, a mint e nő kétkedve és aggódva nézett reá. „Kegyed megtudja, mit fedeztem föl,” mondá, „ha kalapot tesz fejére és kijön velem.” Agnes meg volt lepve. „Ha kimegyünk, elmondja nekem?” kérde. „Nekünk mindenekelőtt ki kell beszélnünk magunkat Montbarry halálát illetőleg. Elviszem kegyedet az orvoshoz, a ki betegségében ápolta, és a consulhoz, a ki a sírba kísérte.” Tekintetét hálásan függeszté Henryre. „Oh mily jól ért kegyed engemet!” E pillanatban hozzájok csatlakozék a vendéglős is. Henry átadá neki a szoba kulesát, azután a szolgáltnak inte, hogy egy gondolat tartsanak készen számukra. „Elhagyja ön a hotelt?” kérde a vendéglős. „Bizonyos akarok lenni némely dologról,” sugta neki Henry, mikor kezébe tevé a kulcsot. „Ha szüksége lesz rám a rendőrségnek, egy óra múlva itt leszek.

(Vége következik.)

X.

KÖNYVSZEMLE.

— *Die primitive Cultur des turko-tatarischen Volkes auf Grund sprachlicher Forschungen* erörtert von *Hermann Vámbéry*. Leipzig, Brockhaus, 1879. — Jeles tudósunk könyve kitűnő szolgálatot tesz a török-tatár népek kezdetleges műveltségének megismerésére. Munkájának létrejöttére befolyással volt a jeles finn tudós, Alquist hasonló műve munkája, mely a nyugoti finn nyelvek műveltségi szót tette vizsgálódása tárgyává. Vámbéry munkája annál háladatosabb és némileg könnyebb vala, mert a török tatár népek nehézsége, stabilismusa és zárkózottsága nem engedte, hogy e ragozó nyelvek oly nagy változáson menjenek keresztül, mint akár az árja, akár a finn-ugor népeké. A török-tatár népek különben is aránylag újabb időben jöttek szorosabb érintkezésbe az árjakkal s csak ritkán veszíték el nemzetiségüket általa. Mielőtt azonban szorosan tárgyhöz fogna, *in mediases* rohanna, bevezetésül néhány érdekes kérdést vitat meg. Ilyen mindjárt könyve elején, valjon az ethnographia vagy a linguistica világa mutatja meg jobban a népek rokonságát. Tudjuk, hogy hazánkban is igen sokan tiltakoztak a linguisták finnugor atyafisága ellen, maga Horváth Mihály hosszasan bizonyítgatja az ethnographiának e téren nagyobb jogosultságát. Vámbéry megtámadja az ethnographia feltétlen jogosultságát; az általa Európába, Budapestre hozott özbég tatárt is példa gyanánt mutatja be, a kin az égalj és más életmód némi változást idézett elő, de egyúttal azok nézetét sem fogadja el, a kik e tekintetben a nyelvet tarták egyedül üdvöztetőnek; mert nagyon jól tudja azt, hogy valamint a clima befolyása alatt megváltozik az ember külseje, úgy századok folytán elvesztheti, föleserélheti nyelvét is. E föleserélés nagyobbbrészt az illető népek számától s még inkább műveltségi fokától függ. A nomádok, ha kisebb számmal vannak, oly könnyen változtatják nyelvüket, mint szokásaik- és erkölceiket. Olykor néhány évtized is elég arra, hogy nyelvök sok idegen elemet szedjen magába. Félnomádoknál már nehezebben megy a magába szedés, megtelepedettek pedig igen nehezen. Például a mongolok beütésekor Közép-Ázsiába egyes mongoltömegek perzsául vagy törökül beszélő elemek közé szorultak, csakhamar elveszték nyelvüket, úgy hogy ma csupán törzs- és nemzetségi neveikről ismerhetők fel. Ilyenek a Nőkisz, Naiman és Kitai özbég nemzetségek, melyek ma mind törökül beszélnek; tovább Herat és Kabul között a hezारेsek, kik mongol eredetűek daczára perzsa nyelven szólnak s így tovább. A nyelveserére még nagyobb befolyása a műveltségnek van. A kevésbbé művelt népek a tárgyakkal a szokat is átszokták venni, sőt néha oly hatással van rájuk az ott megtelepedett népek nagyobb műveltsége, hogy magát nyelvök alaktánát is megváltoztatják; Vámbéry a perzsában és új perzsában erre is talál példát, sőt egy kissé

szétekintve a magyarban is akadunk ennek nyomára, pl. a *fog-os* jövő, a *vala, volt, volna* segéd igék szerepe valószínűleg idegen befolyás szüleménye. Ha tehát ily könnyen cserélhetik és változik el nyelvök, mennyiben szolgál eszközzül valamely nép eredetének, őstörténetének megismerésére? — Mennyiben van igaza Grimmnek, a jeles német nyelvtudósnak, mikor azt mondja, hogy „a mi nyelvünk a mi történetünk is”? Vámbéry beható vizsgálat után azon következményre jut, hogy a török népnél a nyelv világa nem deríti fel a politikai történetet, a nép eredetének kérdésénél hasznát lehet ugyan venni, eredményei azonban nagyon problematikusok, úgy hogy nézete szerint valamely népnek csupán társadalmi multját, műveltségtörténetét világíthatni meg a nyelv fáklyájával. Csak ennyiben igaz legalább a török-tatár népeknél, hogy nyelvök egyttal történetök is. Rendkívül nagy becsű eredmény Vámbéry buvárkodásában azon igazság, hogy ezen ural-altáji faj, a hozzá közeleső tárgyak és benne támadt érzések és érzelmek elnevezésénél az ész ugyanazon fejlődését mutatja, a minő a tőle ezer mérföldre lakó valamelyik árja népé; pl. a mint a latinban *annus* év és *annulus* gyűrű, úgy a törökben; könyvünk szerzője számos ily találkozást mutat fel, melyekből s más egyébből azon következtetést vonja, hogy a török-tatárok vagy ural-altájiak épen oly erősek a gondolkodásban, mint árja vagy szémi eredetű felebarátjaik. Nem lehet ezélunk a részletekben követni a hírneves szerzőt, ismertetni érdekes csoportosítását, elmondani ő utána, miként nevezi és fogja fel a töröktatár az embert, az emberi testet, a nemet és kort, a családöt, a háztartást, az étkeket, a társadalmi, a katonai stb. életet, a költészetet, a zenét, a tánczot és a játékot, az eget s a természet három országát, tovább a vallási, erkölcsi és az elvont ideákat. Ez mind nagyon érdekes a nyelvészre nézve, úgy mint a gondolkodóra, a bölcsészre, sőt ez utóbbi előtt még becsesebb, mert bőven merítheti belőle azt a tudományt, a mit a németek nem régiben a népek psychológiájának neveztek el. Itt csupán Vámbéry azon nézetét említjük fel, hogy a töröktatár-fajú hunnok elűzetvén Pannoniából az alsó Volgánál tartózkodának, meghódíták az ott lakó ugrokat, s így származott a most *magyar* név alatt ismert vegyes nép. Nyelvünk kiválóan ugor jelleme daczára sok töröktatár elemet mutat fel. Nem csak az állat- és növényvilág számos szója, mint *borjú, sarló, línó, dísznő, búza, árpa, dara, alma, tarló, ökör, kos, ünő, tokló, tyúk* stb. török eredetű, hanem több a vallásra és államéletre vonatkozó kifejezés is, péld. *egy-ház ördög, turul, törvény, eskü, sereg* stb. Továbbá a perzsa műveltség befolyásából származnak: *isten, ármány, nap* stb. Végül ki kell emelnünk, hogy Vámbéry komoly tudományossága, széles és alapos nyelvismerete, éles belátása és realis gondolkozása megóvta őt azon orthologiai szédelgéstől és grammaticus korlátoltságtól, melylyel Szarvas és társai compromittálják a magyar nyelvtudományt.

— *Emil Zola: Mes haines causeries litteraires et artistique etc.* Paris, Charpentier, 1879. Az újabban annyiszor emlegetett híres regényírónak apróbb kritikai és egy hosszabb tanulmánya foglalnak helyet e kötetben. A czíme nagyon különös: *A kiket én gyűlölök*. A gyűlölet szent dolog; mert az erős hatalmas szívek felháborodása. Gyűlölni annyit szeretni; annyit mint érezni, hogy szívünk meleg és nemes. Azután külön pontokban számlálja elő, kiket gyűlöl; de mind e gyűlölete alig van összeköttetésben az apró bírálatokkal, legfőlebb az elsővel s még egy későbbivel. Az első ugyanis a *Maudü* papságellenes, sensatiós regényről és névtelen szerzőjéről szól. Zola mind a művész, mind a becsületés

ember szempontjából elítélőleg nyilatkozik. Nem említve az egyes bírálatokat csupán a nálunk is jól ismert Doré Gusztávot illető ítéletét ismételjük: „Doré a legkülönösebb és a legrokonszenvesebb egyéniség. Nincs meg benne a mesterek mélysége, szoliditása, de meg van a lángeszű tanítvány élete és gyors intuitiója. Hogy egy szóval ítéljek felette, ő rögtönző, a milyen csak valaha létezett. Ő nem rajzol, nem fest; hanem rögtönöz. Keze mindig megtalálja a vonalakat, az árnyékot és világosságot, mint némely szaloni költő a rímeket s egész versszakokat. Nem fekszik neki munkájának, nem becézi eszméjét, nem csiszolja, szóval nem tesz semmi előkészítő tanulmányt. A pillanat szüli eszméjét; ez a villám gyorsaságával és fényével csapja meg őt, ellenmondás nélkül aláveti magát s enged a felső ihletnek. Különböznék soha sem kell várakoznia; a mint kezébe veszi a rajzont, a jó muza nem kéri meg, mindig ott van a költő oldalán, kezei sugárral és sötétséggel telvék, csak úgy szórva az édes és szörnyű visiókat, melyeket ügyes és lázas kézzel rajzol le. Ő minden dolognak intuitiójával bír és úgy rajzolja az álmokat mint mások a valóságot vésik. Igazán sohasem volt művész, a ki kevesebb érzékkel viseltetett volna a való iránt mint ő. Csak álmait látja; eszményi világban él, melynek óriásait és törpéit, verőfényes egét és széles mezőit állítja elének. Csakhogy műve nem szolid, a való nem istápolja. Azután művei annyira személyesek, hogy rendesen ismétlődnek, hiába a látnok szeme mindig ugyanazon látománnyal van tele és a rajzoló bizonyos formákat tesz magáévá, melyektől nem tud szabadulni; míg a való igazán jótékony anya, ki mindig új étellel táplálja gyermekeit; minden perczben más képet mutat nekik. Képeinek hatása rendkívüli, szemeink meg vannak igézve, képzelemünk meghódítva: de ne közeledjünk a metszethez, ne tanulmányozzunk, mert az egész csak relief és szertelen, árnyék és reflex. Ezek az emberek nem élhetnek, mert nincsenek csontjaik és izmaik, e tájak és egek nem léteznek, mert csak az álomnak van ily fantasticus alakokkal benépesített bizzar láthatára stb.“ A mi Zolának kritikai álláspontját, aestheticai felfogását illeti, az a lehető legegyszerűbb és legvilágosabb. Neki nincs semmi dogmája, nincs olyan kerete, melybe a művészi alkotást belézsorítani iparkodnék. A műtárgyat elszigetelt ténynek nézi, melyet úgy kell tanulmányoznunk mint egy különös esetet, mely az ember értelmiségében nyilatkozik. Egy gyermek született az emberi alkotások családjában, melynek saját physiognomiája, hasonló és eredeti vonásai vannak. A kritikus olyan legyen mint az orvos, a ki egészen új betegséggel áll szemben. Nincs nevetségesebb, mint ideált állítani fel a kritikában. Minden művet egy minta szerint ítélni meg; azt kérdezni, hogy e könyv megfelel-e azon vagy ezen követeléseknek, igazán gyermekes. A művész alkotása valamely egyéniségnek szabad és önálló nyilatkozása, s a kritikusként nincs más teendője, mint azt constatalni, minő ez az egyéniség. Az emberiség folyton változik s a változáson kívül nincs benne feltétlen igazság, úgy hogy az aethetica a bölcsészek által kitalált furesaság a művészek mulattatására; mert az emberi szellem végtelen az ő alkotásaiban, melyet nem szabályozhatunk. E nézet mindenesetre túlzás. Zola felfogása erős reactio az előbbi pedans, dogmaticus bírálgatás ellen, de ő másik szélsőségbe csap át. Mert valamin az ember physical fejlődése, átalakulása nem rögtöni, hanem százados, évezredes munka, úgy eszméi és aetheticai élete is nagyon lassú változást tüntet föl. Társadalmi életünknek, összes világnézetünknek más formát kellene magára

öltenie és át kellene alakulnia, hogy az eddigiektől tetemesen eltérő ideált tűzünk magunk elé.

— *Erődi Dániel*, kinek széptani tanulmánya Arany János nagyobb eposáról, a Buda haláláról, továbbá egy középiskolai költészettana figyelmet keltettek, újabban *Petőfi költészetének nemzeti idomairól* írt egy verstani tanulmányt. (Buda-pest, Tettey. 1879. Ára 1 frt.) Nagy gonddal osztályozza Petőfi költeményeit verseinek formája szerint, több helyen találóan jellemzi az egyes formákat, másutt egy-egy vita alá vonható nézetet kockáztat; de az egész elismerésre méltó tájékozó dolgozat.

— *Paul Hunfalvy: Literarische Berichte aus Ungarn* című m. akadémiai folyóirat harmadik füzetét küldetett szét. E dús tartalmú folyóiratról, melyet az Akadémia a külföld tájékoztatása végett tesz közzé, megemlítjük Fuchs Tivadar nagy cikkét a germánok államéletéről szól. Ebben Fuchs visszautasítja Muchnak azon fura nézetét, hogy csak növényevő, tehát földmives népek képesek a művelődésre; míg a halász, vadász és nomád, tehát húsevő népek conservativ-apathicus lények a haladás minden lehetőségét akadályozza. A szerző alaposan megczáfolja e bizzarr nézetet; de az ellenkező, mondjuk, szélsőségbe csap át s azt állítja, hogy az emberi társadalom civilisáló elemeit éppen a nomádok szolgáltatták s összes mostani műveltségünk a nomádságban gyökerezik. E nézetet ugyesen, mondhatni, genialis találékonysággal, bár nem mindig elég alaposan és súlyosan védi; szerinte a nomádok közreműködése mozdította elő a civilisatiót, mert ezekben volt erő, férfiaság, büszkeség stb., nem dönti meg azon historiai igazságnak tartott nézetet, hogy a nomádok, ha elfoglaltak valamely műveltebb országot, rendszeren tönkretették a civilisatio nagyobb részét, végre beléolvadtak azon föld műveltebb népébe s megszűntek azok lenni, a mik voltak. A hol nem történt meg e beolvadás, mint nálunk magyaroknál, ott siettünk el-sajátítani a földművelés előnyeit, vagy pedig elpusztultak a nomádok, mint napjainkban a török népeknél látjuk. Maga a hősiség, vitézség, nomád férfiaság nem menti meg őket. A mit az osztálykülönbségek eredetéről mond, egy pillanatra meglepő, de jobban megtekintve bizonyító ereje szétfoszlik. Leggyöngébb a nyelvek fejlődéséből vett érve, mely azon tant állítja fel, t. i. hogy tömérdek apró nyelvek olvadnak össze kisebb számú nagyobb típusokká; holott ellenkezőleg szemmel láthatólag változik el egy-egy törzs nyelve, a mint messzebb vándorol a másiktól. A székelyek valaha, úgy beszélhettek, mint azon magyarok, a kiknek kebléből az ország határszélére telepítettek; legalább meg vannak dialectusukban a mi szláv szavaink, s ma már egy sereg különbséget láthatunk a székely nyelvben. Az indiánok tömérdek nyelve az által támadt, hogy az egyes családok, mint vadászok és halászok, messzeéltek egymástól s eredetileg egy vagy több nyelvek évezredek folytán tömérdek dialectusra szakadt, melyek már nagyon távoli rokonságban állanak egymáshoz. A barbár népeknél gyorsan történik e változás, ezért lehetséges, hogy Amerikában annyi nyelvet tudnak megkülönböztetni. Nagyérdekű dolgozat e folyóiratban Ballagi Aladáré, mely Lőcse műemlékeiről és Csontos Jánosé, mely a parmai Corvin-codexről szól. A többi is figyelemre méltó, de egyet különösen fel kell említenünk. Ez Gumplovicz művének rövid ismertetése. E munka a nemzetiségek jogáról szól és történeti részében nagyon alapos, komoly mű. Elméleti része, a nemzetiség fogalmának meghatározása azonban véleményünk szerint kevésbé kielégítő. Nálunk sokan

írtak a nemzetiségről, legterjedelmesebben báró Eötvös, de a ki már annyira ment, hogy a nemzetiség fogalmából magát a nyelvet is kihagyta. Fölcsérelte az állampolgárság érzetét a nemzetiséggel. Mások pedig politikai nemzetiség és faj között tettek különbséget, szóval nem hallgattak a tudomány szavára, nem keresték az abszolút igazságot, hanem a napi politika érdekei szerint akarták magyarázni. Gumplovicz nagyon osztozik Eötvös hibájában. Keleti Károly legjobban megközelíti az igazságot, ő határozottan kívánja a nyelvet mint *eszközt*. Valójában semmi sem könnyebb mint a nemzetiség eszméjének meghatározása, csak oda kell fordulni, a honnét azt igazán merithetjük. Valamint a szabadság, a vallás, a gondolat, a lelkiismeret, az iparszabadság, az egyenlőség stb. eszméinek meghatározásánál legjobban és legegyszerűbben teszszük, ha ezen eszmék előharcosainak követeléseit, műveit tekintjük, úgy a nemzetiségre nézve is legjobb a nemzetiségi agitátorok, pl. a múlt századtól kezdve az összes magyar, továbbá a horvát, cseh, s más szláv írók nyilatkozatait olvasnunk és mindjárt nagyon könnyű lesz az eszme meghatározása. Csak azt kell tőlök kérdeznünk, mit akartak vele elérni? És tüstént látjuk, hogy a nyelvet biztosítani, az irodalmi nyelvet virágzásra emelni, az emberekben nemzeti nyelvök szeretetét fölbresztetni, s ez által a nemzeti összetartozás érzetét fölkeltetni. Ezekből azután kitűnik, hogy a nemzetiség és az anyanyelv fogalma egy keretbe tartoznak. Ezért oly nevetséges, mikor Jókai osztrák-magyar nemzetiségről beszélt, mert osztrák-magyar állampolgárok lehetünk, de nem osztrák-magyar nemzetiség, épen úgy a mint elmondjuk, hogy ez vagy az a svajcezi vagy a nagy amerikai szabad köztársaság polgára, de sem svajcezi, sem amerikai nemzetiségről nem szabad szólnunk. Ilyen nem létezik. Mind az állampolgárság, mind a nemzetiség az összetartozás érzete, melyek egyike vagy másika szunnyadhat, vagy békésen haladhat egymás mellett; de ellentétbe is jöhetnek egymással, ha valamely államban több nemzetiség lakik, és eszesbjeik a műveltség, az önérték bizonyos magaslatára jutottak s a hatalmasabb nemzetiség ellenében érvényesíteni akarják az ő nemzetiségüket is. Szunnyad a nemzetiség érzete ott, a hol vagy nincs meg a kellő műveltség, vagy a nemzetiség műveltjei a más nemzetiség nevelésében részesülnek, mint pl. Oroszországban a balti tartományokat és a finnöldet kivéve, mindenki orosz nevelésben részesül, mint nálunk is a katolikus német és szláv a katolikus papság folytán magyar nevelésben, vagy pedig ha a kisebb nemzetiség oly hatalmas nemzetiséggel áll szemben, mint pl. az Egyesült-Államok legtöbb helyén a német az angollal, Braziliában a német a spanyollal, Belgiumban a flamman a francziával, Hispaniá éjszaki határán a baszk a spanyollal és francziával, Dél-Oroszországban a német az oroszszal. Itt nincs más sorsa a kisebb nemzetiségnek mint a lemondás s végre az elenyésztés. A népek életében a történet tanúsága úgy látszik csak egy jogot ismer, t. i. a mit a szellemi és anyagi erő ad. Csak annyira van joga valamely nemzetiségnek létezni, a mennyire érvényesíteni tudja magát.

— *Danninger József*: A nyelvtanban különösen a mondatnainkban létező *fogalomzavarról* stb. Pozsony 1879. Stampfel Károly. A magyar grammatica tiszta tázas helyett oly stadiumba lépett, melyben a legnagyobb zavar uralkodik. Oka egy részről az újítási viszketeg, más részről helyesebb meghatározások- és találók elnevezésekre való törekvés. Minden esetre volt haszna az újabb grammaticai mozgalomnak, ha nem több, az hogy fölkellette a szakemberek figyelmét.

E figyelem eredménye Danninger József dolgozata, mely a nyelvtani kiegészítő fogalmát kívánja tisztázni s kivált Simonyi Zsigmond nézete ellenében megalapítani.

— *Madách Imre: az ember tragédiája.* Drámai költemény. Ötödik kiadás. (Budapest, Athenäum, 1879. Ara 1 frt 50 kr.) Valamely költői mű jelességének relativ mértéke a hatás szokott lenni, melyet a nemzet nagy közönségére tesz. *Pelófi költeményei, A carthausi, Az ember tragédiája,* Arany J. *Toldija* oly művek, melyekre a nemzet köztetszése is megírta a kritikát. Madách művénél ez kivált azért is fontos, mert *Pelófit, Aranyt* népies hangjánál fogva minden magyar olvashatja, a *Carthausin* minden fiatal leány el-elábrándozik; de *Az ember tragédiája* már csak az előkelő műveltségű embert érdekli. Az Athenaeum kiadása díszes.

— A Franklin-társulat kiadása és Gyulai Pál szerkesztésében megjelenő *Olcso könyvtár* sok becses dolgot foglal magában. Ujabb kötetei közül már jelezünk néhányat, most álljon itt a többi: *Kisfaludy Károly* vigbeszélyei. 40 kr. *Ouida: Egy pár kis faczipó,* beszély angolból fordította Be.ényes Gábor. 40 kr. *Theuriet: A buzavirágék háza.* Beszély francziából fordította Ujkéri. 30 kr. *Schiller: Mózes küldetése.* Fordította Jurany Gusztáv. 20 kr. *Lessing: Bölcs Náthán.* Drámai költemény öt felvonásban. Németből fordította Zichy Antal. 50 kr. *Beulé: Augustus családja és kora.* Francziából átdolgozta Molnár Antal. 30 kr. *Feuillet Oktáv: Egy nő naplója.* Regény, francziából fordította Fáy Béla 40 kr. *Macaulay: Barère Bertrand.* Angolból fordította Angyal Dávid. 30 kr. *Molière: A bot-csinálta doktor.* Vigjáték, fordította Kazinczy Ferencz. 20 kr. *Louis-Lende L.: Camaron.* Episod a mexikói háborúból. Francziából fordította Harasztí Gyula. 20 kr. — A szerkesztő valóban nagy gondot fordít reá, hogy e gyűjteményben részint a világirodalom kisebb remekei és jó művei, részint a hazai irodalom jelesb termékei foglaljanak helyet.

— Az angol *James Sime* írta életrajzát Lessingnek szabadon átdolgozta németre *Strodtmann Adolf: G. E. Lessing. Ein Lebensbild* cím alatt. A Verein für deutsche Literatur adta ki. Sime művének különös dicséretére vált a XVIII. századi német szellemi élet ismerete, ítéletének az irodalmi, bölcészeti és theologiai téren elfogulatlansága s végre élvezetes népszerű elbeszélő képessége. Strodtmann, ki maga is jeles német író, nem fosztotta meg Sime művét szépségeitől, csak itt-ott hagyta el azon részeket, melyek jobban az angol közönségnek szánvák.

— *Paul Lindau: Dramaturgische Blätter. Neue Folge, 1875—1878.* Két kötet. A jeles német író és bonezoló kritikus az újabb német, francia és egy pár más vidéki szerző drámáinak berlini előadásait bírálja, s különös figyelemmel kísérté a meiningeni színtársulat szereplését a német birodalom fővárosában. Mind e bírálatok akkor az előadások után készültek, s itt-ott meglátszik rajtok az elcsietés; de általában véve sikerültek. A szerző utóbb változtatott is egy keveset rajtok, sőt némelyiken azt is észre lehet venni, hogy gondosan, valószínűleg hosszabb idő alatt készült, mert a szerző figyelemmel van mások bírálataira is. Lindau jó tanácsokat ad szülőföldje drámaíróinak, melyeket különösen a II-ik kötetben concentrál, mikor a francia színházról emelkedik. Lindau is úgy találja, mint mások, hogy a francziáknak kitűnő formaérzékük van. A forma, a kellemes és a tetszetős, a vonalok harmoniája, a szerkezet megalkotása mind az ő sajátjuk. Nagy tévedés, ha a formát egészen külsőnek tekintjük vagy a tartalommal szemben alárendeltnek; ha azt hiszszük, hogy kitartással könnyű elsajátítani

a formát, míg a jó tartalom megalkotására születni kell. Mert a drámában a forma és tartalom elválhatlan egészet képeznek, úgy hogy a formához is tehetség, igaz lelkesedés, alkotási erő, a feltalálás eredetisége kívántatik. A francia drámaírók e felfogásnak és e tehetségöknek köszönhetik, hogy messze túlhaladják a német drámaírókat. A németeknek még classicusaiktól származó remekeik sem absolut becsűek forma tekintetében. Lindau nézete szerint csak Lessing „Emilia Galotti“-ja és Schiller „Kabale und Liebe“-je formailag tökéletes művek. Schiller későbbi drámái mint költemények jóval jelentékenyebbek, de nem tartják meg a színpad kérlelhetlen szabályait és hogy előadathassanak, el kell tűrniök, hogy bármely zúgsház rendezője csonkithassa, változtassa őket. Goethének egyetlen színszerű darabja sincs. A mit most a színpadon Goethe darabjaiként adnak elő, nem egyéb mint drámai töredékeinek színi felhasználása. Lindau szerint a német drámaíró nem sajnálhatja eléggé, hogy Schiller három első genialis színműve után az annyira dicsőített Wandlung zum Idealen-en ment keresztül. Sokkal kedvezőbb helyzetben van a francia. Corneille és Racine összes tragédiái, melyeket a németek kevésre szeretnek becsülni, Molière, Regnard, Beaumarchais, stb. vígjátékai a forma mesterművei. A színpadon éppen úgy adják, a mint a költő megírta. Egy jelenetet sem változtatnak soha. Mi lehet a német és francia írók e különbségének oka. Igen sok. De legalább egyre megfelel a könyv elején levő ezikk. A francia drámaíró Párizsban él, a német Gutzkow Heidelberg mellett egy kis helységben lakott, Freitag Gotha mellett egy faluban, Heyse Münchenben, Geibel Lübeckben, Kruse Kölnben, Lindner egy thüringi kis városban, Moser Lauban melletti jöszágán stb. Azután a darab elfogadása előtt a francia író elolvastatja egy pár jeles színészszel, és ha elfogadják 30 — 60 próbán simítgatják, idomitják s kitűnően betanúlják, míg a német színmű alig ér meg 6 — 7 próbát, olykor azt is a szerző távollétében.

I.

IDŐJÓSLÁS MINT BABONA.

IRTA HOITSY PÁL.

Az ember öröktől fogva foglalkozik az időjárással. Az első reggel, midőn derült égről mosolygott alá a nap emberi lényre; az első nap delén, midőn a tűző verőfény hátát perzselé; az első este, midőn éreznie kellett az alkonyat hűvös szelét: oly jelenségek érinték az embert közvetlen közelből, melyek mindenen felett magukra vonhatták figyelmét. Már az első néhány nap alatt észre kellett vennie a szabályt, mely eme tünetményeknek naponként való ismétlődésében nyilvánlik; már az első néhány év alatt, melyet megfigyelés között eltöltött, tapasztalhatá, hogy az idők hosszabb folyamában is úgy történik, mint az egyes napokon: a meleg egy ideig növekszik, azután megint fogy, hogy újból elül kezdje. Szóval bizonyos szabályokra rá kellett jönni az embernek azonnal, mielőtt figyelmét e tények felé fordította.

Az emberkéz munkájának első maradványaitól kezdve minden arra mutat, hogy az időjárás folyton érdekelte, hogy annak folyamatos periodicitását saját hasznára igyekezett fordítani, s óvta magát annak kellemetlenségei elől, a mennyire csak lehetett. De hogy is ne tette volna? Az ősemler, meg az őállapotban levő ember, közvetlenebb úton függött a természetben mint mi a civilizáció gyermekei, kik házakban, városokban óvjuk magunkat hideg és meleg, napsugár és eső incommoditásai ellen. Ő a szó szoros értelmében a természet gyermeke. Neki az eső saját bőrét éri, a napsugár a saját hátát égeti s nem azt a gyapjú kelmét, melyet fölé a civilisált ember von.

Midőn az ősemler először keresi fel a barlangokat, először készít sátrat, először épít házat magának, ebben őt sem a vadállatoktól való félelem, sem az enyim-tied határának kijelölése utáni vágy nem vezérli, hanem legelső sorban annak szüksége, hogy az

időjárás megújuló viszontagságai ellen óva legyen. Tornyosodni látta a felhőket, s megázott reá, talán kétszer, háromszor, talán igen sokszor. Újra tornyosodni látja a felhőket: s barlangba vonúl. Valjon nem tiszta meteorológiai felfogás ez, valjon nem az első időjósítás nyoma-e, midőn a tornyosodó felhőkből a bekövetkezendő esőre következtet? Pedig az első építkezések nyomai, a svajczi tavak czölöpépületeinek maradványai, vagy az a táborhely Istriában — Pola mellett — melyen mai napig láthatók a kelták cyklopsi művei, nyilván beszélnek a mellett, hogy az építőt itt is az időjárásra való tekintet vezette mindenek előtt.

Az ember megfigyelte az időjárási viszonyokat. Tudta, hogy az idő változó, s derű multán eső lehet, másként nem vonúlt volna sem barlangba, sem sátor alá; tudta, hogy a hűvös időszak után meleg következik, másként nem mert volna a föld művelésébe bocsátkozni. S mivel megfigyelte a tényeket és a bennök nyilatkozó törvényszerűséget, számított is reá, hogy egyes már látott tünetnyek újra befognak következni, még pedig szabályos egymásutánban. Más tünetnyek ellenben tarka összevisszában játszódtak le szemei előtt. Most egy iszonyú viharnek volt szemtanúja, mely után ragyogón süttött le tiszta égboltról a nap, máskor esőt hozott a nyugot felől jövő szél vagy nyugoti szelet a lezajló eső. De a szabályt ezekben a tüüeményekben nem lelte sehol. Tudta, hogy a dél hője után az est hűse következik, hogy a tavaszra a nyár köszönt be, de azt, hogy a ma után milyen holnapra ébred, azt nem tudta megfejtteni semmikép. Itt nem nyilatkozott előtte semmi szabály, semmi törvényszerűség. Sejtette, hogy ilyennek kell léteznie s kereste a legmesszebb fekvő tárgyak között, miután nem találta azokban, melyeket egymással rokonokul ismert fel, vagy vélt felismerhetni.

Az ember egy csomó ismert tényből sokféle módon keresheti az új igazságokat, vagy a szabályt, mely ezen tényeken elvonúl. De csak a civilisatio embere. A logicai módszerek, láthatatlan finomságú szövevényeikkel, melyekbe belékuszáldodik olykor a legügyesebb útvezető, csak az ő számára vannak feltalálva. A természet fia az beéri kevésbbé mesterséges apparatussal, ő beéri rendszerint avval, melyet a mai természettudomány is kizárólag használ: az inductióval. Észleli a tünetvényeket, megjegyzi magának a körülményeket, melyek mellett azok végbe mentek, s midőn a körülmények ismét mutatkoznak, következtetést von magára a tényre nézve, mely szóban forog. Persze, hogy ez a módja a következtetésnek a mily

egyszerű, ép oly hiányos lehet, ha kellőkép nincsen korlátozva a tévedésekkel szemben. Tapasztalja p. o. az észlelő, hogy egynehány-szor esőt hozott a nyugoti szél, vagy hogy tartós szép időben galambjai magasabban röpködtek mint egyébkor, s azt hiszi, hogy a nyugoti szél csalhatlan jele az esőnek, s a magasban röpködő galambok a tartós szép időt valami természettől beléjük állott előérzet folytán jelezzik.

A természet fia ezen az uton szövi az ő következtetéseit, s így módon vonja le a szabályt. A „baculus in angulo, ergo pluit“ nem csak a hibás következtetésnek elrettentő példája, de egyszersmind valóságos az életből kiszakított példa, a minőt — különösen a mi épen az időjárást illeti — százat lehetne felhozni nem egyet. Az emberek egy egész halmaz ilyen „biztos jelt“ tanulnak egy a más-tól, s az önállóbbak még maguktól is adnak hozzájuk újakat. Kopp említ p. o. egy mosónőt, ki schwarczwaldi órája ütésének hangjára támaszkodott, midőn az idő változásait megjósolta.

És ezek a jelek természetöknél fogva csalékonyak ugyan, de azért az ember nem oly könnyen ábrándul ki irányukban. Mert hát az ember maga is természeténél fogva csalékony. Mikor a jel be nem üt, azt elfelejti száz esetben; mikor egyszer-egyszer talál, azt éveken keresztül megemlegeti. Véletlen összeesésnél fogva kell olykor találnia, s cvvel megvan aztán alapítva a renommé a legközelebbi összeesésig. Az ember hite kimeríthetetlennek tetszik e tekintetben. Készebb a saját megfigyeléseinek pontosságát vonni kétségbe, készebb emberfeletti hatalmak beavatkozásához folyamodni, csak hogy a jel csalhatatlan voltát fentarthassa. Sőt olykor odáig megy, hogy a saját maga által okozott jelben vesse hitét. Egyszer véletlenül valamely gyökeret dobott a tűzre s az nap délutánján eső következett, s kész esküt tenni reá, hogy az ő gyökerének füstje volt az eső okozója. Minden népnek megvoltak a maga időcsinálói s bizonyos bámulattal nézhetjük a középkornak száz számra menő boszorkányait, kik máglyára mennek, de meg vannak győződve lelkök mélyében, hogy a vád való, s ők verték el jéggel a határt. Talán őket is egy ilyen tűzre vetett gyökér győzte meg a saját hatalmuk felől?

Így szövi a maga következtetéseit a természet fia. Így talál minden coincidentiában jelt, melyből a beállandó időt megjósolhatja. S ha az előítélet tanult embert fog el, annál rosszabb, mert az tanulmányai összes tárházát kiüriti a kedvencz rögeszmének érvényt

szerzendő. Ezen az uton aztán annyi a jel, többnyire egymással ellenmondó, a mennyi az ember. Jelenleg nem terjeszkedünk ki valamennyire, hanem fel fogjuk említeni azokat, melyek a többinél valamivel nagyobb súlyra tettek szert s általánosabb elismerésnek örvendenek.

Összefoglalhatjuk őket három főcsoportba. Az egyik az állatok előérzetébe veti hitét, a második egyes forduló napok jelentőségét állítja fel, a harmadik pedig a csillagoktól teszi függővé az időt.

Az állatok maguktartásából való jóslás igen régi s nem pusztán időjóslás. Jósolták belőlök az egész jövődőt, annak legaprólékosabb titkaival. S jósoltak belőlök talán mindenütt, s minden korban. Az ó-testamentomi könyvek — különösen Mózesé — említést tesznek már a „nézőkről s jövődőmondókról“, maga József pedig a kövér és sovány tehének álmodásából jósolja meg a jövődő évek időjárását. Enéh-nek fiait — a mi nemzeti mythosunk szerint — szarvasűnő vezérli el az új hazába. Bendegúznak a turul madár jelenik meg Cezumórnál, s magát Attilát a költöző golya veszi rá, hogy Aquileja ostromát abba ne hagyja. Ebből kifolyólag nem is hiányoztak nálunk sem a táltosok, s tisztők nem volt kisebb mint Rómában az auguroké. Jósoltak minden jövődő dolog fölött, a madarak repüléséből, a leölt barmok beleiből, s a megáldozott állatok füstjéből.

Idők folyamán az állatok jósló tehetségeiben vetett hit szűkebb határok közé szorítkozék s a beléjük vetett bizalmat odamódosítá, hogy az egész jövődőt meg nem mondhatják ugyan, de az időjárást annál jobban. Az ősidőből semmi biztos tudomásunk nem maradt arra nézve, hogy mik voltak az irányadó jelek, s hogy maga a jóslás miként történt. Csak egy érdekes foszlány maradt reánk a régi hit palástjából, az a hit, mely a jóspapokat tovább életi egész napjainkig mint időjósokat, vagyis inkább időcsinálókat. Értjük a garabonciás diákokba vetett hitet. Alig lesz az országban magyar ajkú vidék, hol ne látnák olykor-olykor a garabonczást. Megszáll az egyes családokhoz este, s tisztességes módon vacsorát kér. Meg nem eszi azonban sem a fekete tyúk tojását, sem meg nem issza a fekete tehen tejét. A szíves vendéglátást meghálálja, a barátság-talan bánásmódot megboszulja, midőn köpenyének egy kanyarítása által záporral s jégesővel veri el a vetést.

De ha nem maradt is reánk az ősök időjósló tudománya, ismerjük a jelenét. Tudjuk, hogy Európában nincsen nép, mely ne

vetné erős hitét az egyes állatok jóstehetségébe. A művelt francia gazda is több hitelt fog adni a leveli békának, mint mr. Marié Davynak, a ki a párizsi meteorológiai intézetet igazgatja. A mi csikósunk megesküdnék a vihar bekövetkeztéről, midőn a ménés „dagadó czimpával” szimatolt a szél iránya felé, s a gulyás hitet tenne reá, hogy zivatar lesz, midőn a csorda bogárgan kezdi. Egész Németországban el van terjedve a hit, hogy a borz gyertyaszentelőkor oda hagyja odvát, s ha ismét vissza megy oda, hideg, kellemetlen időt várhatni, ellenben kinmaradása a hosszas jó időnek előjele. Angliában talán jobban el van terjedve e hit mint máshol. Többek között a nagy Newtonról, kora legelső physicusáról beszélnek egy jellemző esetet, mely az angol nép ebbeli felfogására fényt derít. Egy alkalommal sétálni ment a nagy tudós, s útközben avval akarta visszatérésre bírni egy juhász, hogy közelgő zivatart jósolt neki. Az égbolt derült felhőtlen volt, s Newton ment tovább. De alig egy óra mult átázva jött vissza a juhászhoz száraz ruhát kérni kölesön. Megkérde azonban azt is, hogyan tudta előre megjósolni az időt? „Vezér kosom — úgymond — zivatar előtt mindig a szél felé fordítja hátulját, s én ahhoz tartottam magam.”

Mondottuk, hogy mily sikamlós a talaj, melyen az inductió, különösen pedig az ellenőrzés nélküli inductió a maga következtetéseit szövi. De minthogy mindenkor kész tények megfigyeléséből veszi kiindulását, a dolog természetében fekszik, hogy olykor következtetései a valót érintik, vagy ahhoz igen közel járnak. Csak hogy igen bajos itt a jó szemet kiválogatni a pelyva közül. Egy általánosabb nézponthoz kell emelkednünk, ha e tekintetben ezélt akarunk érní. A tudomány megállapított elveit kell segítségül hívnunk, s azoknak világításába helyezni a kétes tapasztalatokat.

S a tudomány elvei azt mutatják, hogy egy némely tények, melyek az állatok maguktartását illetőleg észlelhetők, nagyon is összhangzásban állanak az idő változásaival. Csakhogy az állatok maguktartása az időnek kifolyása, s nem onnan ered, mintha az állatok előérzettel bírnának az időt illetőleg. Mert ha bírnának ilyennel, ha ez az embernek hiányzó tulajdon megadatott volna nekik, akkor nem pusztulnának el olykor ezer meg ezer nyi számban az idő meg az ennek nyomában járó eleség hiány következtében. Bizonyynyal mindenekelőtt arról gondoskodnának, hogy magukat védjék a csapás elől.

De hát vannak — mint mondtuk — olyan tények is, melyek

a természet törvényeiben lelik a maguk magyarázatát. Az állatok a légkörben élnek, a légkör állapota pedig más és más, s így változónak kell lennie a hatásnak is, melyet az állatokra gyakorol. Az állatokra és az emberre egyaránt. Hogy egyes rosszúl forrt sebhelyek, esúz és köszvényes bántalmak, csontzúzódások stb. fájdalmakat okoznak a légkör egyes nagyobb változásai szerint: az tudva van mindenki előtt. A levegőben néha több a páratartalom mint máskor, egyszer nagyobb a hőfoka, máskor alacsonyabb a nyomása stb. a változások ezer nemei jöhetnek elő, s ezek mind másként hatnak a testre. A test érzi ezt, de érzi az időt úgy a mint *van*, és nem úgy a mint *lesz*. Érzi azt a fájdalmat, melyet az alacsonyabb légnyomás okoz, vagy melyet a bőséges páratartalom gyakorol, de a jövő időből nem érez semmit. Csak a mennyiben a páratelt és alacsonyabb nyomással bíró légkör mellett nagy kilátás van az esőre, csak annyiban lehet a test időjós, az emberi és állati test egyaránt.

Ily tüneményt az állatvilágban többet tapasztalhatunk, melyek nem állanak mindenkor fájdalmas érzéssel összekötve. Így p. o. azt tartja a nép, hogy a fecskék esőt előzőleg szokatlan alacsonyan repkednek. Valjon pusztá babonánál ez a hit nem lenne egyéb? Valjon ez is olyan balhiedelem-e, mely nemzedékről nemzedékre száll; egyes kedvező esetek nagyobb fényre emelik, be nem ütő esetek hosszas száma pedig el nem homályosíthatja? Azt hisszük nem, mert a fecskék alacsonyabb vagy magasabb repülésének meg van a maga természetes oka, mely az időjárással összefügg. A fecskék a levegőben keresik élelmüket, a fel és alá röpkedő rovarokat. Ezek a rovarok pedig csak bizonyos határozott sűrűségű levegőben röpkedhetnek, s találhatnak existenciát. Mihelyt a levegő megritkúl, — tehát a légnyomás kisebb lesz — kénytelenek a legsűrűbb réteget keresni fel, a talaj közvetlen közelében. Közvetlenül a talaj felett röpködnek tehát s ide követik őket maguk a fecskék is, melyek belőlök élnek. A fecskék alacsony repülése elárul tehát igenis annyit, a mennyit a barométer, hogy a levegő nyomása csekély, de nem többet. A mennyiben azonban alacsony légnyomás előzi meg legtöbb esetben az esőt, annyiban sokszor eltalálja a valót az ember, midőn a fecskék alacsonyabb repüléséből a bekövetkezendő esőre von következtetést.

Egy más ily jel, melyhez az időjós-lással foglalkozó néphit erős reményeit köti, a legyek magukviselete. Néha, kivált pedig tikkadt, fülledt melegség alkalmával a legyek sokkal szentelenebbek mint

egyébkor. Újból meg újból elkergetve ismét az ember arczára, kezére szállanak, s alig van benne mód, hogy az ember meneküljön előlük, kivált ott a hol sok van. Ezen tüneményből zivatart, vagy szűkebb helyhez kötött pásztás esőt szokás jóslani. S nem minden alap nélkül, mert a legyek eme viselkedésének is meg van a maga természetes oka, mely a légkör állapotában gyökeredzik. Ha ugyanis a levegőben sok páratartalom, s a mellett a hőség nagy, az emberi test respirációja nem mehet végbe oly akadálytalanul mint egyébkor. A kipárolgás nagyobb része a bőrön tartatik vissza, s csak lassan-lassan megy végbe. És ezért érzi magát oly tikkadtnak az ember. De ezért keresik fel oly mohósággal a legyek is, melyek a megpuhított bőr váladékaiban s felengedett piszkában nyerik táplálékukat. Tudvalevő pedig, hogy az ilyen párokkal telt meleg levegő csakugyan sokszor szülője a viharoknak. Csakhogy itt a legyek nem adnak nagyobb útbaigazítást mint az emberi test maga, s csak is a lég meglevő állapotára engednek vonni következtetést. Mert megeshetik, — s bizony elég gyakran esik meg — hogy az ily állapotú levegőt elhajtja magával tőlünk a szél, a nélkül, hogy lecsaphatta volna előbb gazdag páratartalmát fölöttünk.

Meg vagyunk szokva a gólyákat úgy tekinteni, mint a melyeknek visszaérkezése a tavasz derűjét, az állandó szép időt hozza meg hozzánk. Azt hiszik, hogy a tavasznak azon szakában érkeznek meg, midőn már állandó szép időre lehet számítani, vagy legalább a gólyák érkezete utáni napok verőfényesek. S ez a hit, különösen a mi a legutóbbit illeti, gyakrabban talál a természet részéről igazolást, mint nem. De meg van a maga természetes oka. A gólyák délről érkeznek hozzánk, s minthogy utazásukhoz minden vándormadarak példájára az ellenkező oldalról fuvó szelet kell felhasználniok, bevárják, míg éjszak felől tart a lég áramlat. De nem jönnek, csak kedvező időben, tehát érkezésük akkorra esik, midőn éjszakai szél mellett derűs napok járnak. Ez pedig különösen tavasz elején mindig állandó szép napok előzménye szokott lenni.

Mint időjósok az állatok között talán legnagyobb elismerésben a pókok reszesülnek. Azt tartják rólok, hogy szép időt előzőleg vigan futkosnak fel s alá hálójok szálain, ellenben rejtett leshelyükön húzódnak meg, ha esőre áll az idő. Sőt Quatemére Disjonval, ki a mult század második felében sokáig volt fogva a németalföldi börtönökben, a pókok maguktartásában directívákat vélt felfedezhetni a sokkal később bekövetkezendő időviszonyokra is. Így 1794-ben Pichegru-

francia tábornoknak előre megjósolta a bekövetkezendő fagyot, mely jóslat felhasználásával a tábornok ép jókor koncentrálhatta egy folyam parton seregét, hogy a beállott jegen átkelhesse, s megverhesse az ellenséget. És ha az ily messze menő jóslatokat nem is lehet fejcsóválás nélkül fogadnunk, viszont annak is meg vannak a maga természetes, s a lég állapotával összefüggő okai, hogy a pókok olykor vidámban szaladgálnak hálójuk szálain fel s alá, máskor leshelyükbe visszahúzódva veszteglenek. Mert tudvalevő, hogy a hajszál meg a pókháló szála nedves időben (s akkor, midőn a levegőben nagy a páratartalom) megnedvesedik s kitágul. E miatt a csillagászati műszerek pókszálaikat olykor egészen újakkal kell felcserélni; meggyöngyöskednek s finom cseppecskék rakodnak rájuk. A pók az ilyen hálón aztán nem haladhat oly biztosan, s csak is nagy fáradsággal, azért leshelyére búvik vissza. De ily módon a pók a meglevő időt jelezi, vagy a légkör meglevő páratartalmát, ép úgy mint a hygrométer, melynek Saussure - Klinkerfuess-féle szerkezetében szintén egy hajszál kitágulása vagy összehúzódása játszsza a főszerepet. De a mennyiben a páratelt lég szokott az eső szülőanyja lenni, annyiban sokszor nem téved a közhit, midőn a pókok visszahúzódását az eső előjelenek veszi.

Az állatok maguktartása tehát arra nézve nyújthat legfőlebb eligazodást, hogy a légkör meglevő állapota milyen. Erre nézve nyújt eligazodást saját testi érzésünk is, nagyobb vagy kisebb fokban. Ezt mutatják egész praecise a légtani eszközök is, a barometer, hygrometer stb. Különös jóstehetséget feltételezni tehát az állatoknál annyi mint a babona határában csatangolni, de másrészt tény, hogy az állati meg emberi testre is van behatással az idő.

A nagy közönség időjósolása nem is elégszik meg az állatok consultálásával. Vannak más „biztos jelei“ is, melyekből meg lehet mondani a bekövetkezendőket. Ily biztos jelül tekintik sokan a forduló napokat és cyclusokat. Úgy hiszik, miként abból milyen volt egy-egy fontos napon az idő, következtetést lehet vonni egy egész hét, sőt hónap, néha plane egész esztendő időjárására.

Ez is régi hit, régi előítélet. Sőt a középkorban még jobban el volt terjedve mint mai nap, s még merészebb volt csapongásaiban mint jelenleg. Ma már csak kisebb időközökre merészkedik, azelőtt egy egész esztendőn is könnyen ugrott át. Így p. o. egy XVII-ik századbeli időjárás, Frankfurtban megjelent könyv szerint, sz. Jakab napján (július 25.) meg lehet tudni az egész jövőendő tél időjá-

rását. E napnak délelőttje ugyanis a tél karácsonyelőtti felére vonatkozik, délutánja pedig a karácsony utánira. Ha e napon esik, a tél megfelelő fele nedves szelid lesz, ha pedig süt a nap, kemény hideg telet várhatni.

Az esőre nézve bizonyos előszeretettel teszik a *cyclus* hosszát 40 napra, miben lehetetlen a biblia özönvizére való vonatkozást fel nem ismerni. Így p. o. egy „*parasztregula*“ szerint, ha esik Cyr. Method napján (márczius 9.), esni fog 40 napig. Hasonlókép Mária napjáról mondja a német „Regnet's an unserer Frauen Tag wenn sie über das Gebirge geht (Julius 2.), so regnets nacheinander vierzig Tage.“ Ismeretes ugyan ez a hit Medárdra vonatkozólag is (jun. 8.), melynek szintén 40 napi esőt kellene hoznia. A mennyiben pedig a Mária napja bele esik még a Medárd *cyclus*ába (mert csak 24 nap választja őket el) Mária napján okvetlenül esnie kell, ha Medárdkor esett, s utána még 40 napig. A Medárd napi eső tehát voltaképp 64 következő napra meghatározná az esős időjárást. Hogy a nép néhol maga is kezdi elveszíteni ezekben a napokban vett hitét, azt épen a Medárd napra vonatkozó néhol divó jóslás mutatja, hol azt mondják: Sanct Medárd keinen Regen trag; es regnet sonst wohl vierzehn Tag; *oder auch mehr, wer's glauben mag.*“

Máskor ismét egyes napokhoz kötik az egyes évszakok kedvező vagy kedvezőtlen voltát, az egész természettel együtt, melyet várni lehet. Így az őszi kedvező volta, valamint a bor sikerülte leginkább attól feltételeztetik, sőt-e sz. Lőrincz napján a nap. Ugyanezt mások szerint Mária mennybemenetelének napján (aug. 15.), vagy sz. Bertalan napján lehet megtudni. Ismeretes ezen szabály is: „Hogy ha fénylik Vincze, megtelik a pineze.“ A tavaszi időjárásra vonatkozólag mondják:

Maria purificante

Sole micante,

Majus erit frigus, quam fuit ante.

Az egész évi termést pedig József napjának kellene eldönteni azon régula értelmében: „Ha József napja derül, a bőség hozzánk beül.“

Hogy ezek az úgynevezett *paraszt-regulák* milyen általánosan el vannak terjedve a nép között, azt észreveheti bárki is, a ki a néppel gyakrabban érintkezett, s különösen a gazdasággal foglalkozó népet nyílt alkalmat tanulmányoznia. Nem is csoda, hiszen megbízik bennök, — olykor feltétlenül — nem csak a nép, hanem a műveltség magasabb kategóriáját igénylő gazda is. Így p. o. Stephens

Henry, a „The book of the farm“ című munka világhírű szerzője azt mondja e regulákról, hogy évszázados tapasztalatoknak gyümölcsei s így feltétlenül megbízhatunk bennök.

Hanem mit csináljunk akkor, midőn ezek a megbízható adatok egyenes ellentétbe jönnek egymással. Ha p. o. Lőrincz napja szép derűs, de Bertalan esős, minő őszt kell akkor reménylenünk? Melyik szentet tartsuk a kettő közül hatalmasabbnak, midőn az egyik bő szüretet ígér, a másik semmi bort?

Bizonynyal a legnagyobb tévedés itt épen abban áll, hogy e szabályokat a hosszas tapasztalás gyümölcsei gyanánt állítják oda. Azok a régi hit maradványai, s nem egyebek. Sz. Lőrincz vagy Sz. Bertalan napjának nem azért tulajdonítanak befolyást a jövő időjárásra, mintha talán a légtünemények ekkori állapota elhatározó lehetne a jövőre, hanem azért, mert azt hiszik, hogy Lőrincz vagy Bertalan szentek az ő hatalmuknál fogva az időt úgy igazíthatják.

Bizonyos nevetséges színezete lesz a dolognak azonnal, ha más oldalról vetünk rá világot. Tudvalevő ugyanis, hogy a XIII. Gergely által tett igazítás folytán a szentek napjai a nyugoti egyházban, 13 nappal előbbre esnek, mint a keletiben, mely a régi rendszer mellett maradt. De az időjóslás tekintetében mindegyik fél konokul a maga szentjének hitelessége mellett maradt s a római egyház híve május 11., 12., 13-ikán várja a kimaradhatatlan zimankós időt (Pongrácz, Szervác, Bonifác napján), a byzanci pedig ugyan e hó 24., 25. és 26-án. A szentek pedig keveset törődnek vele, hogy mindegyik hívőnek a saját vallása szerint szolgáljanak, s a keletiek lakta vidékeknek s falvaknak máskor juttassanak a zimankóból, melyet a római egyházbeliék már 13 nappal előre kikaptak.

Ennyi és nem több fontosságot kell tulajdonítanunk azon jóslatoknak is, melyek egyes hónapok milyenségéből akarják megítélni a más hónapok milyenségét (p. o. ha márcziusban dörög, májusban havaz) s melyek ennek következtében igen gyakran jönnek egymással ellenkezésbe. Az időjárás, s egy általán a természet nem ismeri a hónapokat, azokat az ember csinálta egészen önkényesen. Hogyan alkalmazkodhatnék hozzájuk az idő?

Hanem hiszen a mily sokoldalú jóslásaiban a nép időjárás-tudománya: ezen az ellenvetésen is túl teszi magát s olyan cyclusokban való hitet is képes felmutatni, mely cyclusok valóban magában a természetben vannak meg. Ilyen mindennekfelett az a hit, mely a holdnegyedekkel hozza kapcsolatba az időt. Majdnem kiirt-

hataatlanul él a népben a meggyőződés, hogy az idő meg a hold változásai összeesnek, hogy a hold megújulásával maga az idő is megújul. A tudomány feladatának tekintette világot vetni erre az ügyre, s különösen Angliában a múlt század óta tett időjárési feljegyzéseket vettek szemügyre, hogy valami összefüggésbe hozhassák azokat a hold változásaival, de a legcsekélyebb szabályt sem voltak képesek fölfedezni. A hold negyedei felváltják egymást a maguk ismeretes szabályszerűségükben, az idő megváltozik a maga ismeretlen szabálytalanságában, a nélkül, hogy egyiknek a másikhoz legkevesebb köze is lenne. Hanem az ily kimutatások nem ingatják meg a belé vetett hitet. A hold oly gyakran változik, s oly gyakran az idő is, hogy néha a kettőnek okvetlen össze kell esnie. Egy-egy ily összeesés pedig hónapokig eltáplálja ezt a hitet, s feledteti azokat az eseteket, midőn a jóslat nem teljesedett. Hogy mily erősen befészkelte magát ez a hit a francia nép szívébe is, eléggé jellemzőn mutatja azon tény, hogy Faye csillagász s nem rég oktatásiügyi miniszter, jónak látta javaslatba hozni százszor meg százszor leiratni az iskolás gyermekekkel ilyes mondatokat: „*Il n'est pas vrai que la nouvelle lune change les temps.*“

Sőt a holdnak még másnemű, továbbra kiható erőt is tulajdonítanak az idő meghatározásában. Támaszkodva ugyanis arra a körülményre, hogy a hold phasisai minden 19-ik évben a hónap ugyanazon napjára esnek, azaz, hogy midőn 1879-ben július 3-ára esett a holdtölte, akkor 1898-ban szintén július 3-ára fog az esni: behozták a 19 esztendő „hold-kulesot“, s azt mondták, hogy az időnek is meg kell újulni minden 19 esztendőben. A milyen idő tehát 1860-ban járt, olyan jár 1879-ben is, s olyan fog járni 1898-ban is. Az időt tehát az esztendő akármely napjára előre meg lehet mondani, ha tudjuk, hogy az illető helyen minő volt 19 év előtt az idő. S noha a tapasztalás napról napra megezáfolja ezt, a közönségnek az a része, mely inkább hisz, sem hogy egy kis utánjárás által maga szerezne felvilágosítást, mai napig hisz a holdnak eme sajátságában. Sőt még azok közül az időjósok közül is sokan hittek benne, kik a nagy közönség előtt bizonyos tekintélyre vergődtek fel, a tudomány látszatát szerezvén meg nyegleségüknek. Így p. o. Stieffel karlsruhei tanár még e század 3-ik tizedében nyíltan hirdette, hogy ő a holdkulesot is megszokta kérdezni időjósaitainál, valamint Raspail Franciaországban egész a legújabb időig adott ki az ő „*almanach et calendrier*“ -jében hasonló jóslatokat. Az annyira

híres százéves naptár, mely voltaképp már majdnem kétszáz éves, s melyet bizonyos Hellwig alapított Németországon, szintén ilyes alapra támaszkodik jóslataiban.

A régi hit, vagy mondjuk inkább a régi babona ezenkívül is adott befolyást a holdnak egyes napokra, és egyes évekre is. Az astrologia tanai szerint minden hetedik nap (mindig a hétfő) és minden hetedik esztendő a hold befolyása alatt állott és annak általános characterét viselte. A hold characteré pedig természettől fogva nedves s hidegnek tartatott, így hidegnek és nedvesnek kellett lenni az időjárásnak akkor, midőn ő uralkodott. De a holdnak sem volt mindenkor egyforma ereje, hanem legnagyobb akkor, midőn legmagasabban állott, legkisebb mikor magassága a látkör felett csekély. Mikor tehát uralkodása alatt a „Bika“ csillagképbe jött („Der Stier ist seine Erhöhung, darin hat er grosse Gewalt“, mondja egy XVI. századbeli astrologia), hol legmagasabb pontját éri el, akkor nagyon le kellett hűlnie a levegőnek, sok esőzéssel összekötve.

A többi bolygónak is meg volt a maga fontos szerepe a mult idők astrologiája előtt, illetőleg azoknak az égitesteknek, melyeket az akkori idő bolygóknak ismert fel. Így a napot is a bolygók közé sorozták, az ő napja a vasárnap volt, s legmagasabb helye és lakóháza az orosz lány csillagképben, hol leginkább kifejtheti száraz és forró természetét. A legrosszabb hírben állott a Saturnus, melyről azt tartották, hogy természettől fogva hideg, vizenyős, s minden vegetációnak ellensége. „A mely, ha oly közel állana a földhöz mint a hold, örökké tél uralkodnék felettünk.“ Még a hold is, ha a Saturnus órájában vagy napján újul meg, vizes hideg időt hoz maga után, egész a következő holdújulásig. A Jupiterről azt tartották, hogy nedves és meleg, a Marsról, hogy forró és száraz, Venus és Mercur pedig hideg nedves bolygók gyanánt szerepeltek.

Szerepeltek pedig nemcsak az astrologia rég elfeledett fénynapjaiban, hanem még a legújabb idő némely ábrándos astrologusai előtt. Mert hiába mutatta ki Kopernicus, hogy a nap voltaképp nem is bolygó, hanem a helyett a föld az; hiába fedezték fel Uranust, Neptunt meg a kisebb bolygók közül vagy 190-et, vannak kik mostanig sem tudtak megválni a mult századok hagyományaitól, melyeket nemcsak egy Keppler ítelt el, hanem az astrologiának oly tüzes művelője is, mint Cyger György (ki 1599-ben Zürichben egy astrologiát tett közzé), olyképen nyilatkozott felőlük, hogy a csilla-

gok nem ismerik a kényszerűséget, s a belőlük vont jóslatokat nem úgy kell tekinteni mint melyeknek meg kell történniök, hanem azok csak valószínűségek s „conjecturák“. Mégis akadt e század első felében a „cultur“ Németországban egy királyi számtanácsos (Schneidernek hívták a boldogtalant), ki 25 évet fecserélt el avval, hogy folytonos észleletek által kimutassa az időjárás meg a csillagok közötti összefüggést. S midőn a tudományos világ csak is száználmas mosolylyal fogadta — érdemök szerint — törekvéseit, a maga költéségére egy „astro-meteorologiai“ intézetet alapított Berlinben. Majd nem egyidejűleg evvel Olaszországban is megindították a „Diario astronometeorologico“-t, azoknak nem kicsiny lelki örömére, kik már is félték, hogy a felvilágosodás kelleténél tovább haladt.

Itt benne vagyunk a legvastagabb babonában s valóban elgondolni is nehéz, hogyan juthatott idáig az elmúlt idő. Mert hogy a keresztény szenteknek, egy Józsefnek vagy Máriának hatalmat tulajdonítottak, az időjárásra is befolyhatni, az az akkori idők elfogásából igen könnyen kimagyarázható, sőt magától következik. De hát mi köze itt egy Jupiternek vagy Saturnusnak? Mert látni való, hogy a csillag itt csak a pogány istenséget repraesentálja. A dolog alkalmasint úgy lesz, hogy a keresztény korszak az asztronomiával együtt ezeket a balhiedelmeket is az előző időből vette át. Hiszen tudvalevő, hogy a knidosi Eudoxus már a mi időszámításunk előtt 4 századdal írt egy munkát a csillagok saját mozgásáról és a befolyásról, melyet a növényzetre gyakorolnak. S bár maga a könyv nem maradt reánk, ismeretesek Aratos (Antigonos Gonatas macedoniai király házi orvosának) művei, melyekben róla megemlékezik. Később midőn az egyiptomi bölcsőből görög földre került asztronomia megerősödvé került vissza a Nilus vidékére, a csodás jóslatoknak is örök szülőföldjére, új erővel lépett fel a babona is, mely az asztronomiához mint élődi növény tapadt. Ptolomaeus, a híres csillagász, kinek egyes észlelései maig becsesek, nagy könyvében egy fejezetet annak a kérdésnek fejtegetésére szánt, hogy mily befolyást gyakorolnak a csillagok, különösen pedig a bolygók a szárazságra és nedvességre; egy más fejezetben meg arról tanított, hogy milyen időjárási tünetényekre vannak befolyással a csillagok. Ptolomaeus kijelölte az asztronomia útját sok időre, reá mint legfelsőbb tekintélyre hivatkoztak a középkor minden csillagásza, kiváltkép pedig azok, kik az astrologia jövedelmező iparágát a tudomány nimbusával szerették körülövezni, mint egy Nostradamus vagy Paracelsus.

Hanem ha mi az időjósłást csak ezekből akarnók megítélni, bizony nagyon igaztalan lenne ítéletünk. A meteorologia mai fejlettsége mellett az időjósłás tudományos alapokra fektetett tan, mely a tapasztalat tényeire támaszkodik. Sőt az itt fejtegetettnél egészen más szempont alá esik az az eljárás is, midőn a nép az időjárás tényezőit megfigyelve, azoknak alakulásából von következtetést a jövő időre. Így különösen a különféle felhő-alakulások használatnak fel a különböző combinációkhoz alapúl. Angliában nagyon el vannak terjedve p. o. az úgynevezett banburyi juhász időjárási szabályai, s ezek valóban sok jót tartalmaznak. A déli szélről mondják többek között, hogy midőn 2—3 napig fűjt, az idő nagyon felhevűlt, s fellegek keletkeznek feltornyszó fehér csúcsokkal, s fekete aljal, akkor hamarjában dörögni fog és esni. Ezek és ilyenek egy főtenyezőjét képezik a nép időjósłásának, s tanúságot tesznek egyszersmind a helyes megfigyelésről.

Mi azonban jelenleg csak odáig akartuk követni az időjárásat a meddig babona, s így ezen a téren nem kalandozhatunk tovább.

II.

TORQUATO TASSO.

FRANCESCO DE SANCTISTÓL FORD. SCÓSSA DEZSÓ.

Ariosto, Macchiavelli és Aretino a XVI-ik század első felében uralkodó olasz szellem három főnyilvánulása; az első vig és művészi képzelő tehetség, ki magát csupán képzeletnek ismeri és saját magán gúnyolódik; a második érett elme, ki a képzelet és érzelem minden illusióját elutasítja és a tudomány valódi szentélyét: az ember és a természet világát tárja elénk; a harmadik a megtestesült s javíthatlan erkölcsi rohadtság s ezért szemtelen és cynicus. Ariosto körül számtalan beszély, regény és színműíró csoportosúl, a művelt és henye emberek jobbjai, kiknek legnagyobb öröme az elvarázsolt kastélyokban telik, mert a valódi életet nem veszik komolyan. Macchiavellihez nevezetes államférfi és történész csatlakozik, mint Guicciardini, Gianotti, Paritta, Segni, Nardi és mindazon nagy szellemek, kik a megváltást a tudományban keresik. Aretino körül mozog az írók, színészek, bohócok, kalandorok és szerencselovagok alárendelt világa. Ariosto a képzelmet azon fokig csigázza, hol az

már ironiává válik, Macchiavelli realismusával és logikájával megijeszt és Aretino cynicussága utálatot kelt. A három különböző szellemi irány úgy tükröződik bennök mint a nagyító és gyűjtő lencsékben.

Ez volt azon kor, mikor Európa nagy államai szorosan megalakultak és mindenik Macchiavelli-féle „hazá“-vá lett, azaz politikailag megerősített és vallásos, erkölcsi meg nemzeti eszmék által összetartott, egységes egészszé. Ez volt azon idő, midőn Olaszország nem csupán nem lett hazává, de önállóságát, szabadságát, világtörténelmi elsőségét tényleg elveszíté.

E catastrophának nemzeti öntudata nem létezett, hanem bizonyos elégtelenség uralkodott. Hosszú inség után a béke és nyugalom ideje megjött és az új kormány nem volt terhére a népnek, mely a háborúkra és felkelésekre unva az urak változásához hozzászokott és nyugodtan viselte az igát, mely törvényeit, szokásait, hagyományait és babonáit nem sérté és életét, vagyonát biztosítá. Ha népfelkelés volt, mint pl. Nápolyban az inquisitio és gabonaadó ellen, azt is inkább a kormány ügyetlensége okozta, mint az alattvalók forrongása. A mi a művelt osztályt illeti, az visszavonult a magánéletbe és idejét irodalmi foglalatossággal töltötte, vagy a városban mulatott s így nem tűnt fel nekik semmi változás Olaszországban, mert saját életökben nem történt változás. Az írók is elégteltek voltak, mert az udvarok kegye és az akadémiák kedvtöltése nem hiányzott. Ennek a spanyolos pápai Olaszországnak volt a mellett tiszteletreméltó színezete. A miért oly soká lármáztak, hogy a bajt a fegyelmetlenség okozza — különösen a papoknál — a tridenti zsinat hivatva érzé magát e bajok orvoslására és a rend visszaállítására. Si non caste, tamen caute. A cynismust képmutatás követte. A bűn elrejtőzött, a botrány elítéltetett az útból. Gúnyos vagy két értelmű műveket nem tűrtek többé. Nicolo Franco, Aretinonak előbb tanítványa, később vetélytársa, ki magát „a fejedelmek ostorozójá“-nak nevezte, bitófán végezte életét egy latin epigrammjá büntetéseül. Boccacio mosolya Aretino Péter ajkán elhalt. Az előzetes censurát, melyet a laterani zsinat léptetett életbe, szigorúan kezelték s az index gyülekezetét is behozták. Új vallásos rendek keletkeztek, az erkölcsök tisztítására és az ifjúság nevelésére; a theatinusok, a comaskok, a barnabiták, a padri dell' oratoriók rendje és a jezsuiták. Jámbor dalokat írtak, melyeket a templomokban vagy körmenetek alkalmával énekeltek. San Filippo Neri behozta az oratoriumokat,

azaz vallásos drámákat és comédiákat. A tanítás a papok és szerzetesek kezeibe került. Szent illat terjedt el!

Ez volt a tridenti zsinat reformja, melyet Sarpi deformációnak nevez. Az olasz költők és protestansok legkedvesebb tárgya a pápai udvar botrányos tettei voltak. Rómát, a rínát, mint Dante mondja; Babylont, mint Petrarka mondja, a protestansok leggyengébb oldaláról támadták meg, mely egyszermind a nagy sokaságnak is leginkább feltűnt a féktelenség miatt. Az ellenség e régi fegyverét a zsinat törte szét, midőn a fegyelmet helyreállította és e tekintetben az öreg Savonarolának igazat adott. Miután a boszúság megszűnt, a zsinat a protestans reformatiót feleslegesnek és a kibékülést lehetségesnek tartotta. De az erkölcs hanyatlása csupán palástja volt a német reformatiónak és olasz hitetlenségnek; valódi oka a szabad és érett ész vala, mely tekintélyt elismerni nem akart és a szabad kutatást követelte. Ennek a zsinat nem tett eleget; a hierarchiát nem vette körül democraticus formákkal, sem a nézeteknek nem engedett tért bizonyos kérdésekben; hanem ép az ellenkezőjét tette, a pápa tekintélyét növelte a püspökök rovására, a mennyiben a hierarchiát absolut monarchiává változtatta, a hit és dogmák kérdéseiben határozott és tagadta az ész meg az egyéni lelkiismeret illetőségét. A szakadás így teljessé vált és a keresztény Európa két táborba oszolt: a reformatió és a pápaság táborába. A reformatió zászlójára a lelkiismeret szabadságát és a biblia magyarázásának okát írta. A román tábor ellenben alapúl az egyház, illetőleg a pápa csalhatatlan tekintélyét és a szenvedőlegesen engedelmisséget, „a credo quia absurdum“-ot vette. A hit és tudomány, a tekintély és szabadság e meghasonlása ősrégi, a vallás legelső csirájáig visszavezethető, de eddig csak egyes hitcikkelyek feletti vitákban nyilvánult. Csak most ébredt igazán öntudatra és az ellentét elvvé vált. E világos megismerésben rejlik a reformatió és a tridenti zsinat fontossága. Ez idő előtt Olaszországban bizonyos ecelecticismus uralkodott, melynél fogva a böleselet és hittudomány öntudatlanul együtt jártak, olyan formán mint a classicismus és a kereszténység, és a legmerészebb eszme utat tört magának, ha ezzel a záradékkal volt ellátva: „a hitnek nincs ártalmára.“ Hallgatagon megegyeztek abban, hogy a világnak megrázkódtatás nélkül kell haladnia. Most azonban a kétértelműség, a szónoki furfangosság lehetetlenné vált: a két párt jól tudja mit akar és ellenségesen áll egymással szemben. Az egyház, helyesebben a pápa az igazság egyetlen és csalhatatlan

magyarázójának jelenti ki magát és az eretnokség bélyegét nemcsak egyes mondatokra, hanem a szabadságra és észre, a kutatás és okoskodás jogára is sűti. E küzdelem a szabadság modern fogalmát hozza létre. A régiek a szabadságot a polgárok kormányzási részeségének nevezték; így értelmezi még Macchiavelli is. Míg most a politikai szabadsággal az értelmi is összefügg, azaz a lelkiismereti szabadság, t. i. a szabad gondolkodás, írás, beszéd, gyülekezés, magyarázás, nézet és ennek hirdetése és tanítása: az egyén tulajdonképeni szabadsága, az ember természetes, állam- és egyháztól független joga. Ebből az következik, hogy az igazság hirdetése és magyarázása természetes emberi jog, nem pedig papi kiváltság: tulajdonképen a reformatio világyiasította a vallást. Az ellenkező eszme, mely az egyház vagy állam hatalmán alapszik, az isteni jog, a theocratia, a caesarismus, az egyén elenyészése az összes egyházban vagy államban, a pápa vagy császár fönnhatósága alatt.

A tridenti zsinatnak nemcsak vallásos, hanem politikai következményei is voltak. Tőle származott az absolut monarchia felállítása, a hűbéri kiváltságok és községi adómentesség romjain. Pápa és király kezet nyújtottak. A király a pápának a világi hatalmat nyújtotta, a pápa pedig felszentelte, igazolta őt, megajándékozta inquisitoraival és gyóntatóival. A monarchiát a papi hierarchia mintája szerint rendezték be és a tekintély meg a szenvedőleges engedelmesség ugyanazon elvén alapították. A trón és az oltár egyszerre vált sérthetlenné és a vizsgálat alól kivonatott. Lázadásnak tartották a pápáról vagy királyról szabadelvűleg gondolkozni, sőt az a mondas jött divatba: „De Deo parum, de Rege nihil.“ Így lett a vallásból politikai eszköz, a vallásos zsarnokság a politikai zsarnokság természetes támasza.

De tekintélyt és hitet nem lehet valakire erőszakolni. És Olaszországban ép oly nehéz volt a hitet helyreállítani mint az erkölcsiséget. Csak képmutatást érhetek el, azaz a formák megőrzését a lelkiismerettel ellenkezésben. Szokássá lett a színlelés és csalás nyelven, nyilvános és magánéletben: e nagy erköcstelenség elvonván a lelkiismerettől a tekintélyt és az élettől a méltóságot. A hitetlen és kételkedő művelt osztály ép oly könnyedséggel szokott ez álarczos élethez, mint a milyennel a szolgaságot és idegen uralmat fogadta. A mi az alsó osztályokat illeti, azok csak tengődtek és a nagyoknak egyéb gondjuk sem volt, mint őket áldott ostobaságukban meghagyni

Nem hiányzottak ugyanolyanok, akik ellenállást kísértettek meg. Sok jámbor férfi, papok is, inkább a máglyára vagy számkivetésbe mentek, sem hogy lelkiismeretüket meghazudtolják. Sok család elhagyta Olaszországot és máshová vitték az ipart. Kiváló erényű és tudományú férfiak váltak hazájok dicsőségére Svajczban, Angolországban és Németországban írva és szónokolva. A legtevékenyebbek egyike volt a sienai Socino, kitől a socinianusok kapták nevüket. Az ő érdeme az, hogy a reformatióról világosabb tudata volt Luthernál és Calvinnál, mi által bebizonyította, mennyire megelőzött mindent az olasz ész. Mert Socino mellőzve a pártkérdéseket, az ésszt jelentette ki egyedül jogosultnak, tagadott minden természetfölötti elemet és a mindenség központjává a szabad embert tette, tagadva az isteni mindentudást és a praedestinatiót. Erről rögtön rá lehet ismerni az olaszra, Macchiavelli földijére.

De e példákkal és vértanúságokkal szemben Olaszország közönyös maradt, fél Európát vérrel fertőző vitás kérdések őt nem érintették. Pedig oly kérdések voltak, melyek mikénti megoldásától függött a civilisatio jövője és a nemzetek sorsa. Minden latin eredetű nép római maradt, Spanyolország, Franciaország, Olaszország. De Franciaországban és Spanyolországban ez csak dühös üldözések után sikerült, melyek az inquisitló ítélőszékét és a szent Bertalan éjét felejtethetlenné tették. E küzdelmekben megerősbült a nemzeti szellem, fölébredtek a szellemi erők és a politikai érdekek, meg az alsóbb osztályok fanatismusa folytán fokozott vallásos érzet, művelődési tényezővé vált, az absolut monarchia köré gyűjtötte az erőket, létesítette a nemzeti egységet és az értelmiségbe élénkebb mozgást öntött. V. Károly és II. Fülöp Spanyolországának meg volt Cervantes, Lopeze és Calderonja; Franciaországnak meg volt aranykora költőivel, bölcseleivel és szónokaival, ott volt Cartesius, Malebranche, Pascal, ott Bossuet és Fénélon, Corneille, Racine és Molière. A két nemzet a küzdelemből hatalmasan, virágzóan és megerősbülve került ki.

Olaszországban nem volt küzdelem, mert nem volt lelkiismeret, azaz vallásos, erkölcsi és politikai meggyőződés meg szenvedély. A többi nemzetek ép akkor kezdék meg tulajdonképen pályafutásukat; Olaszország fáradtan és scepticusan ért útjának végére. Pápai maradt pogány és pápaellenes műveltséggel. Romanismusa nem volt a vallásos újjászületés szellemi hatása, mit Savonarola barát akart előidézni, hanem csak lustaság és passivitás; nem volt erő sem az

ellenkezéshez, sem a hithez. Megunva a féktelenséget, külső szigort és helyességet színlelt; a pápaságnak új fénye sem tetszett vissza, és mivel nem volt hazájok, örömet alkottak egyetemes vagy katolikus hazát, Rómával mint központtal. Divatba jött prédikálni az eretnekek ellen és megünnepelni a katolikusoknak a törökökön vett győzelmét, mint a lepantóit és később a bécsit. A pápa és Spanyolország parancsoltak, senki sem ellenkezett. De ha II. Fülöp vagy XIV. Lajos mondhatták: „L'état c'est moi“, Spanyolország és a pápa nem mondhatták: Olaszország mi vagyunk. Hiányzott az erőteljes beleegyezés, mely szívből jó és a nemzeti köteléket képezi. Az olasz szellem lustán és békésen engedelmeskedett, de kívül maradt és nem azonosította magát velök. A régi eszméket nem hitték már őszintén, a lelkiismeretet helyreállító és a jellemet erősítő újak hiányoztak; innen az a felületes és külsőleges beleegyezés, az a szenvedélytelen elégtétlenség és erkölcsi álmodás. A férfias ész nem volt mellettök, hanem ellenök. És ha így Olaszországnak akarunk nyomára jutni, mely lassan fejlődni kezd, azt a Spanyolország és a pápa elleni ellenzékben kell keresnünk. Ez ellenzék története az új Olaszország története.

Az olasz megmerevedés első jele az eszmék megállapodása, alaki mozgékonytalanság utáni vágy volt. Minden bölcséleti és elmélkedő mozgalom megszűnt. A tridenti zsinat felállította Herkules oszlopait, gondolkozott mindenki helyett. A tudomány gyanúba jött. Alig volt megengedve némi műkedvelés. Az ember rendeltetésének ethikai, politikai, metaphysikai nagy rejtélyeit félretették és a gondolkodásnak nem maradt más tere, mint a természetnek, a biblia határai közé szorított tanulmánya. Hanem az alakok tanulmánya fokozódott.

Ekkor alakult az akademia della Crusca, mely az olasz nyelv tridenti zsinatává lön. Ez is átokkal sújtott írókat és czikkelyeket állított fel. Ebből nagy perpatvar keletkezett, mit csak a szellemek lomhasága magyaráz.

Az olasz nyelvnek volt már ekkor szilárd, biztos alapja az egész országban. A toskanai volt az olasz nyelv virágja, mint Speron Speroni mondja. Volt tehát olasz nyelv, azaz közös szókinsz, közös nyelvtani alakkal, Olaszország különböző részei szerinti színben. Akkor is mint most megismerték az íróban az olaszt és egyúttal a toskanait, a lombardot, a velenceit vagy nápolyit. A kifejezés és színezés e különfélesége, e helyi elem volt a nyelv eleven része,

melyet az író környezetéből merített. Ha Florencz lett volna Olaszország központja, mint Franciaországé Párizs, a florenczi maradt volna az összes olasz írók eleven nyelve; mindnyájan oda vonzattak volna. De Florencz akkor az olaszokra nézve muzeum volt, melynek emlékeit, tudniillik az írókat, tanulmányozták. Az *academia della Crusca* a nyelvet úgy tekintette, mint a latint, azaz kész és befejezett nyelvnek, hogy már egyéb teendő nincs hátra, mint arról leltárt készíteni. A szótárjában előforduló és ettől vagy attól az írótól használt szókat tisztáknak jelenté ki, a többieket pedig kiátkozta. Böngészett az írókból és tekintélyénél fogva, határozott a kiválasztott és elvetett szók felett. Így a nyelv, elzáratván az eleven használattól, holt testté vált, melyet szétbonczoltak, tanulmányoztak, mesterségesen előállítottak és az olaszok hozzászoktak saját nyelvök tanulásához, mint a latinhoz és göröghöz. Petrarca meg Boccaccio sérthetetlen mintákká váltak mint a biblia, sőt a *non si puo-t* annyiszor használták szavakra, hogy Bartoli jezsuitának is elfogyott a türelme. A nyelvet, szóvonzást, hangzatosságot Boccacioból meg Petrarcaból tanulták, kikből nyelvtanokat, szótárakat, mondat- és gondolatgyűjteményeket állítottak össze. Így tanított Gabriele Trifone, kit Socratesnek neveztek, és így tett Sperron Speroni. Az ekép tisztává és classicussá tett nyelv mozdulatlan és jegeczesedett maradt, mint valami holt nyelv és tanulmányozása nagy nehézséggel járt. Nem csak azt akarták, hogy a szó tiszta, hanem hogy jó hangzású és választékos is legyen. Nem csupán a versnek, hanem a prózának is képződött rhythmikája. A körmondat nagyon tekervényes szerkezetűvé lett. Ím egy példa Speroniból:

„Mint a szóalkotás a szó egyes hangjainak sorrendjét meghatározza, úgy a tagok sorrendje e rhythmust határozza meg, melyen a valódi szónoki művészet, a filnek hízelegve, megkezdí, folytatja és bevégzi beszédét, mivel minden mondatrésznek meg van eleje, közepe és vége: kezdetben emelkedve halad előre, a közepén, mintegy kifáradva nyugalmat ér el, azután lefelé halad és a vég felé siet, hogy teljesen kinyugodhassék. A próza néha nem szép szókat szépen állít össze, de más részről a szépek veszítenek ügyetlen összeállítás által és megeshetik, hogy mint a zenében jó hangok néha összhangtalanul hangoznak és rosszak, akár gyakorlat, akár művészet által összhangzónak tetszenek, úgy a szóknál is: ha még oly jó hangzásuak, durva, ügyetlen kimondás által — elvész a beszéd bája. Végül gyakran megtörténik, hogy tökéletes fogalmazású próza, mint az öntetsző folyó, nem igyekszik végére jutni, hanem útban marad és ha nem hiányoznék lélekzete, folyton haladna: azért kell a rhythmushoz folyamodnunk, mely az utat kellemesen szelvelve, hízelg és kedveskedéssel tart vissza frissítésünkre, és ha ez nem megy szép szerével, felítik fejöket és erővel letartóztatnak.“

Ily okoskodás mellett nem csodálhatni, hogy később a szónok zenéhez alkalmazta beszédét. Természetes, hogy Speroni körmondatait hasonlóképen alkotta, és elképzelhető mily csodálatot gerjesztettek Bembo, Casa vagy Castiglione művészi körmondatai. A szó személyiséggé lett, megvált a tárgytól, voltak tiszta és nem tiszta, szép és rút, durva és lágy, nemes és közönséges szók. A szók kiválasztásában rejlett a csiny titka. Nem a találó szót keresték, hanem a negédest vagy a körülírást; ismétlés halálos bűn vala, és ha ugyanaz volt a tárgy, más szót kellett keresni, „minden dolgot mások megnevezésével ékíteni“, mint Speroni Petrarcáról dicsérőleg említi, ki a főt „valódi arany“-nak és „arany tető“-nek nevezte; „a szemet napnak, csillagoknak, égköveknek, a szerelem fészkeének és szállásának; az arcot majd hónak és rózsának, majd tejnek és tűznek; az ajkat rúbinnak, a fogakat gyöngyöknek; a nyakat és mellet majd elefántsontnak, majd alabastromnak.“ Az eleven nyelv mindig találó, mert a szó a fogalommal jó; a holt nyelv szükségképp elégtelen, mert készen találjuk szótárakban és írókban azon mellékfogalmak nélkül, melyet a nép hozzáfűz és mely jelentőségét és színezetét meghatározza. Midőn az olasz nyelv a fejlettség magas fokát elérte, mely Caro Aeneisében és Davanzati Tacitusában nyilvánul, megakadt fejlődésében ép úgy mint az olasz élet; és még nagyban vitatkoztak, valjon toskánainak, florenczinek vagy olaszoknak kell-e nevezni, midőn a szegény már holtan és behálsamozva, jól elzárva és megőrizve feküdt, az akademia della Crusca szótárában.

Ép így volt a nyelvtannal. Nem a dolog természetével és jelenségével, nem is a logikai kényszerűséggel mérték, hanem az írók nagyon is változó határozatával. Innen az önkényes szabályok és önkényesebb kivételek, meg az a törvénytelen jelző és úgynevezett pótló szó és végtelen szórszálhasogatás egy betű vagy szótag fölött. Ebből eredt az ingatag és levegőbe épített helyesírás, kuszált és bizonytalan szórend, viszonyyszók, névelők, névszók, esetek és szerkezetek zagyvaléka, szóval oly nyelvtan, mely még ma sem pontos és egyszerű. Meg volt a sajátság nélküli nyelv és a pontatlan nyelvtan, mert a nyelvet és nyelvtant nem vonatkoztatták a tényekre, hanem üres és önkényes formákban alkották.

Csak külre, a felületre voltak figyelemmel. Az irodalom mesterséges szerkezet volt. Alapját nem a tárgy és kifejezés közti összefüggés belső okában, hanem az írók példáiban keresték. Mint a körmondat, úgy az írás számára is kigondolt mesterséges merev

kaptát, lényegét az egész és részei közti bizonyos óraszerű megegyezésében keresték, és ezt classicus írmodornak nevezték. Mivel elvesztették a művészi és költői érzést, nem maradt egyéb hátra a mesterséges tökély, szabályszerűség és helyesség prózai fogalmánál. Óriási fontosságot tulajdonítottak a nyelvnek, nyelvtannak, kifejezésnek, körmondatnak és szerkesztésnek. És Hercules így felállított oszlopánál meg kellett állania a kritikának. Az ezen mérték szerint megítélt írókat többé, kevésbé dicsérték, a szerint, a mennyire közeledtek a mintákhoz. Az akkori comediák és tragediák dicsekedtek avval, hogy megegyeznek a szabályokkal. De mivel hatást kellett elérniük és ez a csodálatra méltó szabályszerűség szörnyen untatta a nézőt, durva és túlhajtott eszközökkel akartak hatást elérni, mihez csak középszerű emberek folyamodnak. A komédiák bohózatok, a tragediák borzalmasak voltak és a legkiállhatlanabbak közé tartozott ép Speroni „Canace“-ja. Csak egy hiányzott Olaszországban — a hősi faj és Speroni egészen kétségbe van esve, hogy erre Petrarcában példát nem talál. „Új alchimistaként kerestem a — hősit, mely megnevezésre Petrarcának egy ríme sem támaszthat igényt.“ A Trissinónak nem sikerült. Az őrjöngő Roland kívül állt a szabályon, de megbocsátották neki, mivel „regény“ és nem költemény volt. A kérdés volt a hősit megtalálni, mint Speroni mondta. Mennyivel felülemelkedett e népségen Pietro Aretino kritikai belátásával. Az elméletnek megfelelt s a gyakorlatnak is. Boccacionak és Petrarcának számtalan magyarázója támadt, sokan remekírókat fordítottak, mint Nardi Livius, Caro az Aeneist, Anguillera a Metamorphosisokat, Davanzati Tacitust; hasonló szabású nyelvtanok és ékesszólástanok jelentek meg. A classicusokat majmolták mesterként iránylyal, mely hibába a legerősebb szellemek, maga Guicciardini is beleestek. A legcsodálatosabb neveken keletkező akadémiák üres fecsegéssel és nyelvtani vizsályokkal töltötték idejüket. Ellentétképen nem hiányoztak excentricus emberek sem, kik ellenkező uton kerestek dicsőséget, mint Laudi, ki Boccaciot ostobának, Aristotelest ügyetlennek nevezte és „Paradoxon“-aival általános feltűnést okozott.

A század első felében szétszakította az egyhangú és pedans. irodalmi életet a féktelen írás, az író elevensége, kelleme, csipőssége, ledérsége, egyénisége. A classicussal szembeszállt a kalandor.

E kalandorok legutolsója Benvenuto Cellini, ki 1570-ben halt meg. Tehetséges, lángeszű és műveletlen ember, az akkori olasz mintaképe, kit magasabb műveltség nem érintett. Benne Michel

Angelo és Aretino egyesültek, tulajdonképen benne is meg van az a durva, kezdetleges népies elem, melyből Michel Angelo, Aretino is merítettek.

Lángeszű és lelkiismeretes művész lévén, művészetét istenévé, erkölcsévé, törvényévé, jogává teszi. Szerinte a művész a törvény felett áll, és „kik, mint Benvenuto egyetlenek művészetökben, nem tartoznak a törvényeknek engedelmességgel.“ Minden udvarnál szerencsét keres, lövésben és kardforgatásban jártas lévén jogát megvédi fegyverrel és nyelvével, mely ép oly halálosan sebez. Ha ellenséggel találkozik, átdöfi törével, és ha megöli, annak a kára, mert „a veréseket nem szokás előre kikötni.“ Ha börtönbe vetik, botránynak véli és nagy igazságtalanságnak. Jámbor mint az apácza és babonás mint a rabló; hisz csodákat, ördögöket és babonázást; ha kell, istenre meg a szentekre emlékszik, zoltárokat és himnuszokat énekel és részt vesz egy bucsújárásban. Nincs erkölcsi érzéke, a jót nem tudja megkülömböztetni a rossztól és gyakran dicsekszik oly bűnökkel, melyeket el sem követett. Hazug, henczegő, merész, szemtelen, fecsegő, sivár és pajkos, és a függetlenség színe alatt annak inasa, a ki fizeti. E mellett annyira önelégült, hogy azt hiszi, senkinél sem áll hátrább, kivéve az isteni Michel Angelót. Erőtől és eleveiségtől duzzadva, e kóbor lovag hiven megírta élettörténetét, azon meggyőződéssel, hogy nagy emléket állított magának. Tulajdonságai természetes eredetiséggel és tűzerővel domborodnak ki éles és határozott irányban.

A század második felében elfojtatik az erőteljes és pajkos élet és az egyéniség eltűnik az akadémia és a tridenti zsinat talárja alatt. Csak perlekedés, rágalom, nyelvtani harczok maradtak hátra — a régi élet gorombább és pedánsabb része. Ez időben Angolországban Shakespeare élt; Rabelais és Montaigne, olasz emlékekkel telve, megkezdték Franciaország nagy századát; Cervantes megírta Don Quijotte-ját és Camoens Luziadáját. Az olasz kritikusok pedig nyelvtani jegyzéseket és párbeszédeket írtak a platói szerelemről, ékesszólásról, történelemről, cselekvő és elmélkedő életéről és keresték, de nem találták a hősi genret.

E foglalkozások és nyomorúságok közepett jelent meg a „Megszabadított Jeruzsálem.“

Olaszországnak meg volt hát hőskölteménye és a kritikusok megelégedhettek. A fiatal Pellegrini harsona szóval, azon kor lelkesedésével hirdette az örömhírt.

A Jerusalemiás már nem költői, hanem kritikai világot talált. A műérzés kimerült, az ihletet és eredeti költészetet meg ítészetet elrontotta az okoskodás, mely általán elfogadott és evangeliumnak tekintett kritikai fogalmakra támaszkodott. Aristo írt, a hogy bensőleg érezett és egyébire nem gondolt. Tárnya hála lángelméjének saját természetű és törvényű világgá vált. Tasso, mint Dante kritikus volt, mielőtt költővé lett és egész költői iskolát tanulmányozott át. Nem a tárgy lebegett szeme előtt, hanem bizonyos czélok, előképek, Horatius és Aristoteles, Homer és Virgil. Tizennyolcz éves korában meglepő a tudománya: ismerte Platót és Aristotelest és mindenki csodálatára bölcséleti, szónoki és erkölcsi kérdések felett vitázik. Megírja a „Rinaldo“-t és mivel tanulta a „simplex et unum“-ot, a cselekvény egységére és a szerkezet egyszerűségére törekszik, ezért bocsánatot kérven a közönségtől. De a közönség, mely a Roland és az Amadis széles, gyönyörű arányaihoz szokott, kicsit soványnak találja az eledelt és félrevonja a száját.

Erre Tasso abba hagyta a regényt és elhatározta, hogy Olaszországot megajándékozza a keresett hőskölteménynyel. A tárgy választásánál habozott, mert négy vagy öt tárgy volt kezénél és az elhatározást állítólag pártfogójára, Alfons, ferrarai herczegre bízta. Végteére belekezdett a „Megszabadított Jeruzsálem“-be. Úgynevezett „szabályszerű“ költeményt akart írni. A tárgy időszerű volt, vallásos és cosmopoliticus jellegénél fogva, és igen könnyen belevonhatott volna egy hőst az Este házból, ez által mint Ariosto hódolatát fejezven ki a herczegnek. Az arányokkal szörnyen sokat bibelődött, hogy a szerkezet egységét és egyszerűségét megőrizze. Tekintettel volt a valószínűsége, hogy világának természetesség és valószínűség látogatát kölesünözze. Összefüggő, komoly cselekvényt helyezett bele és a jámbor Godofrédot hatásos főszemélylyé, valódi vezérré és királylyá modern értelemben alkotta. A kóbor lovagokat mellőzte és a cselszövényt nem a kalandvágyra, hanem égi és pokoli intézőkre alapította mint Homér. A természetfelettit emberesítette, a mennyiben allegoricusan tárgyalta, mint a szenvedélyek és ösztönök egyszerű megtestesítését. Megnemesítette a jellemeket, a mennyiben a közönségest, grotesquet és komikust kiutasította, megszólaltatván a kürtöt az első sortól az utolsóig. A véletlent és durva erőt korlátok közé szorította, e helyett az előforduló párbajokban és csatákban annál nagyobb tért engedve a lángelmének, erkölcsi erőnek, ismereteknek. Elbeszélésének a történet és valóság színét akarta adni. Gyakran

tanácskozott kritikussal, darabonként adta át nekik költeményét és nagy engedelmességgel változtatott és javított. Speron Speronitól is kért tanácsot.

Tasso komoly, vallásos szellemű, lehetőleg történeti és valószínű, könnyen megmagyarázható csodákkal és tökéletes összefüggéssel alkotott hőskölteményt akart írni. Ez volt classicus eszménye, melyet megvalósítani igyekezett, s a hőskölteményről és költészetéről írt munkáiban kifejtett, ez alkalommal bebizonyítván, hogy többet tud ellenfeleinél.

A költeményt oly szellemben fogadták, a milyenben írva volt. Legelőször darabonként olvasták; midőn teljesen megjelent, a szerző tudta nélkül, rettenetes láрма keletkezett. A kritikusok saját fegyverével küzdöttek ellene. Ha vallásos költeményt akartál írni, mondta Antoniano, írtál volna olyant, melyet apácáknak is kezeibe adhatnánk. Az akkor hangadó jámbor férfiak megütköztek a heves szerelmi jeleneteken, ámbár a szegény Tasso ezért az angyalok közt lakó csillagkoszorúzott muzsától kért bocsánatot. Hogy elhallgatassa őket, utólagos és hosszadalmas allegoriát írt, melyet ama világi hiányok útlevelének szánt. A költemény szerkezete, előadása, nyelvezete, sőt a nyelvtan szerint is megbírálták, mint akkor szokásban volt. A szerkezetet hiányosnak találták, különösen Olinto és Sophronia episodja miatt, mely a cselekvény folyamában eltűnik. A kritikusok úgy vélekedtek, hogy a tulajdonképeni cselekvény kevés énekre szorítkozik, a többi pedig ezzel szorosan össze nem függő episod és kalandhalmaz. Előadását mesterkéltnek és fennhájazónak, nyelvezetét tisztátalannak és illetlennek mondták. Folyton az Aeneissel meg Iliassal hasonlították össze és szórszálhasogatólag kicsinyesen vitatkoztak a hősi fajról és szabályairól. A „*Dühöngő Roland*“ és a „*Megszabadított Jeruzsalem*“ közt a legesődálatosabb párhuzamokat vonták, egyik Ariostot, a másik Tassot helyezte előbbre. A vita egy időre foglalkoztatta a semmittevő Olaszországot, jobban megzavarta a költői érzéket és a kritikát egy lépéssel sem mozdította előbbre. Mocsárban maradtak. Galileo Galilei szintén írt Tasso munkájáról, még pedig egészséges észszel, sok ízléssel és helyes műérzéssel.

Az academia della Cruscának nagy része volt e veszekedésben. Ez könnyen érthető. Tasso nyelvezete nélkülözte a toskanai illatot, azt a megnevezhetlen igaz, eredeti, eleven, bájos és bűvös valamit. De Salviati ezt pedansúl szemére vetette, a mennyiben paedagog-

ként a pontokat és vesszőket is feljegyezte. A vádlók hevesességére a védők lelkesültsége felelt, és a könyvet jobban figyelembe vették és keresték. A mai általános eltompúltság napjaiban minden szerző örülne, ha ennyi figyelmet kelt. De Tasso beteggé lett a boszankodástól és kritikusait ellenségeiül tekintette, mintha személyét támadták volna meg. Pedig ő volt legnagyobb ellensége önmagának. Védelmezte ugyan magát, de rossz lelkiismerettel, mert ugyanazon kritikai elveket vallván, érezte hogy nincs igaza. Most arra a szerencsétlen gondolatra jutott, hogy költeményét átdolgozza s aláveti magát a kritikának; és megszületett a „*Bevett Jeruzsálem*“. Megtisztította nyelvezetét és engedelmeskedett a nyelvtannak; de a javítás majd mind szerencsétlen, csinált és hideg. Nem a költő beszél többé, hanem a nyelvész, ki szigorú kritikusi előtt áll. Megváltottatta az előadást is, kiküszöbölte a czifraságokat, komolyabb és ünnepélyesebb formát keresett, de az hideggé és józanná lett. Még rosszabbul bánt a szerkezettel. Kitörölte Olinto és Sophronia epizódját, ezt unalmas katonai szemlével helyettesítve. Rinaldot, mint a lovagkorra emlékeztetőt Rinardóvá, a keresztes hadak egyik valószínű hőségévé változtatta, ki mellé Rupertot adta Patroclusúl. Azt hitte, hogy a változtatásokkal, rövidítésekkel és toldalékokkal elősegítette a cselekvény egységét és egyszerűségét, a szerkezetet összefüggőbbé és okszerűbbé alakította, és a költeménynek történethűbb és valóbb színt adott. De a közönség más véleményen volt, mivel nem akarta feledni Armidát, Rinaldót, Erminiát, Sophroniát, legkedvesebb és népszerűbb alakjait. Annál hamarabb feledte a „*Bevett Jeruzsálem*“-et, melyet ma már senki sem olvas.

Tasso költészettana lényegében megegyezik Danteével. A költészet célja szerinte „az igazságot szépen folyó versekbe foglalni“, míg Dante szerint „az igazságot ékes beszéd mögé rejteni.“ A valóságos eszme szintén ugyanaz, a szenvedély küzdelme az észszel. Dantenél a szenvedély és ész a pokol és a paradicsom, Tassonál Isten és Lucifer, — földi eszközük Armida és Ubaldo meg Carlo égi vezetője. A bonyodalom szintén ez ellentétben alapszik, mely az olasz költők küzdőhelyévé vált. Tasso Armidája, Bojardo és Ariosto Angelikája, csak hogy Bojardo az eszmét végtelen szövevényében elveszti, Ariosto szívből nevet rajta, míg Tasso elbeszélésének központjává teszi. A mít a kritikusok episodnak neveztek, volt a költemény főeszméje. Homer megénekelte Achilles haragját, tudniillik nem az ész, hanem a szenvedélyt, melyben az élet hatalmasan nyilvánul.

Istenségei szenvedélyes lények, Zeus maga nem az ész, hanem a dolgok kényszere, a fatum. Virgil közeledik a keresztény eszméhez, a mennyiben a jámbor Aeneas kiszabadítja Dido karjaiból. De költőileg nem a jámbor Aeneas érdekesebb, hanem az elhagyott Dido. A keresztény legendában az elveszett paradicsom és Ádám bűnbeesése epicus tárgyak, melyekben az élet a természeti ösztön és az erő hevességével tör ki. Krisztus szenvedésében és halálában a költői érdek legnagyobb tragikai hatását éri el, mert ő az igazság vértanúja.

Dantenél az eszmének következetes keresztültivitele elvont paradicsomot, végtelen allegoriát hoz létre, mint Tassonál elvont Godofrédot. Az élet ábrázolásából álló költői igazságot elcsesérték a theologiai és böleseleti igazsággal, mely az igazság lelke vagy értelmi abstractiója. Ariosto ebből kitűnően kibontakozik, mert ő Orlando őrzőjét énekli meg, és ha az észre kerül a sor, a dolognak komikus és pikáns megoldást ad, a mennyiben az észt Astolphoval a holdban keresteti. Tasso az eszmét komolyan helyre akarja állítani, belső tökélyre törekszik és csak a szerencsétlen Godofrédot meg az égi úrnő hideg allegoriáját alkotja.

Nem kevésbé téves eszméje az epos lényegéről. Történelmi igazságot, logikai összefüggést és bizonyos egyenletes, kimért méltóságot akar adni, és nem látja, hogy ez az élet külső szövete, gépezete, az egyszerű anyag, merő csontváz és logikai rend. Kritikai szeme nem jár ezentúl, és midőn a költőt ez elvont és felületes eszmék túlzásánál kiszorította a kritikus, elkontárkodta művét és a „Bevett Jeruzsálem“-ben ama gazdag életnek csak csontvázát nyújtotta, melyet pedig találóbb gépezetével fogva tökéletesebbnek tartott.

Tasso mind a mellett költő, ihletett költő volt mint Dante; és a költő erényei nagyobbára helyreütötték a kritikus bűneit.

Torquato Tasso, kit Nápolyban a jezsuiták neveltek, első ifjúságát Romában töltötte el, hol már a tridenti zsinat levegője lengedezett; vallásos és egyúttal képzelődő, lovagias, ábrándozó volt, áthatva és betöltve az olasz műveltség minden elemével. Két ember küzdött benne: a pogány és a katolikus, Ariosto és a tridenti zsinat. Még gyermekkorában elvesztette anyját, atyja távol volt, rokonai ártani igyekeztek neki, vagyonát elkobozták, de az élet legkeserűbb szükségében is megőrizte nemességét és méltóságát. Az udvarnál szolgált és szabadnak érezte magát, bűnök és nyomorúság közepett élt és becsületes maradt, felemelt fővel, férfias arczzal és az emberi méltóság nevében esedezett szánalomért.

Hasonlít némileg Petrarcahoz. Mindketten átmeneti időszak költői, híres betegek voltak, kik keblökben két ki nem békíthető világ kínját érezték. Az átmenet muzsája a busongás. De Petrarca busongása felületes volt, a képzeletben gyökerezett, nem hatott az életbe. Busongása nem szükölködött édesség nélkül; kiáradt tudós foglalkozásánál megnyugodott és késő vénségeig békét hagyott neki. Tasso busongása mélyebb, kínja nem csupán képzelődés, hanem átjárja szívét, egész életét. Érzékeny, ingerlékeny, lágyság és megindítható lévén, komolyan veszi a vallás, bölcsélet, erkölcs és költészet eszméjét és lényét összhangzásba hozza velük. Lelkesültségénél fogva elveszti a való mértékét és kóborol a világban, hol kedélyének előkelősége és becsületessége túlemeli őt a közönséges emberiségen. Nem érti az embereket és az életet sem fogja fel gyakorlati oldaláról. Képzelete folyton működik és életének mindig új szint és alakot kölcsönöz. Képzeljük most ez embert a XVI-ik század Olaszországának egyik udvarában és rögtön sejtjük a tragediát. Az első ifjúság odaadását, bizalmát, közlékenységét, esalódás, kétely, magabavonulás, búsongás, borús kedély és elvakultság követé: oly állapot, mely egészség és örültség közt ingadozik, és mely magában is nemcsak másokban azt a gondolatot ébreszthette, hogy nincs eszénel. Orvosok és gyógyszerek helyett nyugalmas helyre, könyvei társaságára és anyára, nővérre és barátokra lett volna szüksége, kik értik, mert szeretik. E helyett börtönben és az emberek terméketlen szármagában részesült. Midőnk kiszabadult nővérre és barátira talált ugyan, kik igyekeztek szenvedésén könnyíteni, de nem gyógyíthaták meg az oly régen megzavart képzelmet. És midőnk először mosolygott rá a szerencse, közeledvén a nap, melyen költővé koronázzák, meghalt.

Nézzük Petrarcat és Tassot, mindkettő arcán elmélyedés tükröződik, szemök a távolban révedez. De Petrarca arca oly ember idylli és nyugodt arca, ki meg van elégedve gondolataival; Tasso arca a kereső és nem találó ember elegicus, elkeseredett arca. Sem az egyik, sem a másik nem hasonlít Dante arcának határozott, erélyes vonásaihoz.

Tasso és Petrarca nélkülözök az erőt olympusi nyugalmaival és határozott akaratával. Tasso lyrai, nem hősi jellem és mint Petrarca subjectiv természet.

Ha a középkorban születik, szentté lesz. A képmutató scepticismus és ellentmondó műveltség korában születve, kételyek és szem-

rehányások közt él, maga sem tudja igazán, vajjon eretnek vagy katolikus-e és önmagának szigorúbb inquisitora az inquisitió nál. Midőn megkezdte működését, Ariosthoz és Rinaldojához állt közel. Azután úgy tetszett neki, mintha „Megszabadított Jeruzsálem“-ében nem távozott volna el eléggé a veszélyes szomszédságból. Kritikai és vallásos aggályai vitték a „Bevett Jeruzsálem“-hez, melyet az igazi, az égi Jeruzsálemnek nevezett. Azt hitte, még evvel sem tett eleget, és megírta „a teremtés hét napja“-t.

Tasso nem volt eredeti gondolkozó, nem is vetett soha szabad pillantást az élet szörnyű rejtélyeire. Tudós volt, ki ritkította párját, de nem gondolkodó. Vallásos világának szilárd, régi, nem fejében támadt körvonala van. Kritikáját és bölceletét tanulta, megértette, jól kifejezte, de a dolgok forrásához és okához nem hatolt. Nem tudott Copernicusról és idegenül állott a nagy mozgalommal szemben, mely akkor megújította Európát és Olaszország legnemesebb szellemeit veszélyes elmélkedésekre kényszerítette. Lelke előtt Herkules oszlopai álltak és megtiltották előre haladni, s ha önkénytelenül túl veti rajtok tekintetét, megrémül és gyón, mintha a tiltott gyümölcsből evett volna. Szellemén kívül lakik vallása, mely számtalan hitcikkelyekből, melyeket hinni de nem vizsgálni, és számos formákból állt, melyekre tekintettel kell lenni. Lelkében minden vallásos befolyástól ment független irodalmi és bölceleti műveltség, Aristoteles és Plato, Homer és Virgil, Petrarca és Ariosto, később Dante is honolt. Jellemének lényege lelkiismeretesség és nemes büszkeség, mely inkább lovagi, mint evangéliumi típusokra emlékeztet. Életének lényege a költészet, mely a való vértanújává teszi; eszményi lévén a szerelemben, a vallásban, a tudományban és tetteiben, hosszú vértanúságot élt, melyet kora halál koronázott. Ő volt az olasz szellem legnemesebb megtestesülése, magas költészettel teli alak, ki arra vár, a ki a márványból, melybe őt Goethe egykor száműzte, meg fogja váltani, hogy a szobor ismét emberré legyen.

III.

VELENCZE MODERN TITKAIBÓL.

IRTA : WILKIE COLLINS.

(Vége.)

XXV. FEJEZET.

A nap estére hanyatlék. Lord Montbarry és barátjai az operába távoztak. Ágnes, lankadságát hozva fel okúl, maga maradt a hotelben. Henry, hogy megmentse a látszatot, elment ugyan a színházba, de az első felvonás után észrevétlenül hazatért és Ágneshez csatlakozott az étteremben. „Gondolkozott-e kegyed arról, a mit reggel mondtam?” kérdé Ágnest, egy székre ülván melléje. „Igaz-e, hogy rémes kételyünknek legalább egy része eloszlott?” Ágnes szomorúan rázta fejét. „Vajha igazat adhatnék önnek, Henry! Vajha őszintén elmondhatnám, hogy lelkem megkönnyebbült.” E válasz épen nem volt biztató; de Henry türelme, legalább abban, a mi Ágnesre vonatkozott, kifogyhatatlan volt. „Ha visszapillant a nap eseményeire”, mondá neki, „annyit meg kell engednie, hogy teljesen nem csalódtunk. Emlékezzék vissza dr. Bruno szavaira: „Harmincz évi orvosi gyakorlat után valószínű-e, hogy a bronchitis okozta halál jeleit félreismerjem?” Lehetett-e válaszolni e kérdésre? És kétes volt-e a consul tanúsága? Mikor Montbarry lord haláláról értesült, felajánlá szolgálatát; a palotába akkor érkezett meg, mikor még ott volt a koporsó, látta hogy tevék bele a hullát, és hogy zárták le. A pap bizonyítéka is kétségtelen. A szobában maradt a koporsóval és a temetés végeig recitálta a halotti imádságokat. Fontolja meg ezeket az adatokat, Ágnes, és nem tagadhatja, hogy Montbarry halálának és eltemetésének kérdése el van döntve. Csak egy kételyünk maradt fenn: Valjon az általam fölfedezett hulla az elveszett futáré-e vagy nem? Nem okoskodom-e helyesen?” Ágnes nem tagadhatta. „Tehát mi akadályozza kegyedet, hogy ne érezze azon nyugalmat,

a melyet én érzek?“ kérdé Henry. „A mit az éjjel láttam, ez akadályoz?“ felelé Ágnes. „Midőn e tárgyról vizsgálódásunk után beszéltünk, ön babonáságot hányt szememre. Én ezt nem engedhetem meg; de megvallom, hogy magam is érthetőnek találám e babonás felfogást, ha más mondaná! Ha arra emlékszem vissza, mi voltunk mi, az ön bátyja és én, a múltban: érthetőnek találom, hogy megjelent nekem, hogy keresztyén temetést és a bűn megboszúlását kérje. A való halvány lehetőségét látom azon magyarázatban, melyet kegyed nekem a mesmer-theoriáról adott, t. i. hogy a mit láttam, a delejes befolyás eredménye lehete s közöltetett velem, a mint a meggyilkolt férj maradványa és a lelkiismeret mardosását szenvedő bűnös asszony között feküdtem. De azt nem értem, hogy mehettem keresztül e szörnyű istenítéleten, én, a kinek semmi tudomása sem volt a férj meggyilkoltatásáról; vagy ha a jelenet Ferrarira vonatkozott, csak neje által érdekelhetett engem. Én nem vitatkozom önnel, Henry; de érzem, hogy ön csalódik. Mi sem rendítheti meg azon hitemet, hogy mi még nagyon messze vagyunk a való földerítésétől.“ Henry nem tőn tovább semmi kísérletet, hogy meggyőzze rokonát, csak azt kérdé tőle: „Nem gondolkozott-e valamely jobb módról az igazság földerítésére? Ki lehetne segélyünkre? Kétségkívül a grófnő kezében van a titok kulcsa. De elméje mostani helyzetében bizhatnak-e nyilatkozatában? Saját tapasztalásom azt sugja, hogy határozottan nem.“ „Nem nézte meg őt újra?“ kérdé Ágnes élénken. „Igen. Többször is megzavartam végtelen írásában, s rajta voltam, hogy világosan beszéljen.“ „Tehát elmondá neki, mit talált a rejték helyen?“ „Természetesen!“ viszonzá Henry. „Mondám neki, hogy őt tartom felelősnek a fölfedezésért, bár nem adtam tudtára a hatóságnak. De mintha valamely ismeretlen nyelven szólottam volna hozzá. Én részemről nem engedék. Világosan tudtára adtam, hogy a fej a rendőrségnek adatott át, s hogy a vendéglős és én aláírtuk nyilatkozatunkat. Legesekélyebb figyelmet sem fordított reám. Hogy szólásra ingereljem, elmondám, hogy a vizsgálat titokban fog tétetni és ő discretiómtól függ. Egy pillanatra azt hittem, hogy sikert aratok. Kíváncsian tekintte föl írásáról és mondá: „Hát azután mit tesznek vele?“ A fejre gondolt. Azt felelém, hogy egész csendben eltemetik, miután lefénnyképezték. Épen a vizsgáló orvos azon nyilatkozatát közlém, hogy valami vegyi szert alkalmazának a hulla rothadásának meggátlására, mi csak részben sikerült s azt kérdezém tőle, hogy igaza van-e az orvosnak? A fogás nem lett volna rossz,

de nem sikerült. Ő hideg nyugalommal így szólott: „Jó, hogy itt van ön, legalább taná-sát kérhetem darabomra nézve. Nem vagyok tisztában egy-két incidenssel.” Semmi gúnyos sem volt e szavaiban. Élénken olvasni kezdé nekem a csodálatos színdarabot — bizonyosan föltevén rólam, hogy én is különös érdeklődéssel viseltetem ilyenek iránt, mert bátyám színházigazgató. En ott hagyám, oly mentséget használva, a mi legelőször jutott eszembe. A mi engem illet, semmire sem mehetek vele. De lehet, hogy kegyed befolyásával újra sikert arathatunk. Megkísérli kegyed saját megnyugtatóására? Ő még mindig az emeleten van, én szívesen elkisérem kegyedet.” Ágnes visszariadt a gondolatától is. „Én nem tehetem, nem merem!” kiáltá. Azok után, a mik ama rettenetes szobában történtek, ő még félelmesebb előttem. Ne kívánja, Henry! Érintse meg kezemet és látni fogja, hogy olyan hideg mint a halotté, csak egy beszélgetés után is!” Ágnes nem túlozta félelmét. Henry beszédök tárgyának változtatására törekedett. „Beszéljünk valamely vonzóbb tárgyról,” mondá. „Nekem egy kérdésem volna kegyedre vonatkozólag. Nincs-e igazam, ha azt gondolom, hogy kegyed annál boldogabb lesz, minél előbb távozik Velenczéből?” „Igaza van”, viszonzá Ágnes izgatottan. „Sőt több mint igaza van! Szóval nem tudom kifejezni, mennyire elkívánczozom e szörnyű helyről. De ön ismeri helyzetemet — halotta, mit mondott lord Montbarry az ebédnél?” „Hátha azóta meg változtatta nézetét?” szólalt fel Henry. Ágnes meglepetve nézett rá. „Azt gyanítom, hogy levelet kapott Angliából s holnap már távoznia kell Velenczéből.” „Helyesen”, jegyzé meg Henry. „Már rendeléseket tón, hogy holnap Angliába indul és kegyedet, nejét és gyermekeit felügyeletem alatt Velenczében hagyja. De más körülmények e tervének megváltoztatására bírták. Mindnyájokat magával viszi, mert én sem gondolhatom kegyeteket, nekem is vissza kell térnem Angliába.” Ágnes kissé zavartan tekinté rá, mintha nem jól értette volna Henryt. „Hát önnek is vissza kell térnie?” kérde. Henry elmosolyodott. „Tartsa titokban, különben Montbarry soha sem bocsátja meg nekem!” Azután valamit sugott neki. „Oh!” kiálta Ágnes, „hát ön nem miattam hagy fel olaszországi mulatságával?” „Ágnes! én kegyeddel megyek vissza Angliába; ez lesz az én mulatságom.” Ágnes hálásan fogta meg kezét. „Mily jó ön!” mormolá gyöngéden. „Mit tettem volna én az ön rokonszenve nélkül e borzasztó esetben!? Nem mondhatom, mennyire köszönöm, Henry.” Ágnes ösztönszerűleg ajkaihoz akarta emelni Henry kezét,

de ez megakadályozá. „Ágnes“, mondá, „kezdi-e érezni kegyed, hogy mily nagyon szeretem?“ Ez az egyszerű kérdés szívére talált. A nélkül hogy egy szót szólna, teljes vallomást tőn. Henryre tekinté — és azután elfordítá tekintetét. Henry magához vonta őt. „Szerelmem!“ suttogá és megesókolá. Gyöngéden és reszketve érinté az édes ajkakát és viszont azok is az övét. Azután Ágnes lehajtá fejét, kezeivel pedig Henryt karolta át s arcát keblén pihenteté. Többet nem szólottak. E búbájos hallgatás azonban rövid ideig tartott, kegyetlen ajtóköszögös zavarta meg. Ágnes lábára állott, majd a zongorához ült, melynél az ajtón belépő nem láthatta az ő arcát. Henry izgatottan mondá: „Tessék.“ Az ajtó nem nyílt meg, hanem egy különös hang kérdezé: „Westwick úr magában van?“ Ágnes mindjárt felismeré a grófnő hangját, s másik ajtón, mely egy hálószobába vezetett, kisietett s csak azt sugta Henrynek: „Kérem, ne hozza közelembe! Jó éjt, Henry, jó éjt!“

Henry, ha tőle függ, e pillanatban a világ végére szállított volna a grófnőt. Azért még izgatottabban ismétlé: „Tessék!“ A grófné kéziratával lépett a terembe. Léptei ingadozának, a szokott halványtság helyett sötét pír jelentkezék arcán, szeme véres és kifeszült vala. Henryhez közeledvén, nem tudta kimérni a távolságot s azon asztalba ütközött, melynél Henry ült. Mikor beszélt, articulatioja zavart, kiejtése, kivált némely hosszú szónál, alig érthető. Sokan a szeszies ital befolyásának tekintették volna állapotját. Henry világosabban látott s azt mondá: „Grófné! félek hogy nagyon sokat dolgozott; kegyed úgy néz, mintha valami baja volna.“ A nő fejére tette kezét. „Inventióm eltűnt“, mondá. „Nem tudom megírni a negyedik felvonást. Minden oly pusztá — pusztá.“ Henry ajánlá neki, hogy várjon holnapig. „Most feküdjék le és próbáljon aludni.“ Türelmetlenül válaszolá: „Nekem be kell végeznem színművet. Csak tanácsát kérem. Ön ért a színdarabokhoz. Bátyjának színháza van. Ő sokszor beszélhetett önnek a negyedik és ötödik felvonásról.“ Gyorsan Henry kezébe adta iratát. „Én nem olvashatom el önnek“, mondá „szédülök, ha saját írásomra nézek. Menjen végig rajta és adjon utasítást nekem.“ Henry a kéziratra pillantott. Esetleg a dráma személyeinek sora tűnt szemébe. Meglepetve olvassa a névsort s gyorsan a grófnéhoz fordult valamely magyarázatot akarván tőle kérni. De a szó megakadt az ajkán. Sikertelen lett volna hozzá szólani. A grófné feje hátra hanyatlott és úgy feküdt a széken. Szunnyadni látszék. Arcának vörössége még nagyobb lőn s úgy

nézett ki, mintha erős láza volna. Henry csengetett és a belépő szolgának meghagyta, hogy egy szobaleányt küldjön le az emeletről. Szavára, úgy látszik, mintha magához tért volna a grófnő, és lassan felnyitá szemeit. „Olvasta?” kérde. A humanitás egy ténye volt most elmosolyodni reá. „Szívesen elolvasom”, mondá Henry, „ha kegyed aludni megy. Majd meghallja holnap az én nézetemet. Fejünk tisztább lesz, s képesebbek leszünk a negyedik felvonás elkészítésére.” Beszéde alatt a szobaleány is megjelent. „Félek, hogy rosszúl van a lady”, sugá Henry. „Vigye szobájába.” A leány a grófnőre nézett és halkán kérde: „Sir, küldjünk orvosért?” Henry utasítá, hogy előbb vigye föl s azután kérdezze meg a vendéglőst. De nem volt könnyű a grófnőt fölkelteni és a szobaleány támogatásának elfogadására bírni. Újra meg újra meg kelle ígérni, hogy éjjel elolvassa a darabot és reggel segíti a negyedik felvonás elkészítésében. Henry magára hagyatva, némi kíváncsisággal vette kezébe a kéziratot. Végig forgatta a lapokat, itt is, ott is olvasott egy-két sort. Olvasás közben egyszerre megváltozott a színe és vadul pillantott fel a kéziratról. „Nagy isten! mi ez?” szöla magához. Idegesen fordult az ajtó felé, melyen Agnes távozék. Hátha még vissza talál tért; hátha látni szeretné a grófné írását. Azután újra azon sorokra pillantott, melyek megdöbbsztették, egy pillanatig szemlélte — majd zsebre dugva a bevégzetlen darabot, elhagyá az éttermet.

XXVI. FEJEZET.

Másodemeleti szobájába érve, asztalára tevé a kéziratot és felnyitá első lapját. Idegei meg voltak támadva, keze reszketett, a mint a lapot fordítá. A grófné drámájának eleje nem kezdődék az előszavak szokott phrasisaival. A régi barát könnyed bizalmasságával mutatá be magát és munkáját. „Engedje meg, kedves Mr. Francis Westwick, hogy bevezessem darabom személyeit. Nézze meg, a mint symmetrice egy sorba állítom őket: Az én lordom. A báró. A futár. Az orvos. A grófné. Látja, hogy ál-családi nevek keresése nem fáraszt. Társadalmi címek eléggé megkülömböztetik embereimet. Az első felvonás így kezdődik: — Nem! mielőtt az első felvonáshoz fognék, magam igazolására ki kell mondanom, hogy e dráma egészen az én inventióm. Nem akarok jelen eseményekből kölcsönözni

s a mi még különösebb, eszméimet nem loptam egy modern francia drámából. Mint egy angol színház igazgatója, ön természetesen nem hisz nekem. Nem tesz semmit. Lássuk az első felvonást: — Homburgban vagyunk, a hírhedt Aranyteremben az időny közepén. A grófné (választékosan öltözve) a zöld asztalnál ül. Minden nemzetbeli idegenek állanak a játékosok megett, olykor maguk is játszva, vagy csak nézve. Lordom az idegenek közt van. Őt meglepte a grófné egyénisége, melyben szépségek és hibák vonzó módon egyesülnek. A grófné játékára vigyáz és pénzt az ő színére teszi. A grófné ránéz és mondja: „Ne bízzék színemben, én egész este veszítek. Tegyen más színre, így könnyebben nyerhet.” Lordom (igazi angol) elpirúl, meghajtja magát és engedelmeskedik. A grófné jó prófétának látszik. Ő veszít ugyan, de a lord kétszer annyit nyert, mint a mennyit kockáztatott. A grófné fölkel az asztaltól. Nincs több pénze, s székét a lordnak ajánlja fel. A helyett, hogy elfogadná, nyereményét a grófné kezébe teszi s kéri, hogy kölcsönkép fogadja el. A grófnő újra tesz és újra veszít. A lord büszkén mosolyog és másodszor is kölcsönt erőtet reá. Most megfordul a szerencséje. Nyer, nagyon nyer. Testvére, a báró, a ki más szobában próbált szerencsét, hallja, mi történt és a lordhoz s a grófnéhoz csatlakozik. Ha úgy tetszik, vigyázzon a báróra. Ő érdekes és különös jellemnek van rajzolva. E nemes ember a gyakorlati vegytannak látszék szentelni ifjú életét, a mi igen ritka oly csinos emberben, ki előtt fényes jövő is állott. A titkos tudományok mély ismerete arról győzte meg a bárót, hogy talán a bölcsek kövének hírhedt problémáját is képes lesz megfejtetni. A drága kísérletek minden vagyonát fölémészték. Nővére segíté a maga keveséből: csupán családi ékszerreit, melyek egy frankfurti bankárbarátjánál valának letéve, tartá meg. A grófné jövedelemforrásai kiapadván, a báró a játékasztalnál próbált szerencsét. Itt is meglátszik rajta, hogy a Fortuna kegyencze; mert sokat nyert, de midőn lelkét a játék aljas szenvedélyének vetette oda, profanálta a tudomány iránti nemes lelkesedését. De a színmű e részében a bárót e szerencséje el kezdé hagyni. Hogy magán segítsen egy végzetes kutatáshoz fog, alsóbb érzeket arannyá akar változtatni. De honnét fedezze az előleges kiadásokat? Valjon nővérenek a lord pénzével tett nyereményei fedezik-e költségeiket? E céltól buzdítva tanácsokat ad a grófnénak, hogyan játszszen. E pillanattól fogva saját szerencsétlensége átragadt nővére is. A grófné is veszít, — az utolsó fillérig mindenét elveszíti. A szeretetre-

méltó és gazdag lord harmadik kölcsönt ajánl; de az aggodó grófné köszönettel visszautasítja. Az asztalt elhagyva, bemutatja bátyját a lordnak. Az urak kellemes társalgásba ereszkednek. A lord engedélyt kér tiszteletét tehetni a grófnénál. A báró szívélyes reggelire hívja meg. A lord elfogadja, s egy a grófnéra vetett csodáló pillantással, mely nem kerüli ki barátjának figyelmét, jó éjt kívánva elbucsúzik. A báró testvérével egyedül maradván nagyon világosan szól. 'Ügyeink', mondá, 'kétségbeejtő helyzetben vannak, azért kétségbeejtő segédszerekhez kell folyamodnunk. Váramozzál, míg a lord felől tudakozódom. Nagy hatást tettél reá. Ha pénzzé tudnók tenni e hatást, nem kell sokat töprenkednünk, meg kell hoznunk az áldozatot'. Most magában marad a grófné és magánbeszédben jelezi characterét. Veszélyes és vonzó jellem. Roppant képessége van a jóra, de ugyanannyi a rosszra is. A körülményektől függ, minő legyen. Mint olyan nő, a ki bárhová megy, mindenütt feltűnik, természetesen sok botrányos hír tárgya. Ezek egyike azt a gyalázatossgot terjeszti róla, hogy a báró nem testvére, hanem szeretője, melyet méltatlankodva utasít vissza. Most ép azon óhaját fejezi ki, hogy el szeretné hagyni Homburgot, hol legelőször híresztelték azt a gyalázatos pletykát. 'Jó lesz', mondá bátyja, 'hagyd el minden áron Homburgot, de csak mint a lord neje!'. A grófné meg van lepve és megdöbben. Tiltakozik az ellen, mintha neki is tetszenék a lord. Azt is mondja, hogy nem akarja többé látni. A báró azt feleli: 'Nekem okvetlenül pénz kell. Válassz a kettő között: vagy férjhez mégysz a lord vagyonához fölfedezésem érdekében, vagy nem bánod, ha a legelső alacsony származású, de gazdag asszonynak adom el magamat és czímemet, a ki kész engem megvásárolni.' A grófné szomorúan hallgat. Valjon komolyan beszél a báró? Rémitő az ő komolyságában. 'A nő, a ki meg akar engem venni', mondá, 'épen most a szomszéd szobában van. Egy zsidó uzsorásnak gazdag özvegye. Csak ez asszony ferjévé kell lennem, hogy milliók urává tegyem magamat. Öt percznyi meggondolási időt adok és ha visszatérek, mondd meg, melyikünk házasodjék a szükséges pénzért, te vagy én.' Eltávozta után a grófné magában maradt. Természetének minden nemesebb érzése fellázad. 'Hol van a nő', kiáltá, 'a ki föl nem áldozná magát, ha az általa szeretett férfi kívánja?' Nem kellett neki öt percz, még kettő sem, mindjárt kinyújtá neki kezét és mondá: 'Áldozz fel engem dicsőséged oltárán! Tedd oda köveknek diadalutadon az én szeretetemet, szabadságomat és életemet!' E

nagyszerű jelenetre a függöny legördül. Az első felvonásból ítélve, mondja meg nekem őszintén, mr. Westwick: képes vagyok-e én egy jó drámát írni?“

Henry kis szünetet tartott az első és második felvonás között; nem az első felvonás sajátosságairól elmélkedett, de azon rendkívüli hasonlóságról, mely a színmű kezdete és lord Montbarry házassága között mutatkozik. Lehetséges-e, hogy midőn a grófné jelen lelki állapotjában azt hívé, hogy inventióját gyakorolja, csupán emlékezetét gyakorlá? A fontos kérdésre nem lehet elhamarkodott választ adni. Azért ítéletét fentartva, Henry a második felvonáshoz fogott, mely a következőleg szól:

„A második felvonás Velenczében kezdődik. Négy hó mult el a játékasztali jelenet óta. A cselekvény folytatása a velencei palota elfogadó termében történik. A báró egyedül van a színpadon. Az első felvonás óta lefolyt eseményekre tért vissza. A grófné feláldozá magát, a béres házasság megtörtént — de nem minden akadály nélkül, mit a hozomány kérdése szült. A báró magán tudakozódása földerítette, hogy a lord vagyona főleg családi elidegeníthetlen birtok. Valjon kötelezhető-e, hogy bizonyos esetekben jegyese jövőjéről gondoskodják? Legjobb lesz, ha a báró által ajánlott összegre biztosítatja életét, melyet azután özvegye örökölhet. A lord habozék. A báró nem szereti haszontalan vitatkozásra pazarolni idejét. „Tekintsük — mondja — megszakítottak a házasság tervét.“ A lord okokat hoz fel ellene és az ajánlottnál kisebb összeget tűz ki. A báró röviden válaszol: „Én nem alkuszom.“ A lord szerelmes; a természetes eredmény magától jó — a lord beléegyezik. Idáig a bárónak semmi oka sincs panaszkodni. De a mennyegző és a mézes hetek után a lordra kerül a sor. Az új házasokat a velencei palotába kísérte a báró. Itt egészen a bölcsek kövének problémáján töri az eszét. Dolgozó terme a palota pinczehelyiségeiben van, hogy a vegytani kísérletek szaga ne legyen alkalmatlan a grófnénak. Szokás szerint egy nehéz akadály gátolja előhaladását: a pénzhány. Helyzete ez időtájt nagyon kritikus vala. Egy becsületbeli adósság terhe nyomja, melyet okvetlenül le kell rázni. Az ő barátságos modorában a lordtól kér kölcsönt. Ez durván megtagadja. A báró testvéréhez fordul, hogy hitvesi befolyásával hasson férjére. Testvére csak annyit mondhat, hogy nemes férje, most már nem szeretvén őt, teljesen elárúlja alacsony jellemét. Meghozta a házasság áldozatát, de nincs semmi haszna. Ez a helyzet a második felvonás kezdeténél. — A grófné

rögtöni belépte megzavarja a báró elmélkedését. A nő örültséggel határos állapotban van. Ajkairól a düh összefüggés nélküli szavai hangzanak le. Némi időbe kerül, míg magához tér és józanabbul beszélhet. Kétszeres insultus jutott ki neki: először egy alárendelt személytől, másodsor férjétől. Szobalyánya, egy angol nő, kijelenté, hogy nem akar többé a grófnének szolgálni. Felmond és Angliába tér vissza. Különös eljárásának okáról kérdeztetvén, szemtelenül azt válaszolta, hogy a grófné szolgálata nem becsületes nőnek való, míg a báró is a házban lakik. A grófné csak azt tette, a mit helyzetében más lady is lett volna: rögtön a hely színén elbocsátotta a nyomorult teremtest. A lord nejének hangos kifakadását hallva, elhagyja dolgozó szobáját, hol könyveibe merülve szokott tartózkodni és a baj okáról kérdezősködik. A grófné cselédjének gyalázatos szavairól és viseletéről értesíti. A lord azonban nem csak helyesli a leány viseletét, hanem maga részéről oly aljas és durva szavakkal fejezi ki utálatos kételkedését neje hűségében, hogy nem ismételhetné azokat ajkainak megfertőztetése nélkül. „Ha férfi vagyok”, mondja a grófné, „és fegyver van a kezemben, ott nyomban agyon lövöm.” A báró idáig némán hallgatott, most szólni kezd. „Engedd meg, hogy elmondjam nézetemet. Ha ott nyomban agyon-sujtod vagy lövöd férjedet; ez elszett cselekvés által megfosztottad volna magadat az özvegy számára biztosított összegről — pedig erre a pénzre nagy szükségünk van, hogy jelen szorultságától kiszabadítsd bátyádat.” A grófné komolyan figyelmezteti a bárót, hogy nincs helye a tréfának. Azok után, a miket a lord az ő szemébe mondott, kétségtelen, hogy becsstelen gyanúját okvetlenül közli angol ügyvédjével. Ha meg nem akadályozzák, megtörténik az elválás s ő minden segély nélkül kidobatik a nagy világba, csupán ékszerinek eladásával mentheti meg magát az éhségtől. E pillanatban a futár megy keresztül a színpadon levéllel kezében. A grófné megállítja és a levél címét kívánja megnézni. Egy pillanatra átveszi és mutatja bátyjának. A lord kezeírása és londoni ügyvédének van címezve. A futár a postára megy. A báró és a grófné hallgatag néznek egymásra. Szóra nem volt szükség. Egészen átértik helyzetüket s tisztán látják az iszonyú segédszert. Minő alternativa van számukra? Elválás és nyomor — vagy pedig a lord halála és a biztosított összeg fölvétele! A báró izgatottan, önmagával beszélve sétál fel és alá. A grófné csak egyes szókat ért meg. A báró a lord test alkatáról szól, mely valószínűleg Indiában tört meg, most láza

van, — az ily kis láz is végződhetik halállal. Észreveszi, hogy a grófné hallgat reá, tehát azt kérdi tőle, hogy talán valami terve van. A grófnénak sok hibája van, de egy jó tulajdonsága is, hogy mindent kimond. „Hát a te pinczédben nincs olyan szer, a mi komoly betegséget idézne elő?” A báró rázza a fejét. Hát mitől fél? Talán a hulla megvizsgálásától? Nem. De a halál utáni vizsgálat gyanút kelthet. A méreg beadásának folyamatától riad vissza. Oly előkelő állású egyén, mint a lord, nem halhat meg orvosi felügyelet nélkül. A hol pedig orvos van, ott mindig meg van a fölfedeztetés veszélye. Azután itt van a futár, a ki hű a lordhoz, a míg csak fizeti. Még ha semmi gyanúsat sem látna az orvos, fölfedezhetne valamit a futár. Hogy a méreg a kellő titokban hasson, fokozatos adagokban kell beadatnia. Elszámítás vagy elhibázás gyanút kelthetne. A biztosító hivatalok meghallhatnák és megtagadnák a pénz kifizetését. A mint a dolgok állanak, a báró nem meri megpróbálni és testvérének sem engedné meg, hogy megkísértse. — Most a lord jelen meg. Ismételve csengetett a futárnak és nem kapott választ. „Micsoda szemtelenség ez?” A grófné nyugodt méltósággal mondja, hogy a futár a postára ment. A lord gyanakodva kérdi, valjon látta-e a levelet. A grófné hidegen azt feleli, hogy nem kíváncsi leveleire. A lord hideglelésére vonatkozólag azt kérdi a grófnét, hogy hívasson-e orvost. A lord nyersen azt feleli, hogy ő elég vén arra, hogy magamagát gyógyíthassa. E válaszra megjelen a futár. A lord meghagyja neki, hogy menjen és ciztromot hozzon számára. Meleg limonádét akar inni, hogy megizzaszszza magát. E módon már többször kigyógyította magát a hideglelésből. A futár hallgatva engedelmeskedett, bár úgy látszik, hogy kedvetlenül teszi meg második útját. A lord a báróhoz fordul, hogy meddig szándékozik Velenczében maradni. A báró nyugodtan felel: „My lord, beszéljünk nyíltan egymással. Ha kívánja, elhagyom a házát; csak egy szót kell szólania és én megyek.” A lord nejéhez fordul és kérdi, valjon el fogja-e viselhetni bátyjának távollétét — gúnyos nyomatékkal ejtven ki a „bátya” szót. A grófné megőrzé rendíthetlen nyugalmát; semmivel sem árulja el a halálos gyűlöletet, melyet a gúnyoló iránt érez. „My lord, ön úr a maga házában.” Csak ennyit szólott. „Tegyen a mint tetszik.” A lord majd nejére, majd a báróra tekint — és rögtön megváltoztatja hangját. Talán valami fenyegetőt látva leselkedni neje és a báró hideg magatartásának álarca alatt? annyi tény, hogy fölvelt modorát mentetgetni

kezdé. (A nyomorúlt!) A lord mentegetődzését a futár visszatérte szakította félbe. A grófné csak most veszi észre, hogy ez az ember nagyon rossz színben van. Keze reszket, mikor a tálczát az asztalra teszi. A lord meghagyja neki, hogy kövesse és az ő hálószobájában csinálja meg a citromlevet. A grófné megjegyzi, hogy a futár aligha teljesítheti parancsát. Ezt hallván a futár is elmondja, hogy rosszul van. Neki is láza van; egyszer nagy forróság bántja, másszor a hideg rázza és kéri, hogy szabadjon neki lefeküdni. A grófné érezvén, hogy humanitására hivatkoznak, önkényt ajánlkozik, hogy maga csinálja meg a citromlevet. A lord megfogja a futár karját és félrevezeti és e szavakat sugja fülébe: „Vigyázz és nézd, hogy semmit se tegyen a limonadéba, magad hozd be nekem s azután lefekhetel.” A lord a nélkül hogy nevéhez vagy a báróhoz szólna, elhagyja a termet. A grófné elkészíti a citromlevet és a futár beviszi urának. Midőn a futár saját szobájába akar menni, már oly gyöngye, hogy a székek támlájába kell kapaszkodnia. A báró, a ki mindig óvatos volt az ily alsóbb rangú személyek iránt, saját karját ajánlja fel neki. „Szegény fiú! félek, hogy igazán rosszúl vagy.” A futár e rendkívüli választ adja: „Sir, nekem végem van, én a halál fia vagyok!” A grófné meglepetve néz. „Hisz, te fiatal ember vagy” mondá bátorítani akarván a futár kedvét, „a te korodban még nem oly könnyen hal meg az ember.” A futár kétségbeesve tekint a grófnéra. „My lady, rossz a tudóm”, mondá, „már két gyuladásom volt. A második alkalommal egy híres orvos consultált a rendes doctorom mellett. Ez csodának tekinté felgyógyulásumat s azt mondá: Vigyázzon magára, fiatal ember, mert a mily igaz, hogy kétszer kettő négy, oly igaz, hogy ha harmadszor is tüdőgyuladásba esik, okvetlenül meghal. My lady, én ugyanazt a belső rázást érzem, melyet a két előbbi alkalommal éreztem s mondom, hogy Velenczében utól ért a halál.” Egy-két vigasztaló szó után, a báró szobája vezette őt. A grófné egyedül marad a színpadon. Leül s az ajtó felé néz, melyen a futár távozik. „Szegény fiú!” mondja, „ha kicserélhetnéd constitutiódát az övével, mily szerencse lenne ez a báróra és reám! Ha ki lehetne téged gyógyítani egy kis citromlével és helyetted őt vinné el a halál —!” Rögtön elhallgat, gondolkodni látszik, majd diadalmas felkiáltással lábára ugrik, csodálatos, hasonlíthatatlan ötlet fénye világította meg agyát. Változtassuk meg a két ember nevét és helyzetét — s minden meg van! Mi gátolhat benne? Szép vagy rossz módjával tegyük ki a lordot

szobájából, tartsuk fogolyként a palotában, hogy éljen vagy haljon, a mint a szükség fogja követelni. Helyezzük el a futárt az üres szobában, hijunk orvost hozzá, a ki mint lordot gyógyítsa őt betegségen, s ha meg kell halnia, haljon meg a lord nevében.“

A kézirat kiesik Henry kezéből. Rettegés fogta el. Az első felvonás végén fölmerült kérdés most még iszonyúbb alakban jelentkezik. A grófné magánbeszédének jelenete, a második felvonás eseményei épen úgy bátyja életére látszanak vonatkozni, mint az első felvonás eseményei. Vagy talán az e sorokban leírt szörnyű cselszövény a grófné beteges képzelődésének gyümölcse? Vagy talán ebben az esetben magát szedte rá, hogy önmaga találta fel, holott csak bűnös visszaemlékezését másolta le? Ez utóbbi magyarázat szerint testvérének meggyilkolását oly nő tervezte egész hideg vérrel, a ki egy földél alatt lakik vele. Hozzá még Ágnes ártatlanul közreműködött az összeesküvőkkel, midőn a bűn szenvedőleges ügynökét ajánlotta nekik. A gyilkosság pusztá gondolata is tűrhetlenül nyomta lelkét. Elhagyá szobáját, hogy erőszakkal is megtudja a valót a grófnétól, vagy pedig mint gyilkost jelentse fel a hatóságnak. Az ajtóhoz érve, épen a vendéglős jött ki rajta. Alig tudta felismerni. Úgy nézett és beszélt mint egy kétségbeesett ember. „Tessék bemenni!“ mondá Henrynek. „Kérem én nem vagyok babonás ember; de kezdem hinni, hogy a bűn átka nem jár magában. E hotel ily átok alatt áll. Mi történik ma reggel? Egy régi bűnt fedezünk fel. Jön az éj és egy más rémtörténetet hoz — halált, hirtelen és megdöbbentő halált. Menjen be és nézze meg maga! Én megnyugszom kétségbeejtő helyzetemben, hiába is küzdenék az üldöző fatummal!“ Henry belépett a szobába. A grófné kinyújtózva feküdt az ágyán. Az orvos az egyik, a szobaleány a másik oldalon állottak mellette. Időről időre nehéz hörgést hallatott. „Hihetőleg meg fog halni?“ kérde Henry. „Már halott“, felelé az orvos. „Ágyának egy véredénye szakadt meg. E hangok, melyeket ön hall, tisztán mechanikaiak — s órákig is eltarthatnak.“ Henry a szobalyányra nézett. Ennek kevés mondani valója volt. A grófné nem akart lefeküdni, pulpitusához ült és íráshoz fogott. A leány látván, hogy haszontalan minden felszólalása, elhagyta a szobát, hogy a vendéglőssel beszéljen. Hamarjában orvost hívatnak, a ki azután a földön halva találta a grófnőt. Ennyit tud mondani — többet nem. Henry kimenete alkalmával az íróasztalra tekintvén, egy papírcsomót látott, melyen a grófné utolsó sorai valának. Betűi alig olvas-

hatók. Csak e szókat különböztetheté meg: „Első felvonás“ és „A dráma személyei“. A nyomorúlt még utolsó pillanatában is színművére gondolt és újra kezdé.

XXVII. FEJEZET.

Henry szobájába tért. Első ötlete az volt, hogy félre dobja a kéziratot és bele sem néz. Egyetlen reményét, melylyel kiszabadulhatott volna e szörnyű bizonytalanságból, megsemmisítette a grófné halála. Mit használ most, ha tovább olvassa? Fel-alá sétált szobájában. Majd új irányt vőnek gondolatai. A kézirat kérdése más szempontból jelentkezik. Eddigi olvasmánya csak arról értesítette, hogyan terveztetett az összesküvés. Mikép tudhatná meg, hogyan hajtattott végre? A kézirat a földön feküdt előtte. Előbb habozék — azután fölszedé és asztalához érve tovább olvasta, a mint következik:

„Mig a grófné az általa fölfedezett körülmények merész, de egyszerű combinatiójában van elmerülve, visszatér a báró. Komoly pillantást vet a futár esetére; azt gondolja, hogy jó lenne orvosért küldeni. De nem volt szolga a házban, az angol cseléd is eltávozott. A bárónak magának kell orvost híni, ha szükség lesz reá. „Hagyjuk még most az orvosi segélyt“, mondja testvére. „De vigyázz és hallgasd meg az én gondolatomat.“ Azután saját eszméjével villanyozta fel a bárót. A fölfedezés veszélyétől sem kell tartaniok. A lord velenzei élete elzárkozottságban folyt le; csupán a bankár ismerheti őt, az is, egyszeri látásból. Nem látogatott és nem fogadott el senkit. Ha olykor gondolázott vagy sétált, mindig maga ment. Hála a kegyetlen gyanúnak, mely miatt szégyelt nejével az utcára menni. A vigyázatos báró hallgat — még nincs positiv véleménye. „Gondold meg, hogy mit teszel a futárral“, mondja végre, „s én ráállok szándékodra. Egy becses tanácsot adhatok. Emberünk nagyon néz a pénzre. Egyszer tréfából azt kérdeztem tőle, mit tenne meg ezer fontért; azt felelte, hogy mindent. Emlékeztess erre. Ajánlj jókora összeget.“ A jelenet a futár szobájába vezet. A szegény teremts nejének fényképével kezében, ágyán nyöszörög. A grófné belép. Okosan azon kezdi, hogy részvétet mutat czélba vett czinkosa iránt. A beteg hálás lesz és bizalmasan beszéli el szorongását. Most halálos ágyán fáj neki, hogy elhanyagolta nejét. Ő könnyen elszánja magát a halálra, de kétségbeejti a gondolat, hogy egy garast sem takarított meg nejének és segítség nélkül dobja oda a nagy világ-

nak. Erre a grófné szól. 'Tegyük fel, hogy mi egy teljesen könnyű dolgot kérnénk tőled s ezer fontnyi ajándékkal jutalmaznánk, a mit nődnek hagyhatnál?' A futár fölemelkedik vánkosáról és hitetlen pillantást vet a grófnéra. Azt gondolja, hogy e nő nem lehet oly kegyetlen, hogy nyomorúlt tréfát üzzön vele. Mondja meg világosan, mi az a teljesen könnyű dolog, a miért oly nagyszerű jutalmat nyerne. A grófné a legesekélyebb tartózkodás nélkül elmondja tervét a futárnak. Ezt néhány pereznyi hallgatás követi. A futár nem elég gyöngye arra, hogy az első gondolatnál megálljon. Még a grófnén függnek szemei, mikor egy félénken merész megjegyzést tesz a hallottakra. 'Én idáig nem voltam vallásos ember; de érzem, hogy ezen az uton vagyok. Mióta a lady beszélt velem, azt hiszem, hogy az ördögé vagyok.' A grófnének tetszik e hitvallás humoros része. Nem ütközik meg benne. Csak annyit mond: 'Egy félórát adok a meggondolásra. Te halálos veszélyben vagy. Határozd el magadat nőd érdekében, hogy meghalsz ezer font birtokában, vagy pedig úgy is meghalsz semmi nélkül.' Magára hagyatva a futár megfontolja helyzetét és elhatározza magát. Nagy nehezen fölkel, néhány sort ír egy lapra és lassú, ingadozó léptekkel elhagyja a termet. A grófné egy félóra elteltével visszatér és üresen találja a termet. Mialatt elcsodálkozik, a futár nyitja meg az ajtót. Miért kelt föl ágyából? 'Éltemet akarám biztosítani, my lady, azon esetre, ha harmadszor is kiépülnék a tüdőgyuladásból. Ha kegyed vagy a báró megpróbálnák engem eltenni láb alól vagy megfosztani az ezer fonttól, elmondom az orvosnak, hol találja meg azt a nébány sort, melyben leírom a lady cselszövényét. Ha nem lenne elég erőm szóbeli valamást tenni, annyit csak ki fogok tudni susogni, hogy hol keresse a doctor az írást. E szavak természetesen csak my ladynek szólnak, ha hűségesen megtartják ígéretüket.' 'E merész előszó után megállapítja a föltételeket, melyek szerint részese lesz az összeesküvésnek és ha kell, meghal ezer font birtokában. A grófnének vagy a bárónak előtte az ágyánál kell megízlelnie a neki hozott ételt és italt, sőt még az orvos által előírt orvosságot is. A mi az ígért pénzösszeget illeti egy bankjegyben s papírba legyen hajtva, melyre a futár dictálta sorokat kell írni. Azután a két szélén lepecsételt borítékba tétessék, melyre nejenek czíme írassék és a szükséges bélyeggel látassék el. Azután vánkosa alá fogja helyezni, hol mind a grófné, mind a báró a maguk biztosítása végett időnkint megtekinthetik, valjon meg van-e a levél, a míg csak az orvos le nem

mond a beteg fölépüléséről. Az utolsó pont a következő. A futárnak van lekiismerete, azért lelke könnyebbsege végett kívánja, hogy ne adják tudomására azon cselszövényt, melylyel a lordnak láb alól eltételét eszközlik. Nem mintha nagyon aggódnék, mi lesz az ő szerencsétlen urából — hanem mivel nem óhajtja elvállalni mások felelősségét. Miután belégyezett a föltételekbe, a grófné behitta a szomszéd szobában várakozó bárót. Tudatá vele, hogy a futár engedett a kísértésnek, de azért a báró óvakodott valamely compromittáló észrevételt tenni. Hátával az ágy felé fordulva egy palaczkot mutatott a grófnénak. Chloroform volt benne. A nő megérté, hogy eszméletlen állapotban kell elszállítaniok a lordot a titkos helyre. De hova, a palota melyik részébe? Ezt susogta a grófné a bárónak, mikor kinyiták az ajtót. A báró azt sugta vissza: „A boltzatba!” A függöny legördül.

XXVIII. FEJEZET.

Így végződik a második felvonás. A harmadikhoz fogva Henry fáradtan tekintte az ujjai közt forgatott lapokra. Teste-lelke nyugalom után epedett. Egy pontban a kézirat utóbbi része nagyon küllömbözik az eddigitől. Kábult agy nyomai mutatkoznak a sorokon, a mint végéhez közeledék a színmű. Az írás mindig rosszabb lőn. A hosszabb mondatok be sem valának végezve. A párbeszédekben a kérdések és feleletek nem a kellő egyén szájába adattak. Közbe-közbe az író jobban magához látszik térni, hogy ismét vissza essék zavarába és még inkább elveszítse az elbeszélés fonalát. Egy-két összefüggőbb résznek elolvasása után Henry visszarettent a mese sötétülő iszonyúságaitól. Kimerülve betette a kéziratot és ágyára dőlt pihenni. E pillanatban megnyílt az ajtó és lord Montbarry lépett be. „Épen most jöttünk meg az operából“, mondá, „s ama szerencsétlen asszony halálának hírére hallók. Mondják, hogy te beszéltél vele végperceiben; szeretném tudni, mi történt.“ „Mindjárt meghallod“, felelé Henry, „sőt sokat is fogsz hallani. Stephen, te vagy most a család feje és én helyzetemben kötelességemnek tartom kikérni ítéletedet a teendőik felől.“ E bevezetés után elmondá bátyjának, hogyan jutott kezébe a grófné színműve. „Olvass belőle néhány lapot“, mondá. „Szorongva szeretném tudni, vajon te rád is azt a benyomást teszi, a minőt reám.“ Alig olvasta el Montbarry az első felvonás felét, megállott és testvérére tekintett. „Hogy mer

ő saját inventiójával dicsekedni?“ kérdé. „Talán már vissza sem tudott emlékezni, hogy mindez megtörtént?“ Ez elég volt Henrynek azon következtetésre, hogy ugyanazon benyomást szülte mindkettejükre. „Tégy, a mi tetszik“, mondá. „De ha rám hallgatsz, megkiméled magad a fáradságtól, hogy bátyánk szív nélküli házasságának szörnyű bűnhődését végig olvasd.“ „Hát te mind elolvastad, Henry?“ „Nem mind. Félttem az utolsó rész elolvasásától. Mióta az iskolából kikerült, sem te, sem én nem igen láttuk bátyánkat. Részemről nem félek kimondani, hogy becsstelenül viselte magát Ágnes iránt. De mi-
kor ezen gyilkos összeesküvés önkénytelen vallomását olvasám, melynek szegény áldozatúl esett, némi lelki furdalással gondoltam arra, hogy egy anya szült bennünket. Ma este megszántam őt, bár azelőtt, szégyennel kell bevallanom, semmi szeretetet sem éreztem iránta.“ Lord Montbarry megfogta testvérének kezét. „Te jó fiú vagy, Henry“ mondá, „de biztos vagy-e, hogy nem táplálsz haszontalan aggodalmat? Mivel e nyomorúlt teremtes írásának egy-két pontja találkozik az igazsággal, higyjük-e, hogy mindvégig úgy történt?“ „Nem lehet kételkednünk“, viszonzá Henry. „Nem lehet kételkednünk?“ ismétlé bátyja. „Henry én folytatom az olvasást s majd meglátom, igazad van-e.“ Azután a második felvonás végeig olvasott. Ekkor föltekinte. „Hát te valóban hiszed, hogy a talált csonka fej a bátyánké?“ kérdé. „Hiszesz e föltevésed igazságában?“ Henry igenlőleg intett. Lord Montbarry tiltakozni akart. „Te elismered, hogy nem olvastad az utóbbi jeleneteket“, mondá. „Henry! Ne légy gyermek. Nem szabad oly hiszékenyeknek lennünk. Akarod a harmadik felvonást olvasni? Nem? Hát én olvasom el neked.“ A harmadik felvonáshoz fordított s végig futott ama töredékes helyeken, melyek elég világosan, tisztán valának írva s idegen ember előtt is érthetők. „E jelenet a palota boltozataiban, pinczehelyiségeiben játszik“, kezdé. Az összeesküvés áldozata nyomorúlt ágyán alszik: a báró és a grófné helyzetüket fontolják meg. A grófnő felvette a pénzt, melyre szüksége volt, az orvos pedig kijelentette, hogy a futár valószínűleg fölépül. Mit tegyenek, ha valóban felgyógyul? Az óvatos báró azt ajánlja, hogy bocsássák szabadon foglyukat. Ha bevádolná őket a törvény előtt, könnyű lenne kijelenteni, hogy őrült csalódásban szenved és saját nevének tanúságára lehetne hivatkozni. Másrészt, ha meghal a futár, hogyan lehetne eltenni láb alól az elkülönzött és ismeretlen lordot? Talán éhség által? Nem. A báró finomabb ízlésű ember, nem szereti a fölösleges kegyetlenséget. Vagy

valamely bérlett bravónak kése által? A báró nem szeretne bűntársakat avatni bele, és pénzt kiadni. Talán a csatornába dobnák foglyukat? A báró nem bízik a vízhez; a víz könnyen fölvethetné őt. Talán meggyújtának az ágyát? Kitűnő eszme, de megláthatnák a füstjét. Nem; a körülmények egészen megváltoztak, most a méreg a legkönnyebb eszköz. A lord fölösleges ember lőn. A legolcsóbb méreg is megteszi. — Hiszed-e Henry, hogy e tanácskozás valóban megtörtént?” Henry nem válaszolt. A mint bátyja a kérdéseket egymásután olvasta előtte, azonnal eszébe jutottak a szörnyű álmok, melyek mrs. Norburyt rémitették a hotelben töltött két éjjel. De mégis haszontalannak vélte a körülmények e találkozását bátyjának fölemlíteni, csupán annyit mondott: „Folytasd.” Lord Montbarry egész odáig fordított, a hol ismét egy érthető helyet talált. „Itt”, folytatá, „kettős jelenet van a színpadon — a mennyire kivehetem. Az orvos az emeleten egész ártatlanul írja a bizonyítványt a lord elhunytáról, az ágyon a futár teteme fekszik. Lenn a pinczében a báró a megmérgezett lord hullája mellett áll s azon erős vegyi savat készít, mely hamuvá égetné a testet. — Bizony nem méltó ily melodramai szörnyűségekkel izgatnunk magunkat. Menjünk tovább! tovább!” Újra fordított néhány lapot és hiába iparkodott világot deríteni a következő zavart jelenetekre. Az utolsó lapok egyikén megtalálta az utolsó érthető mondatokat. „A harmadik felvonás két részre vagy látványos képre van felosztva”, mondá. „Azt hiszem, hogy a másodiknak kezdetén el tudom olvasni az írást. A báró és a grófné nyitják meg a jelenetet. A báró kezét keztyű fedí. Saját módja szerint hamuvá égette a testet, a fej kivételével —.” Henry félbeszakítá; „Ne olvass többet!” kiáltva. „Miért nem?” szólott lord Montbarry, „alig van egy feltűzött sor hátra. A sav véletlen kiöntése több helyen megégette a báró kezét. Nem képes tovább folytatni a fej megégetését, — a grófnő pedig minden bátorsága daczára sem meri folytatni. — Csakhamar megérkezék a biztosító intézetek vizsgáló bizottsága. A báró nem érez semmi nyugtalanságot. Vizsgálhat a bizottság s csak a futár halálát (a lord képében) fogja constataálni. A fej nem lévén megsemmisítve, el kelle rejteni. — A báró könnyű módot talált. A régi könyvtárban tett kutatásai alkalmával értesült a palota titkos helyiségéről. Így nem kell a savakkal bánni a grófnőnek, nem kell végig néznie az égetést; egy kis desinficiáló port mégis hinthet reá —.” „Ne többet!” ismétlé Henry. „Ne többet!” „Bíz itt, pajtás, nincs is mit olvasni. Az utolsó lap

merő delirium. Igazán elmondhatta neked, hogy kimerült az inventiója!" mondá lord Montbarry. „Fogadjuk el az igazságot, Stephen, és mondjuk emlékezete“, jegyzé meg Henry. Lord Montharry fölkel az asztaltól és szánakozva nézett öcsésére. „Idegeid nagyon föl vannak izgatva, Henry“, mondá. „Nem csoda azon szörnyű fölfedezés után. Ne vitatkozzunk fölöle; várjunk egy-két napot, míg el nem felejtet. Azalatt értsük meg egymást bizonyos dolgokról. Hogy pedig mit tegyünk ezzel az írással, nemde reám bízod, mint a család fejére?“ „Reád.“ Lord Montbarry nyugodtan fölvevé a kéziratot és tűzbe dobá. „Legyen valami haszna a haszontalanságnak“, mondá vassal piszkálva a lapokat, „adjon meleget, mert a szoba igen hűvös lett.“ Majd egy ideig várakozván, öcsse felé fordult. „Most Henry még egy mondani valóm van. Én megengedem, hogy valaha egy bűn követtetett el a palota régi napjaiban. De nem hiszek semmi természet fölötti befolyásokba; álmaitok, étvágyad elvesztése, a Francis érezte bűz és a többi, mind merő csalódás. Semmit, de semmit sem hiszek!“ Majd kinyitá az ajtót, hogy kimenjen, majd meg befelé fordulva folytatá: „Egyet azonban hiszek. Nőm ugyanis bizalmasan megsugta nekem, hogy Ágnes nőül akar hozzád menni. Jó éjt, Henry, holnap után elhagyjuk Velenczét.“

Utóirat. A két testvér eltérő véleményének egyedüli megszüntető jele Henry birtokában maradt. Föltette, hogy Angliába visszatértök után fölhasználja a hamis fogakat. Az egyedüli élő lény, a ki családjuk történetét közelebbről ismerte, Ágnes Lockwood öreg dajkája volt. Henry megragadta a legelső alkalmat, hogy fölébreszse a dajka visszaemlékezését az elhunyt lord Montbarryra. De a dajka soha sem bocsátott meg a lordnak, hogy elhagyta Ágnest. Nem is akart rá emlékezni. „Pusztá látására kedvem jött volna megkörmölni az arcát“, mondá a vén asszony. „Egyszer elküldött miss Ágnes, s láttam, hogy a lord egy fogorvostól jött ki — szerencséje, hogy nem találkoztam vele még egyszer!“ Hála a dajka heves vérenek és gyors beszédének, a Henry birtokában levő hamis fogak fontosabbak lőnek előtte. Azt kérdezte az asszonytól, hogy nem tudná-e megmondani, merre volt a fogorvos lakása? Az asszony megmondá. Henry mindjárt oda vitte a hamis fogakat és kiderült, hogy lord Montbarryéi voltak. De Henry senkinek sem árulta el e titkát, hanem magával vitte a sírba. Egy másik esemény is volt az emlékezetes multban, a miért elhallgatá titkát. A kis mrs. Ferrari mindig azt hitte, hogy férje a grófné áldozata és nem bűn-

társa. Azt vélte, hogy lord Montbarry küldte neki az ezer fontot és visszariadt elfogadásától, mert „férje vérének szennye van rajta.“ Ágnes az özvegy akaratával a gyermekkórháznak adományozta a pénzt betegágyak szaporítására.

Tavaszzal megtörtént a házasság. Ágnes kívánságára csupán a család tagjai voltak jelen a szertartáson. Lakoma nem tartatott, s a mézes heteket a Themse partján, egy villában töltötték. Ott tartózkodásuk utolsó napjain lady Montbarry gyermekeit is meghívták egy napra kertjökben játszani. A legidősb leány tanúja volt a házaspár beszélgetésének, mely a kísértetes szállodára vonatkozott. A kis leány azután elbeszélte anyjának. „Henry, adj nekem egy csókot.“ „Itt van kedvesem.“ „Most nőd vagyok, szólhatok-e valamiről?“ „Mi az?“ „Valami történt azon a napon, melyen elhagyók Velenczét. Te láttad a grófnőt élte utolsó óráin. Nem mondanád el nekem, mit vallott?“ „Nem volt az öntudatos vallomás, Ágnes, azért nem is érdemel vallomás nevet.“ „Hát nem mondott semmit arról, a mit ama szörnyű éjjel szobámban látott vagy hallott?“ „Semmit sem. Csak annyit tudunk, hogy azóta soha sem tért magához.“ Ágnes nem volt egészen kielégítve. A dolog nyugtalanította. Saját rövid találkozása nyomorúlt vetélytársával szintén nyugtalanító kérdéseket támasztott keblében. Megemlékezék a grófné jövődöléséről: „Önnek kell engem a fölfedezés napjához és büntetéshez juttatni, ez az én végzetem.“ Valjon e jövődölés sem teljesedett be, mint annyi más emberi prófétálás? Vagy talán azon szörnyű éjjel teljesedett be, mikor a kísértetet látta?

Mrs. Westwicknak azonban a többi közt azon erénye is volt, hogy nem erőszakolta férjét titkának elárulására. Más nők, a kik az erkölcsök modern iskolájában nevedtek, szánakozó lenézéssel viseltettek Ágnes iránt, mikor rendkívüli magaviseletéről értesültek. Mint valamely „régí divatú nőről“ beszéltek róla.

Hát csak ennyi?

Igen csak ennyi.

Hát nincs több magyarázata a kísértetes palota titkának?

Kérdezzük meg magunkat, van-e több magyarázata saját életünk és halálunk titkának — Isten velünk!

IV.

A NŐK AZ EGYETEMEN.

KÖZLI DUKAY VILMOS.

A nőképzés, a mily csodálatos növekvést mutat az oroszoknál, oly különböző, majd ki nem elégitő sikert tüntet elénk Európa nyugoti népeinél.

Franciaországban a nőnevelés még nagyon hátra van. Míg a fiúk tanítására rendesen állami képesítést kívánnak a tanítótól, a leányokéra a legszükségesebb felügyelet, állami ellenőrzés sem kívántatik. A leányok középoktatása kevés kivétellel zárdákban történik. Tanulásuk felületes. Egy kis nyelvtan, számtan, földrajz, történet, különösen a biblia, egy kis növénytan, némi csillagászat és illemtan képezik a tananyagot, s nem tanítják a mennyiségtant, mértant, vegytant, természettant és bölcsészetet, szóval azon tantárgyakat, melyek szellemünk láthatárát kiterjesztik.

Az első sikerült kísérletet az egyetemre bejuthatni mdlle Daubré tette Lyonban még 1861-ben. Daubré bemutatta magát az irodalmi karnál s egy kis akadémikoskodás után vizsgálatra bocsátatott. De mikor oklevelet kért, megtagadták tőle. Daubré elmondta történetét M. Arles-Dufournak, a ki azután három nap alatt meghozta neki Párizsból a diplomát. Példáját 1869-ben egy másik nő is követte s azóta többen. Montpellier 1865-ben szintén megadta egy nőnek a doctoratust.

Pedig a század előbbi felében több jeles orvosnő élt Franciaországban. Madame Boivin, a ki 1841-ben halt meg, a párizsi, bordeauxi, berlini, brüsseli orvosi egyletek tagja, európai hírnű szülészeti író volt. Más fontos teendőkön kívül ő bizatott meg a Hoŕpice de la maternité és a Maison Royal de Santé igazgatásával. Előtte Lachapelle asszony volt oly híres. Ezek azonban kivételek valának. 1860 és 1870 között miss Mary Putnam nyert engedélyt az orvosi egyetemre járhatni. Mrs. Garett Anderson követé és 1870-ben fényes

sikerrel allotta ki a vizsgálatot. Putnam 1871-ben graduáltatott. 1874-ben már 20 nőnövendék volt a párizsi orvosi főiskolán. De mindegyiküknek külön engedélyt kelle szerezniük a ministertől. Nem rég egy amerikai nő lett a Faculté de Science de Paris baccalaureusa. Taval egy orosz nő tanult a jogi karnál. Az 1876—77 tanévben 22 nő lépett az orvosi kar hallgatói közé, és 14 angol nő volt közöttük.

Németországban a leányok elég jó nevelésben részesülnek, habár e nevelés távolról sem mérkőzhetik a fiúkével. Újabb időben az úgynevezett felsőbb leányiskolákkal iparkodnak segíteni e hiányon. De ezen intézetek viszonya az államhoz, még nincs kellőleg rendezve. Hogy e bajon segítsenek, 1872-ben összejöttek a kérdéses intézetek vezetői és tanácskozásukban több pontra terjedő javaslatban állapodtak meg. Mindenekelőtt intézetöket a gymnasiumok és realiskolák mellé kívánják sorozni, ugyanazon műveltséget akarják adni a leányoknak, melyet azok a fiúknak, tekintettel lévén a női hivatásra. A tanítás tíz évi tanfolyamra és három szakaszra oszlik. A növendékek hatodik évtől tizenhat éves korukig járnak az intézetbe. A tanároknak állami, középiskolára képesítő oklevéllel kell bírniok. Különben a görög-római classicusok, a mennyiségtan és a realtudományok behatóbb tanulása ki van zárva. Az egyetemre sem igen iparkodnak. Eisenachban megvitatta e kérdést a nőegyletek conferentiája, de nem tudtak megállapodásra jutni. Az utóbbi nyolcz év alatt Berlin, Darmstadt, Bréma s más városokban tettek ugyan némi lépéseket arra, hogy a leányok fensőbb, egyetemi nevelésben is részesülhessenek, de még mindig hiába. Dr. Wiese, az ismert tanügyi író és mások, mint „ungerman“ eszmét rosszul fogadják.

Mind a mellett voltak nők Germaniában, a kik nem elégedtek meg a leányiskolákban nyújtott ismeretkörrel, hanem doctori oklevélre törekedtek. Ilyen volt Siebold asszony, kit a gieszeni egyetem orvostudori czímmel tisztelt meg. Utána leánya, Frau von Heidenseich, szabályosan tanult a giesseni és göttingai egyetemeken, 1817-ben doctor lón. 1859-ben hunyt el s szaktudományában kiváló tekintélynek örvendett.

De persze e nők csak kivételek, kiket nem kísér az utódok hosszú láncolata. 1874-ben egy fiatal orosz hölgy graduáltatott Lipseében, miután előbb szorgalmasan hallgatta a jogot. Graduáltása idején már több nő hallgatta az orvosi, természeti és jogi tudományokat. De nehezen voltak németek. Utána egy zsidó leány

nyerte el a bölcsészettudorságot, Göttingában pedig Kowalewsky kisasszony lőn dr. philosophiae et AA. LL.

Miután a lipesei egyetemre nők is járhatnak, valószínű, hogy a nőnövendékek száma emelkedni fog. Bár nem könnyen. Mert sehol sem szokták az alattvalók annyira zsinórmértékül venni a kormány gondolkodását, mint épen Németországban. Ha valamit ellenez a kormány, az egyeseknek alig jut eszükbe kellőleg felhasználni erejüket. Azután nekik nincsenek oly roppant gazdag polgáraik mint pl. Amerikának, a kik azután erszényökből tudnak állítani főiskolákat.

Itáliában a női középoktatás, bár lassan, de emelkedik, az egyetemek pedig soha sem voltak elzárva a nőktől. Az elsők nem lehet csodálkoznunk, mert Olaszország csak újabb időben szilárdult meg egy kissé, az utóbbi tény azonban legnagyobb csodálatunkat kelti föl.

1861 előtt nem volt államilag kezelt női középiskolája, ha csak a néhány tanítóképezdét nem számítjuk ide. Ezekbe azután oly nők is beléptek, a kik nem szándékoztak tanítók lenni, mert nem volt más intézet, melyben tanulásukat folytathatták volna. Ez nem volt illő intézet, mert az elemi oktatás már 12-dik évökkel végződött, míg a képezdei tanulás csak 15-ik évökkel kezdődött. Igaz, hogy léteztek zárdaiskolák, de ezek nem adtak igazi felvilágosítást, noha 1866 óta csak államilag képesített tanítók működhetnek bennök.

1861-ben Milano községtanácsa elhatározta, hogy segít a hiányos női oktatáson és fensőbb iskolát állít a leányok számára. Oktatási bizottsága nyilatkozatának egy pár sora így hangzik: „Közoktatásunkban idáig egy komoly hiány mutatkozik, melyen segíteni kell. Míg a fiúk nevelése fokozatosan emelkedik, a leányoké az elemi iskolánál el van vágva. A törvény egészen megfelelkezett a női fensőbb oktatásról, mintha joguk sem volna többre egy felszínes és elemi tanításnál, mintha nem lenne igen fontos jól nevelni azok értelmét, a kik az emberek legelső tanítói lesznek.“ A község magáévá tette e nézetet, elfogadta a tervet és nem kimélte a költséget. 1864-ben Turin követte a jó példát, azután maga a kormány is belátta a megindult mozgalom fontosságát, s bő segínyt ígért mindazon városoknak, melyek hasonló iskolákat akartak állítani. Így tőnek Asti, Genua, Velence, Padua, Bologna, Florenz és végre maga Róma is. A római iskola 1874. január havában nyílt meg. A tanfolyam alsó- és felsőre van osztva. Az alsó a közönséges tananyagon kívül a természetrajzot, a házigazdaságot, az egészségtant, a mértant és

rajzot is felöleli. A felső tanfolyam ezekhez a bölcsészeti erkölcs-tant, a nemzetgazdaságot, az olasz irodalom történetét, a külföldi irodalmak némi ismertetését, a közép és újkor történetét, a physikai földrajz elemeit, a természetrajzot, természet- és vegytant adja hozzá. Szabad választásra van hagyva a francia, angol és német nyelv, a tornászat, karének és kézi munka; külön fizetés mellett tanulhatják a táj- és alakrajzot, s a zenét.

E felsőbb leányiskolák tetetemes javulást ígérnek a nők műveltségi színvonalának emelésére, hacsak elég idejük lesz az új eszméknek, hogy gyökeret verjenek és erősödjenek. E községi iskolák fő hibája, hogy az oktatást a 16-ik évig terjesztik ki, bár ha egyszer meg van adva a stimulus az egyetemnek megnyílása által, e hiányon könnyen segíthetni.

A kor limitatiója Németországra emlékeztet bennünket, noha az állami elismertetés sokkal könnyebben megy az olaszoknál mint a németeknél. Az olasz leányiskola ugyanazon felügyelet alatt áll, mely alatt a gymnasiumok és lyceumok vannak, s a ministerek szívesen támogatják, csak hogy a nők műveltségét emeljék.

Rómában a felsőbb leányiskolával összeköttetésben nőegylet alakult, mely egyetemi tanárok által felolvasásokat tartat nők számára. Ugyanaz történt Genuában. De az ily kísérletek sikere nem sok. Sokkal fontosabb az, hogy 1876-ban egy kormányrendelet Italia tizenöt egyetemét hivatalosan megnyitotta a nőknek. Most részökről az egyetem látogatása többé nem kivételes, ugyanazon joggal iratkozhatnak be valamelyik karba, a minővel az ifjak. Már a hivatalos megnyitás évében egy fiatal nő elnyerte az orvostudorságot a pisai, kettő a művészeti tudorságot a bolognai és turini egyetemen.

Egyébként a leányok felsőbb oktatása éppen oly teljes mint a férfiaké. De nem úgy a középoktatás. Az egyetemi beiratáshoz megkivántatik a gymnasiumi és lyceumi tanfolyam bevégezése, pedig ily iskolák még nem voltak leányok számára. Most két éve, hogy e tekintetben is élénk mozgalom támadt Florenczben; hogy a kormány engedélye holt betű ne maradjon, e városban mindjárt megnyitottak egy középiskolát a leányok számára. A szükséges összeget közadakozásból kerítették.

Mint láttuk, a leányoktatás kérdése Italiában nem járt valami nagy küzelemmel s most maga az állam szándékozik leánygymnasiumokat és lyceumokat állítani, úgy hogy Olaszország aránylag az

első a többiek között, melynek szervezett nőnevelési systemája lesz, az elemi iskoláktól fel az egyetemekig.

Külömben már említők, hogy az olasz egyetemek mindig kiváló figyelemben részesítették a nőket. Egyetlen ország sem dicsekedhetik a nők iránti liberalismus vagy inkább udvariasság oly fényes jeleivel. Az olasz egyetemek között különösen Bologna tűnik ki. Már 1209-ben jogtudor lőn egy Betisia Gozzadini nevű asszony, később hasonló példákra találunk Padua, Milano, Pavia és más városok egyetemein, sőt Bolognában 1380-ban Maddalena Buonsignori jogtanár is lőn. Az egyetemek mult századi élete különösen gazdag női celebritásokról. Bolognában (1733) Laura Bassi a bölcseészet tanára, (1750) Maria Gaetana Agnesi a mathesis tanára és (1794) Clotilda Tambroni a görög nyelv tanára volt. A század közepe táján az anatomia tanárának neje Anna Marandi Mazzolini volt, ki beteg férjét sokszor helyettesíté az egyetemen. Csakhamar jeles anatomista lőn, jó névre tőn szert és Milanóban egy tanszéket ajánlottak fel neki, de nem fogadta el és egész haláláig (1774) Bolognában maradt. Anatomicus idomai a bolognai boncztoni muzeum büszkeségét képezik. A következő félszázadban sok nő követte példáját, közülök Maria delle Donne asszonyt említjük fel, a ki Bolognában 1806-ban nyerte el a tudorságot és Napoleon Bonaparte ugyanott a szülészet tanszékét adta neki.

Hollandiában 1870 óta egy kormány-rendeletnél fogva a gyógyszerészeti vizsgálat szabad a nőknek. Csakhamar az egyetemek is megnyílnak nekik s 1873-ban Jakobs kisasszony, az első nőnövendék, jó sikerrel tette le a vizsgálatot a természet- és mennyiségktanból a grőningeni egyetemen. Még e lassú vérű nemzet is megelőzte a magyart. A mi a középoktatást illeti, Németföldön 1874-ben 47 felsőbb polgáriskola volt a fiúk számára mintegy 160,000 frt állami segélyvel, de csak hét volt a leányok számára, tizenkét éves koruktól a 15-ikig. Utóbb, a mint mondják, egy ministeri rendelet minden gymnasiumot és egyetemet megnyitott a nőknek. Ezt az egyszerű megoldását a nő oktatás kérdésének hazánkban sem ártana követni. Trefort minister sok mindenre szokott vállalkozni, nagyon jól tenné, ha e bátor lépéstől sem riadna vissza.

Dániában 1875 óta a kopenhágai egyetem minden kara, a theologiait kivéve, megnyílt a nőknek. Csupán az alapítványok- és ösztöndíjakhoz nem tarthatnak igényt. Ez ugyan nem valami gyöngédség, de fődolog az egyetemre bocsáttatás, s ez megvan. A közép-

oktatás is halad; egy kopenhágai nőegylet sikerrel működik e téren.

Svédország az utóbbi tizenhét év óta sokat tesz a leányok középoktatására és nyolcz éve az egyetemek is megnyíltak számukra. Stockholmban 1861-ben állami seminarium állíttatott fel nőtanárok képzésére. A különben jó nyilvános iskolák mellett fensőbb tanfolyamokat nyitottak a leányok tudományosabb képzésére s most minden nagyobb város dicsekedhetik fensőbb leányiskolákkal. Magában Stockholmban 5, Upsalában 3 van. Ezek azonban még magán törekvés eredményei s állami szervezésük hiányzik.

1870. augusztus havában engedte meg az állam, hegy a nők is letehessek az egyetemi felvételi és más vizsgálatokat. Az upsalai nagy svéd egyetem nem külömség nélkül megnyitotta nekik ajtaját, s a theologiát és a jogot kivéve szabadon vállalkozhatnak a nők a vizsgálatok letételére. Az egyetemi rendszabályok egyenlően kötelezők férfiakra és nőkre. 1871—3-ig négy nő állotta ki a felvételi vizsgálatot és foglalt helyet az egyetemen kettő az orvosi, kettő a bölcsészeti karban. Ugyan akkor két nő tette le a fogászati, három a sebészeti szigorlatot Stockholmban s azóta sikerrel practizálnak.

Mielőtt a mozgalom a nőknek az orvosi egyetemre becsátása érdekében megindult volna, Svédországnak legalább is kitünően képzett és anyagilag is jól ellátott bábái valának. Hoorn, németalföldi származású orvos, ki 1697-ben élt Stockholmban, kezdte a szülésznőket bizonyos oktatásban részesíteni. Azóta e pálya különös figyelmében részesült az államnak. Újabb és újabb rendeletek szabályozták. 1771-ben állíták az első kórkázat viselős asszonyok számára, hol alkalmuk nyílt még jobban képezni a szülésznőket, és midőn 1822-ben Cederschiöld tanár lépett az intézet élére, a nőnövendékek oktatását a a férfiakéval egyenlő színvonalra emelte, végre azt is kieszközölte a kormánytól, hogy a mely szülésznő külön még egy hónapig tanulja a szülészeti eszközök kezelését, ezeket is használhatja. E minősítés nagyban emeli a bábák reputációját s anyagi helyzetét. A közönség megbízik bennök és csak a legkritikább esetben hí orvost. 1873-ban 140-en practizáltak Stockholmban. Természetesen az ily tekintélyes és képzett testület működése az orvosi eszméjére vezetett, hisz ezek csupán hivatáskörük szélesbítése által különböznek tőlük.

Megemlítendő, hogy a kis Finnlandban, a derék szuomik házájában is élénken sürgettetett a leányok felsőbb nevelése. E sür-

getés eredménye egy női akadémia, melyet négy év előtt állítottak Helsingforsban. Mindjárt 93 növendék lépett bele. A tanfolyam a többi tárgyak között a physiológiát, a természet- és mennyiségtant is felöleli.

Anglia ez idő alatt szintén tett némi haladást, de lassúbb mód-szere miatt saját gyarmatai is megelőzték. 1875-ben Canadában épen úgy mint Angliában már voltak gyakorló orvosnők; de Canada ez év folytán adott először az ontariói orvosi és sebészi collegium által hivatalos gyógyítási engedélyt egy nőnek.

Nem csoda, mert Canada az Egyesült-Államokat érinti; de India bizony távol fekszik tőle s ha még itt is történt valami, az bizonyosan a józan ész, gyakorlati belátás és igazság következménye. Az orvosnők utáni vágy elég nagy lehete Indiában, hogy 1875-ben a madraasi Medical College rövidebb tanfolyammal megnyitott a nők számára is. A nők a férfiakkal vegyest hallgatják az előadásokat, egy-két tantárgy kivételével, melyeket külön hallgatnak. Így oldották meg az orvosi együttes oktatás elijesztő nehézségét.

Australia rögtön felkarolta a kérdést és 1872-ben a melbournei egyetem felvételi vizsgálatára a nők is bebocsáttattak. Két nő jelentkezett és sikeres vizsgálatot tőn. Számuk növekedett, 1873. év december havában 19 nő állotta ki sikerrel a vizsgálatot. Mind a mellett a beiratás (matriculation) nem engedtetett meg, noha az egyetemi tanács sokszor sürgette azon az okon, hogy ha már adnak bizonyítványt, adják meg a vele járó szabadalmakat is.

Az újzeelandi egyetemet illeti meg a dicsőség, hogy a britt birodalom területén legelőször bocsátotta a nőket doctoratusra. 1877. július 31-én művészeti baccalaureussá tette miss Edgart, az aucklandi collegium növendékét.

A mi magát Angliát illeti, tudjuk, hogy a szabadság e földjén az oktatás felelőssége s állami szigorú ellenőrzése teljesen hiányzik. Bármily tudatlan tanító fölléphet, működhetik, s ha csak a közönség nem rázza le magáról, az állam nem teheti. Hogy némileg segítse-nek a felelősség hiányából eredő bajokon, a cambridgei egyetem szélesebb tért adott az ő local examinationjének. E vizsgálatot azután a nőkre is kiterjesztették, négy év mulva 1869-ben Oxford is követte a társegyetem példáját, melyet már előbb magukévá tettek a londoni és edinburgi egyetemek, 1870 óta pedig a két írországi egyetem is megvizsgálja a nőket. A St. Andrews university készenk nyilatkozott arra, hogy fensőbb bizonyítványt ad a nőknek, mely a

tudorság M. A. (magister artium) fokának felelne meg. Azóta abban állapodtak meg, hogy a sikert arató növendékeket *literate of arts* (L. A.) czímmel ruházzák fel.

Az egyetemek e lépésén kívül, azon törekvés is mutatkozik Angliában, hogy kitűnő leányiskolákat állítsanak. 1872-ben alapított a *Women's Education Union*, mely a britt királyság hölgyei számára egész sorát állítja fel a *collegiumoknak*, iskoláknak s más tanításmódoknak. Taval 18 segélyezett leányiskolájok volt, 6 Londonban. Első közöttük a *North London Collegiate* és a *Camden Schools*, melyeknek mintegy 1000 tanulójuk van. Latin 9 intézetben tanítatik, *mathesis* 10-ben, természettan 15-ben, nemzetgazdaság 5-ben, házigazdaság 14-ben, *physiologia* 10-ben, görög 1-ben, bölcsészeti erkölcstan 1-ben. A leányiskolák többi tantárgya rendesen tanítatik.

1873-ban január havában nyitattott meg Chelseában az első *Girl's Public Day-School*; azóta van 12. A tanfolyam felöleli a latin nyelvet, a természeti és mathematicai tudományokat.

Ezekén kívül van 26 más felsőbb leányiskola. 20-ban tanítatik a latin és a *mathesis*, 18-ban a természettan, 7-ben a nemzetgazdaságtan, 4-ben a *physiologia*, 2-ben a *logica*, 4-ben a görög nyelv és irodalom.

Összes számuk tehát 56-ra rúg, s hozzájuk kell adnunk a sok magánintézetet, melyek szintén elfogadták az új tanfolyamot s növendékeiket az egyetemi helyi vizsgálatokra küldik.

Azután vannak *collegiumok*, a *Girton College* és *Newnham Hall* a *cambridgei* tanfolyammal; majd Bristolban 1, Londonban 3, Dublinban 2. Ezek a szokott tantárgyakon kívül a görög-római *classicusokat*, a természeti és mathematicai tudományokat tanítják. Ezekén kívül a *cambridgei* és a londoni egyetem 22 tanárának nyilvános előadását a nők is látogathatják. Az előadások tárgyai: római jog s más jogi szakok, nemzetgazdaság, geologia, *logica* s más bölcsészeti szakok, a fensőbb *mathesis*, a mennyiségtani *physica*. Az 1876—7-iki tanév alatt egy fiatal hölgy nyerte el férfi pályatársai elől a fensőbb mennyiségtan pályadíját, külömben az többször is megtörtént, hogy a nőnövendékek hasonló gyöngédtelenséget követtek el az erősb nem iránt. E vegyes osztályokon kívül, melyek a nőnevelés kérdését a legegyszerűbb, legkönnyebb és legolcsóbb módon oldják meg, megemlítjük még a *Ladies Educational Association* felolvasásait, melyeket a londoni egyetem tanárai tarta-

nak, a Society for the Extension of University Teaching in London, azután a Cambridge Association for Promoting the Higher Education of Women, az Edinburgh Ladies Educational Association és a dublini Trinity College tanárainak az Alexandra College-zsel együtt tartott leczkéit, felolvasásait.

Azok számára pedig, a kiknek nincs alkalmuk, nincs módjuk ily intézetekbe járni, hogy örökölt tudatlanságukból kimeneküljenek, Cambridgeben és később Edinburghban a levelezés általi tanítás hozatott be. Nem rég egy skótföldi nőről olvastuk, hogy a menyiségktanban való járatlanságát helyre akarván ütni messze vidékének egy iskolamesteréhez fordult és arra kérte, hogy engedje meg iskolájában a gyermekekkel együtt lehetni, míg a közönséges törtek számítását meg nem tanulja. Az ily nőknek megbecsülhetlen jótétemény a levelezés systemája; a skót nő óhajta egyszermind a művelődés utáni vágy általánosságának kiváló jele; s az újabb angol törekvések oda irányulnak, hogy senki se akadjon, a kinek alkalma ne legyen magát kiképezni. A mozgalom, a reform utáni vágy valóban az egész angol földön mutatkozik, s bizonyára nem lesz sikertelen.

Írország szintén korán magáévá tette a nőnevelés reformjának eszméjét; de az ország aránylag szegény levén, nem áldozhatott annyit e nemes célra. 1861-ben Dublinban megalapították a Queen's Institute. Ezt a technicai intézettel kapcsolták össze. A londoni Queen's College mintájára állították fel az Alexandra College-t 1866-ban. Az egyetem tanárai oktatnak benne. 1876 végén a Trinity College ifjúsága népes gyűlést (meeting) tartott, hogy rokonszenvét fejezze ki az Alexandra College, mint oly intézet iránt, mely a nők felsőbb oktatását sikeresen előmozdítja. E kis esemény magában véve nagy jelentőségű, mert a fensőbb műveltség iránti tisztelet kiváló jele. Az Alexandra College külföldben nem áll azon a magaslaton, melyet a Girton College foglal el a cambridgei egyetem mellett. Irhon szegény és nem költethet annyit mint Anglia. A legolcsóbban kell gondoskodnia a nők oktatásáról. A legegyszerűbb és legolcsóbb rendszer az amerikai lenne, a mely minden utógondolat nélkül megnyitja az iskolát a leányoknak úgy mint a fiúknak. Az apróbb kérdéseket nem lenne nehéz megoldani. Természetesen az egyetemnek kellene elűljárni a jó példával. És a Queen's University nem is késett kimondani, hogy a nőknek is szívesen megadja az orvostudorságot; csak hogy a collegiumok még nem egyeztek

abba, hogy megfelelő oktatásban részesítsék a leányokat. Ez baj, de nem lehet elhinni, hogy a collegiumok sokáig ellentálljanak a kérdésnek, s ha egyszer meglesz a college orvosi szaktanítása, az egyetem doctordiplomája sem marad el.

A dublinihez hasonló törekvés az edinburghi egyetem illiberalis felfogásán hajótörést szenvedett. A St. Andrew's University és a glasgowi egyetem közül az egyik új intézet, a másik pedig nagyon óvatos, ne hogy oly lépést tegyen, melyet a metropolis egyeteme visszautasított. De ismervé Edinburgh liberalis felfogását, nem lehető, hogy egyeteme sokáig elzárkózhassék az egyetemes mozgalom elől.

Egyébiránt a nők orvosi tanítása nagyon előhalad az angol földön. 1864-ben női orvosi társaság alakult; 1866-ban pedig női kórház nyitott meg orvosnők vezetése alatt, 1874-ben női orvosi iskola állítottatott fel kitünő tanárokkal. Még van ugyan sok legyőzni való nehézség, melyek azonban ma holnap bizonyosan megoldatnak. Magas állású és lelkes* nők állanak a mozgalom élén, azért nem lehetséges, hogy miután ennyire haladt a kérdés, a dolgok folyásának régi medrébe térjen vissza.

A mi monarchiánk osztrák részét illeti, itt még kissé hátra vannak. Ausztria századokon keresztül a papi uralom, a reactio bástyákkal körülvett országa volt. Új eszme nem igen lelkesítette népeit, vagy a mikor fel is lépett, a kormány majd rossz, majd jó módjával sietett elejét venni gyarapodásának. A nőnevelés még rendkívül hiányos, az állam idáig mit sem tőn érdekében, ha csak a zárdáknak adott alapítványokat nem számítjuk ide.

Újabban némi mozgalom támadt a nők közép oktatását illetőleg. Leányiskolákat állítottak, melyekben német nyelv, történelem, modern irodalom és a természettudományok taníttatnak. Ez ugyan nem sok; de a jobbra törekvés sem hiányzik. Grácban egy új lyceumfélélt állítottak fel a nők számára. A bécsi egyetem pedig szigorlatra is bocsátott nőket, sőt azt is megengedte, hogy a hol a tanárnak nincs kifogása ellene, nők is hallgathassák az előadásokat. 1873-ban már négy nő járt az egyetemre s egyikök egy sebészeti dologzattal jutalmat nyert s a szaktanár kijelentése szerint igen kitünő operateur.

Hazánkban is megindult a mozgalom, de még csekély hullámokat vet, pedig hogy a tanulás-vágy sem hiányzik, mutatja az elemi és polgáriskolai tanítónőképezdek rendkívüli látogatottsága. Akár-

hány jó módú szülő, kinek nincs szüksége arra, hogy leánya tanítónő legyen, gyermekeit megfelelőbb intézet híján, a képezdébe járattja. Budapesten és néhány más városban polgári leányiskolák állítottak, bár nagyszámú alföldi, tiszta magyar városunk épen nem iparkodik eleget tenni a törvénynek. Oly városok is, mint pl. Baja 20.000 lakossal és elég tekiniélyes intelligentiával, semmit sem tesznek a leányoktatás emelésére, a zárdáktól vagy magánintézetektől várnak mindent, melyeknek működésében vagy semmi köszönet sincs, vagy pedig nagyon kevés. A kormány sem jár el kellő erélylyel, nem támogatja a tanfelügyelők lelkes törekvését, azért még azok is, kiknek némi energiájuk volna, elvesztik azt a hiú buzditások árjában. A hol egyszerűen parancsolni kellene, ott ügyetlen és gyáva kéréssel állanak elő, melynek semmi sikere. A törvény szigorúan meghagyja a polgáriskolák felállítását s mivel a polgári fiiskolák állítása vidéken czéltalannak bizonyult, míg a leányoké erős látogatásnak örvend, a kormány komoly kötelessége lenne szigorúan követelni a polgári leányiskolák felállítását.

Ujabb időben a derék országgyűlési képviselő, kitűnő parlamenti szónok és alapos szakférfiú, dr. Molnár Aladár indítványára és terve szerint hazánk egy-két helyén Budapesten, Trencsénben, Ujvidéken stb. felsőbb leányiskolákat állított a kormány. A budapestit annyira látogatják, hogy nagyon sok jelentkezőt kell visszautasítani. Hír szerint a többi is igen keresett.

De hogy a nők az egyetemet is látogathassák, nálunk még nem történt semmi. Mindenekelőtt a budapesti és kolozsvári egyetemeknek kellene megragadniok az alkalmat és szabadelvűen kijelenteniök, hogy az érettségi vizsgálatot kiálló nőket felveszik az egyetemi tanulók sorába s megengedik nekik, hogy szabadon látogathassák az előadásokat, be nem értve a budapesti theologiai karéit. A mennyire e két intézet szabadelvű gondolkodását ismerjük, nem hiszszük, hogy a többség meg nem adná az illető engedélyt. Fájdalom mi annyira majmoljuk a németeket, hogy a kezdeményezést a ministertől várjuk s magunk elég gyöngék vagyunk visszariadni minden intiatívától.

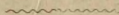
Az egyetemek után oly intézetek állítása szükségeltetnék, melyben a nők teljes gymnasiumi oktatásban részesülnének. Mi nem tartjuk mellőzhetlennek a görög-latin nyelv ismeretét az egyetem egyik-másik szakára. De ha már kívántatik, tudjuk, hogy a nők az antik classicusok tanulásától sem ijednének meg, csak volnának a

ministeri tanterv szerint berendezett középiskoláik. De ki állítson ilyeneket és honnét? Mondunk egy tervet. Van az államnak néhány oly középiskolája, a protestánsoknak több oly lyceuma, melyekben a tanulók száma rendkívül csekély. Ez intézetek többnyire oly helyen vannak, hol más középiskola is létezik, úgyhogy a kérdéses lyceum teljesen fölösleges. Határozza el magát az állam vagy felekezet ez intézeteknek női gymnasiummá alakítására. Ott van a kecskeméti, pápai stb. joglyceum is, melyeket aránylag kevés tanuló látogat, változtassák ezeket nőigymnasiumokká s néhány év múlva nagy számú növendékkel dicsekedhetnek. Csak a kor hívó szózatát kell megérteniök az illetőknek s az apróbb nehézségeket könnyű lesz megoldani.

Hogy mi is haladtunk annyira a műveltségben, hogy nőink szeretnének egyetemi oktatásban és ezen oktatás előnyeiben részesülni, már több felől halottuk, sőt gróf Hugonnay Vilma kisasszony külföldre ment, mint mondják ott sikeresen kiállotta a szigorlatokat és megszerezte magának az orvostudori diplomát. Reméljük, hogy a magyar egyetem nem fog késni a kisasszony oklevelének nostrificalásával, a kormány és a tisztelt gyakorló orvos urak pedig nem lesznek oly kislelkűek, hogy a kisasszonyt mindenféle ürügy alatt akadályozzák orvosi gyakorlatában.

Mindenesetre kívánatos, hogy oly magas állású nők, kik már eddig is sokat tettek a nőnevelés előmozdítására, szövetkezzenek más, a tárgy iránt érdeklődő hölgyekkel, karolják fel a nők felsőbb és egyetemi oktatását. Az ő lelkes közreműködésökkel bizonyosan sikert arat e fontos ügy, melynek győzelme nálunk a magyar nemzetiségnek is kiváló támasza lesz. Hölgyeink magyar műveltsége igazán fontos kérdés, mit azon kiváló tisztelet is jelezni látszik, melylyel oktatásügyünk lelkes előmozdítóit mindenütt kísérik. A nemzet úgy látszik megértette szerepének fontosságát a civilisatio terén, s kár volna elaludni hagyni ébredő szellemét.

V.

KÖLTEMÉNYEK.

I. AZ ÉKSZEREK.

— Verses jelenet. —

COPPÉE UTÁN CSIKY GERGELY.

(Fényesen világított diszes boudoir. Egy úri hölgy, kivágott bálí öltözékben és ékszerekkel halmozva tükre előtt ül. Mellette kinyitva az üres ékszeres szekrény.)

Ah, végre ismét bálba mehetek!
Hisz mindig háborúzni nem lehet,
Éhezni, fagyni, lőni szüntelen.
De tán rossz az, mit ajkam monda? Nem.
Midőn az ellenség dulá hazám,
Hiven megtettem, mivel tartozám.
Kórházban, ápolók közt laktam egyre.
E kéz, mely csak a zongorát ismerte,
Keztyűtlen, nem félvén, hogy föhreped,
Készített tépést, kötözött sebet.
A katonák mellett ott éltem én
Champigny és Buzenval mezején. —
Egy kis bál, a vider táncz léptei
A hon gyászát nem fogják sérteni.
Ő is nő, s tudja, hogy nehéz lehet
Táncz nélkül így átélni két telet;
Hogy a mióta másfél év lefolyt,
Számúztam minden piperét, mosolyt.
S nem örvendhetve semmi ékszeremnek,
Úgy voltam, mint játék nélkül a gyermek.

(A tükörben nézi magát.)

Mi szép! E drága függő, e nyakék
Nem szikrázott oly fénynyel soha még.
E gyémánt csatt tündöklék, mint a nap,
Arany gyűrű díszíti ujjamat.

Fehér karomon, büszke vállamon
E drága terhet kéjjel hordozom,
Mely egy király váltságával felérne,
S enyhén borzongat hideg érintése.

(Egy pillantást vetve a fali órára.)

Kilencz az óra, s már készen vagyok.
Örvendő vágyam nyugtot nem hagyott,
Hogy újra lássam drága ékszerem,
S minél előbb ragyogjon keblemen;
Hadd töltsünk el egy órát egyedül;
Mert szívem, mint a gyermeké, örül,
Hogy börtönét elhagyja kis szekrényem.
— Látom, míg várnom kell.

(Csend.)

Az elmúlt télen,

— Miért jelen meg az emlék előttem? —

Ép ez órában, épen ily időben,

Ott álltam egy sebesült oldalán.

— Ah! mily gyorsan tűnt el nap nap után! —

Szegény pór volt, a sorhad katonája;

Megadó arczát szemem most is látja,

Míg orvosa elfordult komoran,

S ő sejté, hogy mindennek vége van.

Aztán, hogy a pap lépe ágya mellé,

Kezével katona módon köszönté,

S e naiv hős, ki tegnap nyáját őrze még,

Mint zászlaját, úgy üdvözölte istenét.

Ez éjjel ott viraszték ágya mellett;

S elmondá a szegény, mint tőle tellett,

Hogy a halálnál sokkal kínosabb,

Mely szívét gyötri, egy más gondolat,

Mert a midőn a harezra indula,

Szülőit hon kelle hagynia,

Az ellenséges hadsereg között,

S hová ez átkos nép beköltözött,

Jól tudja, egy hamar ki nem megy ismét.

— Oh! most is látom ajka reszketését,

Vonagló öklét, lángoló szemét,

Midőn az elfoglalt honról beszélt.

A falu — mondá s könnyezett szeme —
 Szekérrel, fegyverekkel van tele,
 S békeesség daczára egyre dülja
 Elpusztúlt földjét az ellen boszúja;
 Minden nap gyarapítja nyomorát;
 Lovas csapat száguld utczáin át;
 Mindegyik háznak meg van katonája,
 Ott alszik, ott lakmároz, és pipája
 Füstjét szegény anyák szemébe fúja;
 Leányainknak nincs tőle biztos útja,
 A küszöbön győzelmeiről dalol,
 S frank vértől rozsdás kardokat csiszol.
 — Szegény fiú — olvasni sem tudott tán —
 S ékesszólóvá lett lázálma folytán;
 Kunyhóját látta s benn a tűzhelyet,
 Frank hősök képe függött e felett;
 De ellenség melegszik lángja mellett,
 Fennen gúnyolva győzedelmeinket;
 S hátuk mögött, sápadtan mint halál,
 Födetlen fővel ősz nagyapja áll,
 S franczia bort önt a gúnyolók elé....
 — A bánat nyolecz nap mulva megölé.

Nem lépett ily erővel még élémbe
 Ez ismeretlen bált vitéz emléke,
 De most mély ábrándokba ringata.
 Óh! mert igazság volt minden szava.
 Az ellenség itt van még s itt marad,
 Míg ki nem sajtolt minden aranyat.
 Arany? Oly sok kell még!

(Tükrébe pillant s bámuló mozdulatot tesz.)

Mi szép vagyok!

Mi diszes! Ah! hisz bálba indulok.
 A bálba! (Keserűen.) Bálba! Igen, s azalatt,
 Míg felrakom legszebb ruháimat,
 Míg büszke díszszel, hintóm lágy ölében,
 Mit illatával tölt be drága prémem,
 A fény s öröm termébe sietek:
 Kinn a vidéken, mely rabszolga lett,

Sötét falvakban éji őresapat
 Aludni küldi a polgárokat,
 S a frank harezos, míg szívében dűh ég,
 Utezáni köszönti győztes ellenét.
 Itthon maradok!

S mást nem tehetek?
 Eléggé sújtom gyöngeségemet?
 Nem, a szegény haldokló szelleme
 Azt kérdi: ellenségünk elmegy-e?
 Azt kérdi: felszabadúlt már a hon,
 Hogy egy bál kedvéért ily gazdagon
 Halmoz magára ékességeket
 A nő, ki francziának született?
 Kitárt keblén vérző sebét mutatja;
 Mi szükséged van, kérdi, ez aranyra?

Ez ihletés megmondta, mit tegyek.
 (Gyorsan visszateszi ékszereit a szekrénybe.)

El a szekrénybe! Isten veletek!
 Terhemre vagytok már. E drága gyöngyöm
 Ezentúl gyönyörű könyvet töröljön!
 Topáz, rubin, becses kő, el veled!
 Te sok szégyennek végét vetheted.
 Szülőföldem tisztult, szabad legével
 Ez amethyst, e dús opál nem ér fel.
 Miért nekem a gyűrű? Eldobom.
 Ez egyszerű smaragd itt újjamon,
 Boldogságot visz sok szegény családba.
 S ez egy gyémánt húsz kunyhó szabadsága.

— S most el a bálba, elmegyek, igen,
 Erőt ad e megszentelt gyász nekem.
 Hazám! miként te, szép s szegény leszek,
 S ha bámulnak ez új divat felett,
 A kérdezőknek azt mondom nyugodtan:
 Arany kellett a honnak s én od'adtam.

II. A SZEGÉNY NELLIKE.

— *Kép a fővárosi életből.* —

ÍRTA GÁSPÁR IMRE.

Távol világrész óriási fája,
 A bús upasz-fa ing-leng csöndesen,
 És a ki tán pihenni dől alája,
 Nem kél föl onnét többé sohasem.
 S hull a nyugvóra a fa sűrű lombja,
 Száll, száll reá bodító illatár,
 Virágregét hall, százados fa mondja,
 S a végét nem hallhatja senki már.

...Indus rege! Európában nem értik!
 Dalolok néktek európai dalt,
 A hol bolond szív ám az, a mi vérzik,
 És ül a vétek olcsó diadalt!
 Idyllre nem bukkansz modern mesékben,
 Hősnője botlik, rosszúl őrizett,
 Veszta-szűz járta csak, s madonna régen,
 Most dalt sem érdemel, ha nem grizett!

Modern világ, s te drága társadalma,
 Miért ne zengném én is hymnusod?
 S így, téged látva, és felőled dallva,
 A mese fája eszembe jutott.
 Látom alatta, a kit a dicsőség,
 Vagy veszni hajtott valami erény,
 Vesztett csatáknak annyi büszke hőjét,
 Fohászuk hajtja a szellő felén.

S eszembe jut egy méla, gyönyörű arcz,
 Bús mosolya, borús tekintete.
 A mit regélt, az nem volt nagyszerű harez,
 Van kis csatának is története.
 Egy szív regénye, gyöngé nő küzdelme,
 S mert nem bukott, mégis csak óriás,
 Megvédte álma, segíté szerelme,
 S egy tiszta szívnek *győzni* kell-e más?

I.

Hét óra van. A gázt is égetik már,
 Eladva lassan a színházi jegy,
 Ujságíró, fogalmazócska, titkár
 Lecsapja tollát, s a színházba megy.
 Zeng a nyitány; lágyan, most menydörögve
 Vág ezintányér belé, s trombita, dob,
 Felkap a hanghullám magasb körökbe,
 S száz gixernek védetlen oda dob.

A páholyokban agg ifjak — — unottan,
 S balett-imádó ifjú öregek;
 Amott a karzat, megtöltik legottan
 Taps-, zajra kész mosdatlan seregek,
 Telik a zártszék; itt ugyan figyelnek
 Kivált az áldott, jó vidékiek,
 Az üldözöttek óltalmára kelnek,
 Habár csupa jámbusba' szenvedett.

Csönd! Énekel már valaki! De ládd, ott
 Egy bájos szem világa foglal el!
 A primadonna valamit „kivágott“,
 „Cis-t“, a vagy „Es-t“, engem nem érdekel.
 Én csak az ajkat, e szép rózsza-arczot
 Bámulom, elmerengve, kéj között,
 Az „Afrikai nőt“ adják, de arczod
 Szép lányka — Európához kötözött!

S a kire nézek kéjjel, önfeledten,
 S a kit csodál a szín köröskörül,
 Hogy érjem őt el? ő a föllegekben
 Lakik, s a színházban... karzaton ül!
 Szemében a menny oly levált darabja,
 A melyen épen csillag ragyogott...
 Mindenki ura ő, s mindenki rabja,
 Koresmába szolgált és uralkodott.

Hagyjuk a koresmát majd színház utánra!
 S elnézi a színt a szegény leány,
 Hisz oda vonja indulatja, vágya,
 A próza közt vágy költészet után.

Óh! bárcsak egyszer zengne ajkin e dal,
E tapsokért aztán meghalna ő,
Mint az upasz-fa árnyékában elhal
A színpadon az *afrikai* nő.

A primadonna ma kissé rekedve,
Mégis neki való ám e szerep;
Ruhája fényes, telt a karja, keble,
Így aztán tűrhetők a gixerek!
A dal kizeng, és a függöny aláhull,
Kötélmeit a „klakk“ is végezi,
Nellike is megy, álmodik dalárul,
Míg „*rostbeaf uram, s beafsteak*“? — kérdezi.

S őt a vendégek bámulják szünetlen,
Szólnak hozzá: „Hol járt, kis Nellike?“
Kezéből ízlik a kozmás, sületlen,
Váratni minket valjon illik-e?
„Színházba voltam, s hogy mi nekem a szín,
Azt senki más nem érti, érezi!“
S míg szeme ég, és arcza vérbiborszín,
„*Rostbeaf uram, vagy beafsteak*“? — kérdezi.

„Rostbeafet“ eszik a borzas poéta,
Mert iszonyú rostbeaf-természet ő!
Minden falat lesz egetverő nóta,
Nyers, véres, aztán zsírtól csepegő.
Beszéde fáj a kocsamáros leánynak...
„Uram, ezt durvaságnak nevezik!“ —
A szomszéd asztaltól ekkép kiáltnak,
S a mi poétánk megjuhászodik.

A leány elnézi nagylelkű lovagját,
Legyen övé a legdicőbb falat!
„Uram, mi tetszik?“ lesi gondolatját,
Es rak elébe tányért, poharat.
Felel a férfi: „Én bűvös tündérem,
Tetszik nekem sürgő-forgó kezed,
Ajkadnak csókját, szived lángját kérem,
S szemedből ez észkábító tüzet!

S a mit kívánok, óh! az nagy kívánat,
 Az boldogság lehet vagy gyötirelem!
 Ha jó vagy... üdv, *ledér* vagy, akkor... bánat,
 Lesz az nekem; nagy érzés, — szerelem!
 Kivánlak szép leány magadat, kívánlak
 Világba, melynek égi nap ragyog,
 Hol emberek félistenné válnak...
 Enyém e szép világ — színész vagyok!"

Nellike, hallod? Teljesül az álom,
 Melyet rajongva ébren álmodál!
 Csodák történnek ezen a világon,
 Véled a végzet immár meg nem áll!
 Ragad, csapongó pillangó leszel majd,
 Míg láng nem éri büszke szárnyadat,
 Jön a dicsőség, zengesz taps között dalt,
 A bús *upasz-fa* lombjai alatt!

„Megyek, megyek! áldás legyen a karra,
 Mely engem a mélységből fölemel!
 Áldás a szóra, óh! áldásom arra,
 Mely a dicsőség honába hív el!
 Óh! mert dicsőség álma az én álmom,
 Tanúlni, tűrni, küzdeni fogok,
 E pillanatért életet kínálok,
 S Uram, ezentúl Öné vagyok!"

II.

Játszanak újra! S mint az élet arca
 Kétféle, úgy kettős a színpad is;
 Künn nagy erények, hősök büszke harcza,
 A színpalak közt látni, hogy... hamis!
 Hozzátok ide a szegény rajongót,
 Ki még hisz fényt, költészet, nagyot, —
 Színpad az élet, az álmok mulandók,
 Festett, hazug szín az a mi ragyog.

Beh érdekes hely! ime tisztos agg ott,
 Máskor Lohengrin, Faust és Romeo, —
 Ott primadonna ad körébe hangot,
 A színpadon nem oly jó hang-adó.
 S ti Hamletek, Bánkbánok, hogy csodálunk
 Az ifjúságnak élve szép korát!
 Ma a színészszel együtt vacsorálunk,
 S széttéptük a káprázat fátyolát.

Semiramis királyi palotája
 Itt rongy, papír csupán és semmi más;
 A színpadon tündér-világok tája,
 Nézd meg közel... s csak durva mázolás.
 Ott a menydörgés készül, itt a tenger,
 Ott ördögök, s hab-könnyű angyalok...
 — — Nellike néz, szemének hinni nem mer,
 S e zűrzavar felett elandalog.

Amott lovagja, ő, a színpad hőse,
 Jenő, az ünnepelt, dicső alak!
 De a hazug körben nem igaz ő se,
 Nellikének egy árva szót sem ad.
 A kis színésznőt itt valjon ki látja?
 Világhírű színésznő zeng ma dalt...
 Hagy ünnepelje! Nellike belátja,
 S nem irígyel már semmi diadalt.

Szép álom, óh! bűvös, tünékeny álom!
 Nellike, hát van álom még, s remény?
 Elszállt azóta év tán kettő — három,
 Tanúlva, küzdve élte át szegény.
 „Kell-e sok ékszer? kérj hát valahára!“
 — Lovagja szólt, — „tied e drága bolt!
 Nellike tiszta mint a nap sugára,
 Mit kérve kért, kicsiny szobája volt.

És hőse jó is, és silány egyszerre,
 Ösmerjük őt — — egész modern alak!
 Szép lányra bukkant, hitte — — könnyű szerrel
 Meghódította már egy perc alatt.

Tied e lány! fel! kéj lakodba vidd el!
Kaland! körödbe végy tündéri nőt!
— — Nellike tiszta, szive tele hittet,
És egy modern szív is megszánta őt.

Nellike anyja jámbor és szegény volt,
És a jámbor szegénység jól nevel;
Mint ruhácskáján nem volt soha szennyfolt,
Oly hófehér volt e kicsiny kebel.
Dolgoztak, és a színháznak vasárnap
Hősnőnk örült már akkor is nagyon!
Te jó halott! mit Nelli sir utánad,
Az tiszta könny, pihenj sírágyadon!

S a jó érzésnek megjött a jutalma;
Hó-tiszta szerette most Jenőt,
Övé volt álma, ártatlan bizalma,
Imádkozta, hitte, bálványozta őt.
Hiszen nem árt jót tenni néha napján,
De nagy bolondot tett mégis Jenő!
Ítéjük el modern eszmék alapján,
A lány *szép*, s így *bolond*, vagy *gyáva* ő!

Nellike túrt, tanult sok éjen által,
Lelkében a szerelem napja ég;
Az álom elrepült, hamar belátta
Hogy a dicsőség útja... messzeség!
Lassan, oh! lassan szállt le szép egéből,
S szerelme által mégis boldogan...
Kardalnoknő lett a kis Nellikéből,
Kis álma csak, de nagy szerelme van!

Nellike szenved. Óh! régen lemondott,
Hanem ma úgy fáj, úgy fáj kebele!
Ott áll a karban, egy-két könnyet ontott,
Tehette, hajh! ki gondol itt vele?
De nincs Jenőnek ő rá pillantása,
Hallgatja a művésznőt kéjteli,
Játék csupán, de oly hő vallomása,
Midőn a színpadon megöleli!

S a színfalak közt, mér nem látva, hallva,
 Susog szerelmet, forrót, epedőt,
 Rá hallgat a nő, s nem a diadalra,
 Mely hangosan néven szólítja őt.
 Nem hallja őket, és nem látja senki,
 Csupán a megcsalt, elhagyott leány,
 E pillantást, e suttogást úgy érti,
 S megfagy a szó elkékült ajakán.

„Szeretlek, óh! oly örülten szeretlek!
 Van férjed? tőle elrabollak ám!
 S felel a nő, szavai önfeledtek,
 Enged, s megtudna érte halni tán.
 Ez este mennek. Egy fájó tekintet
 Néz, néz rájok búsan, csöndesen...
 Érti Jenő, érti, s jól tudja mit tett...
 Ma látja még, és többé sohasem!

„Isten veled nagy álmom, dalnokom hát!
 Én bucsúzó, a jó Isten veled!
 Nem emelem már szemem soha hozzád,
 Visszaadom lelkednek lelkedet!
 Elfér e szívbe két fájó lemondás...“
 — — S a színpadról hatalmas dal felel,
 Szerelmi kettős, üde, tiszta, pompás...
 És a közönség tombol, ünnepel!

Csönd. Kialudt a nagy csillár világa,
 S egy kis szobában is a gyertya-fény,
 Kihalt egy végtelenség napvilága,
 Aztán megtört a legerősb remény.
 Óh! minden elhalt, elveszett már! Isten
 Kioltott mindent, a mi ragyogott,
 Kialudott talán még a nap is fenn,
 S a hajnal-csillag... óh! mert... hazudott!

III.

Óh! mennyi komikum van a halálban!
 Fürdőt csináltat a borbély-legény,
 Fölmetszi forró vérét, és e kádban,
 S nem csatatéren vérzik el szegény!

Ösmertem egyet, volt nagy ideálja,
 Ömlött belőle vers, tragédia...
 Legyen dalom fájó elegiája,
 Hogy langyos vízbe kelle hálnia!

A varrótű s az énekkar leánya
 Úgy hal meg, a hogy él... szegényesen;
 Gyufát kever egyetlen poharába,
 S elvész, avagy szenved rémségesen.
 Nellike oly szegény! nincs sok gyúfája,
 Négy-öt fillért kér ám ez a halál!
 Kórházba jut, s el onnan a világba,
 Mert hej! a színpadot kerüli már!

S előttem vers, regény fekszik halomban,
 Folytatni dalomat alig merem;
 A mennyi hős, vagy hősnő — *két* uton van:
 Egy elhal, a más lesz erkölcstelen.
 Az új poétának könnyítve művén:
 A *chablon* kész, kipróbált, egyszerű;
 Hm, mit tegyek, ha bölcssek ők, de hű én.
 S Nellike sorsa sem *chablon*-szerű?

— — Éjszaka és a Duna hömpölyögve,
 Komor zúgással ömlik messze, le,
 Kiesinyke forrásból a tengerekre...
 Mélyébe hív, ki megy tovább vele?
 S Nellike eljött, a sír menedékét
 Keresve tán, a kő-parton megállt:
 „Ne hívj folyam, nem ád sírod se békét,
Hijába már kerestem a halált!”

Kórházba volt. Mellette bűnhödének
 Kiket kórággyra tán a bűn vetett;
 Óh! nem volt bűne soha Nellikének,
 És mégis annyit, annyit szenvedett!
 Ott áll a parton, és mely egyre vérzett,
 Kétszer a gyöngé szív hol kér erőt?
 S egy iszonyat, egy öntudatlan érzet
 El, a hol élnek — oda űzi őt.

Megy tévedezve. Nem vezeti senki,
 Nem jár előtte eszme, akarat.
 Csípős a szél körül, mely bűgva bűgi,
 S kaczagva sűg fülébe ezalatt.
 Hoz hangokat, könyelmű táncz danáját,
 Jókedvű zajt, vig, könnyű nevetést,
 És megmutatja a bűn palotáját:
 A te utadnak ez a vége... nézd!

Nellike tiszta, mint a nap sugára,
 S borzadva fut, fut e helyről tova!
 Gondol Jenőre, rég porló anyjára,
 Vétkezni nem fog ő soha, soha!
 Pedig ki volt? Csak a por a föld porában,
 Vad szélvészektől hányt-vetett fűszál...
 S mert tiszta, szent, a végzet viharában
 Erősebben egy sziklabérez nem áll.

Nellike megy, megy, búsan tévedezve,
 S a fényes partról más utczába tér.
 Hová visz útja? ő mindenha veszve,
 S ily öntudatlan a színházig ér.
 Ott néma minden, mégis mintha szólna
 Hozzá az épület, s ő felriad...
 Búsan kiált, gyászolva, panaszolva:
 „Szerелеm! álom! vissza most kiad?”

S a kőfalak már némák... nem felelnek...
 Zokogva, elhagyatva fut tovább.
 Téged e földön sehol sem szeretnek,
 Egyetlen csillag sem vigyáz reád!
 És megy tovább, s egy távol utca sarkán
 Szabályos léptek zaja közeleg.
 Jön az őrjárat, ép feléje tartván,
 Nellike látja, s úgy fél, úgy remeg.

Közelg a szégyen... Óh, börtönbe hálni!
 Inkább a sírboltok oduiban
 Temetve élni, utat nem találni!
 Hanem a szégyen már mögötte van.

Nincs menekülés! Még is. Ott egy ablak,
Még fényt lövel, s egy ajtó tárul ép...
„Most, most szívem! én már sorsodnak adlak,
Úgy se veszíthetsz!” s a küszöbre lép.

Megáll. Nagy Isten! e lak ösmerőse!
Ez a szoba! e képek a falon!
Ott Genovéva, itt Szigetvár hőse,
E korsók, terítők az asztalon!
Ösmerős arcok! Káprázat-e mindez?
A régi csöndes otthon volna tán?
S ott egy üres hely, melyre ha tekintesz —
Remegni kezd szived, szegény leány!

Körül tekint, s a korcsmáros reá néz,
Elejt a földre tányért, kanalat.
„Nellike!” — szólal, s szeme-szája bámész,
„Isten hozott! be régen láttalak!
Rossz ám az üzlet! fordúl jóra mindjárt,
Szép leány kezéből illik ám a jó!”
Nem kérdi mit tett, nem kutatja hol járt,
Nellike — szolt, — úgy is... *idevaló!*

S Nellike ott marad a kis korcsmában...
Csodák bizony nem történtek vele;
Őtet a sors meghordta viharában,
S a hol felkapta, oda tette le.
És aztán? aztán nem jó semmi többé,
Itt nem következik már folytatás,
Sebet lemondás, lemondást sir föld bé,
Mit a búbánat immár folyton ás.

Szegény leány, bús álmok álmodója!
Halott biz ő, akár száz évet él!
Ő már ezentúl minden jaj tudója,
Álmodni, hinni és szeretni fél.
Rideg világ! A költészet nem élet,
A legszebb álmot gúnynyal végezi...
— Nellike él, él, míg tört szívvel élhet,
S „*rostbeaf uram, vagy beafsteak?*” — kérdezi.

VI.

VÁRADI ANTAL KOLTEMÉNYEI.

II.

Váradinak a történet igazi *magistra vitae*, az élet mestere. Mondottuk, hogy kisebb elbeszélései csupán a tanulságért látszanak létezni, *non ad narrandum, sed ad probandum*. Előtte nem annyira a való történet lebeg, mint inkább azon tanulság, melyet belőle kivonhat. Épület, mely nem meleget akar adni s bennünket az idő viszontagságai ellen védeni, hanem a tulajdonos szeszélyes céljainak van szentelve. Talán szép kilátásunk van belőle egy gyönyörű vidékre, felséges tájra, mely megragadja a néző képzelmét, megkötja a szemlélő kedélyét, de magában az épületben lakni tartózkodni sehogysz sem lehet, idegenül érezzük benne magunkat, ügyszetlen a belső beosztás, rossz a külső elhelyezés, nagyon ki van téve az éjszaki szélnek s nem kell szakértőknek lennünk, hogy egy sereg kifogást tehessünk ellene.

Ilyen épületek Váradi kisebb elbeszélései. Szép kilátás, szép tanulság vonatik le belőlök; de hiányzik a való, az igazság. Egyszor olvastam tőle egy novellát prózában, egy temetői, sírásói történetet, tele pszichologiai képtelenségekkel. Oly kevés benne a való mint a Bidpai vagy görögül Aesop meséiben. Csakhogy a tanmese igen kevés igazsággal is jóízűen megfér, míg a költői beszély a való ideális gyermeke. Váraditól két ily költői beszélyt bírunk. Mindkettő olyan poetáé, a kinek csekély érzéke van a reál élet iránt.

Lássuk legalább az egyik költeményt.

Az első *Béla regénye*. Ki az a Béla? Egy diák, a ki gymnasista korában szerelmes lesz a kis Ilonkába. Tehát Béla diák szerelmével lesz dolgunk a történet folyamán? Tehát oly viszonyt rajzol költőnk, minőt mindennap látunk kötettni és szétoldatni a gyermekbálok és majálisok szoros egymásutánjában a nélkül, hogy

mély rendülést okozna a társadalomban, legfőlebb egy pár másodrendet szül az ifjú gyarló bizonyítványán s erős kifakadást hoz a tanuló ajkaira az igazságtalan profeszorok ellen? Igen. Ilyen történet a Béla regénye, egy szerelmes diák történetei.

A vidéki gimnasista persze nem maradhat a szülői háznál, a drága véren szerzett érettségi bizonyítvány, melyet a szerelem testimonium maturitatisa előzött meg, útleveként szolgál a nagy város zajába, a főváros egyetemébe. Béla távozik, Ilonka honn marad és aggódva bocsátja el búcsúzó kedvesét e hatásra szánt és keresett szavakkal:

A nagy világ rideg és mostoha
Minden iránt, mi lelkiünknek korábban
Szent volt s magasztos . . . óh gondolj reám,
Repülj felém a gondolatok szárnyán —
S én is feléd . . . s aztán találkozunk
Miként nyugat s kelet felhője szállván . . .

Béla Pesten egy öreg honvéd házába jut egy derék pajtása szivességéből. A jó honvéd szegény ember, egyik szobáját zimmerherreknek szokta kiadni, kiknek lakását csinos leánya Etelka gondozza, sőt mikor Béla beteg talál lenni, a jó Etelka nem engedi, hogy kórházba menjen, ő vállalkozik ápolására. Az öreg Kanóthy nem szeret honn únatkozni, míg

Etelke egyedül maradván
Bélával, résztvevőn ágyához ül,
Kicsiny kezével homlokát tapintván
A lüktető vér nemhogy csendesül,
De még zajosban, égőbben ver aztán.

E gondos ápolás nem maradt komoly következmény nélkül, melyet a jámbor Kanóthy bácsi is észrevett. Első pillanatra dühöng. Duellumra gondol. De Béla csakhamar beállít s megkéri tőle a leány kezét. Az apa megörül, titokban megtörténik az esküvő, Béla nagybátyjához megy, hogy átvegye anyai örökét. Ezalatt fölébredt keblében Ilonka iránti szerelme, s nem tér többé vissza, megy, bolyong senki sem tudja merre, hová, csak egyszer rideg, zimankós rút deczemberi éjjel látni egy szomorú ifjút egy kis ház ablakához térni. Ez Béla, a ki első szerelmének, Ilonkának, elhunytán kétségbeesve, most az ablakon nejét és pihenő gyermekét nézi, nézi hosszsan, de be nem léphet, mert — nem engedi a költő. Bolyongás a büntetése.

Megérdemelte, tudja jól, miért?
 — Könnyelműn játszott két szív érzetével,
 Minőt csak egyet alkotott az ég —
 Könnyelműn eljátszotta mindakettőt —
 S két menny között — elkárhozott.

Ez a szegény Béla története, a mint a költő elképzelte és versekbe szedte. Néhány lapra bizony hosszú mese, melyben sok minden hiányzik, de leghiányosabb a lélektana.

A költő a szerkesztéssel sem igen törődött. Hosszú előhanggal, lankasztó, néha értelemnélküli phrasishalmazsal akarja fölkelteni az olvasó hangulatát. Azután Béla és Ilonka idylli szerelmének csak oly hosszú bemutatása következik, pedig ez a történet velejébe markol. Ilonka egyik hőse lenne a beszélynek, de mivel alig vagy épen nem látjuk, nem támaszt bennünk mélyebb részvétet az ő halála. És Etelka meg Béla viszonya a jó öreg Kanóthy felindulásával s a bohó, köznap-i Berczi diák lakásszerző közvetítésével inkább comicus vagy humoros előadásba való. Maga a költő is látszik ezt érezni, mintha meg is kísértené, de lines kedve vagy tehetsége hozzá.

Érdemes lesz-e megvizsgálni a másik beszélyt, az *Egy hervadás történetét*? Azt hiszszük, hogy nem. Váradí nem tud elbeszélni. Ereje inkább a lyrában s a drámai téren mutatkozik. Az előbbivel végeztünk, tehát lássuk az utóbbit.

A drámai téren *Iskarióth* öt felvonásos tragédiája szerzett neki először dicsőséget. Az akadémia pályázatán jelentkezék; de jutalmat nem, csupán elismerést aratott. Az ifjú költőnek ez is jól esett, mert a bírálat elég kedvező és komoly vala, a jutalom kiadását pedig oly férfiú ajánlotta mint Szigligeti Ede.

Merész gondolat volt az apostol Judást egy tragédia hőségé tenni. A biblia keveset mond róla. Gonosznak fősvénynek látatja. Az evangelium népies előadása nem adja elének az áruló apostol keblében történt átalakulást, nem rajzolja elének a fejlődést, miként lesz az önfeláldozó tanítvány imádott mesterének árulója. Csupán fősvénynek, pénzvágynak tünteti fel. De ez alacsony bűnnel aligha tudnók tragicus hőssé előmozdítani. Váradinak más bűnt vagy hibát kelle keresnie, hogy tragicussá tegye választottját. S erre két motívumot talált: Judás nagyravágását és szerelmét. Ezek egyikét sem olvashatni ki a bibliából, s nagy bátorság volt a költőtől egészen eltérni a hagyomány útjától s magát a hitmondát is érthetőbbé, felfoghatóbbá tenni. Judás szegény ifjú, szereti Magdolnát a jó módú

zsidó leányát, a ki szegénysége miatt Judást kitiltja házából. Jól tudja tehát a kitiltott ifjú, hogy kincsének vagy hatalmának kell lenni céljának elérésére. Ezeket a messiás oldalán szerezheti meg. Ha Krisztus hatalomra jut, ő is részes lesz benne s akkor Magdolna az övé lehet.

Azonban nem úgy történik. Judás árulója lesz mesterének s Magdolnát sem nyeri el soha. De épen itt a bökkenő. E fordulat és drámai fejlődés indokolása is hiányos és gyarló. A messiás dicsőségének tetőpontján áll, a nép szereti, csodálja és imádja, mint egy királyt kíséri útjában; s ekkor vállalkozik Judás az ő elárulására. S mily könnyen! Ellenségeinek egy-két hazug ígéretére szavát adja, hogy a tanácsban vádolni fogja mesterét; s mikor azt hallja, hogy a bűnbánó Magdolna a messiás lábához borúlt és ez megbocsátott neki, a szerelemfáltás ördögétől űzve dühvel felszökik s megesküszik, hogy bilincsbe verve még az éjszakán a főpapok kezébe adja mesterét. Ismét a köztudalom elleni vakmerő indokolás. Gyöngé, biczegő lábon áll Judás jellemének ez az átalakulása. Boszant bennünket, hogy Iskarióth oly rövid látású, oly ostoba, hogy legnagyobb ellenségeinek a vak ember együgyűségével hisz. Ekként azután nem csoda, hogy a költő nem tudja megbarátkoztatni velünk hősét, nem tud bennünk gyűlöletet, csak megvetést kelteni iránta, vagy hogy pontosabban fejezzük ki magunkat, az első felvonásban fölkeltett érdekeltséget és lelkiereje iránti tiszteletet nem tudja tovább megőrizni. Mily fenséges itt Judás, midőn szembe száll a synedriummal! Egy pillanatra azt is el látszunk felejteni, hogy Judás nem igaz lelkesedésből híve a nagy mesternek, hogy csupán közönséges, nyomorúlt népámítóval, népboldogítóval van dolgunk, a ki hatalomvágyból szegődött a messiás zászlaja alá. Valóban Váradi művében az első felvonás, az expositio a legjobb, a legkitűnőbb. A második és a harmadik felvonás csak nehezen tud magasbra emelkedni.

A harmadik és negyedik felvonás közé esik a kinszenvedés története. A költő ezt nem használja fel, mert a negyedik felvonás már az elzárkózott, mesteröktől megfosztott apostolok tanyáján foly le. Ha eddig is kevés volt a tulajdonképi cselekvény, itt már jó formán megszűnik és elalszik. Judás apostol-társait keresi fel. Igazolni jött magát. Mi hozta a félénk, megrettent apostolok közé? Mit akarhat e gyáva, tehetetlen emberekkel? Ezekkel óhajtja elérni célját? Nagyon eszélytelen eljárás. Neki másutt és másoknál

kellene pártot szereznie. S mit tesz? Egyéni bosszúságának, feltékenységének és nagyravágyásának utálatos bűnét úgy állítja eléjük, mint tiszta szándok váratlan gyümölcsét, merész és szörnyű lépést Izraelnek üdvösségére. Hazudik előttök. Mily közönséges és aljas eszközt ragad meg a maga igazolására! Hogyan érezzünk iránta tiszteletet és részvétet? az apostolok sem éreznek, undorral fordúlnak el tőle, kitiltják körükből, a messiás feltámadásával félemlítik meg, mi az áruló lelkiismeretének feltámadását szüli.

Mindamellett ez a negyedik felvonás, színi tekintetben a mű hatásosabb részei közé tartozik. A hű apostolok vitája Judással, a megragadó, sokszor áradozó, de mindig költői előadás tetszik a közönségnek, János és Péter szép dictiója erős hatással van a hallgatóra.

Az ötödik felvonás egészen elposványosodik. Még egyszer találkozik Judás Magdolnával, a tragédia második személyével. A leánynak már nincs semmi mondani valója Iskarióth számára. Nevét megváltoztatta, múltját felejtani kívánja és a bűnbánat leánya óhajt lenni. De ha Iskarióth sem igazi, földi ember, mennyivel kevésbbé az Magdolna, kit a költő csak halványan rajzol elénk.

Az Iskarióth színpadi sikere elég nagy volt. Nem általános, de jóakaró és biztató. A sajtó is megtette a magáét, iparkodék felkelteni az érdekeltséget. A közönség sem viseltetik bizalommal az akadémiái bírálatok iránt; látta, hogy több művet jutalmaztak száz aranyokkal, melyek az első előadás alkalmával teljesen megbuktak, s most örült, hogy egy néhány jó tulajdonnal dicsekvő, de akadémiái jutalmat nem nyerő drámának tapsolhat.

Nincs is nehezebb és hálátlanabb munka az ily drámai pályázatnál és bírálatánál. Harmincz-negyven vagy még több pályaművet csak nagyjából, futólag is elolvasni unalmas, fárasztó és könnyelmű eljárásra csábító munka. A bírálók nem egyszer a legnagyobb zavarban vannak, alig tudják módját s idejét találni e sok olvasmánynak. Rendesen kiosztják maguk között, s mindegyik a maga csomójában kijelöli azon műveket, melyekhez szó férhet. A többiről hallgatnak, vagy egy-két doronggal emlékeznek meg róluk. Most a kijelöltek között történik az összehasonlítás, felolvasás, de végre is annak a bírálónak szavazata dönt, a ki a jelentés elkészítésével van megbízva. Nagyon helyesen történik, hogy a bíráló bizottságnak indokolnia kell ítéletét; de hogy mily gyarló ez az indokolás és legtöbbször mily ferde nézeteket kell olvasnunk e jelen-

tésekben, csak azok tudják, akik például húsz év óta figyelemmel kísérik az akadémiai és más bírálati jelentéseket. Annál szerencsétlenebb az ily pályázat, minél szigorúbb föltételekhez van szabva, mint pl. a gr. Karácsonyi-féle. Ez jelesebb munkát kíván, mely drámai, színi és nyelvi tekintetben is becses legyen; tehát oly előnyöket követel, melyeket csak a világirodalom néhány nagysága mutathat fel. Elmerem mondani, hogy ha ma pályázna Katona József az ő Bánkbanjával, épen oly kevéssé nyerné el a Karácsonyi díjat mint az erdélyit nem tudta elnyerni, mert drámai és nyelvi tekintetben több kifogást lehetne ellene támasztani, a színi oldalát pedig ki tudja biztosan megítélni, a nélkül, hogy a színpadon látja? „Ily önbecsileg kitűnő mű,” mint a pályázat naiv föltételei mondják, ritkán akad, akkor is csak az irodalom fénykorában, úgy hogy a most letűnt öt év alatt a világirodalom egyetlen művének sem adhatnók ki e díjat, legfőlebb Augiert részesíthetnők e szerencsében.

Virágzó irodaltnakban nincs semmi értéke az ily anonym pályázatoknak. Egykor irodalmunk nehéz napjaiban vigasztalásúl, ébresztőül szolgáltak, ma azonban az akadémiai pedanteria és tehetetlenség gyarló támaszai. Nincs itt helyén hosszabban megvilágítani ezt a kérdést, csupán Váradi e műve alkalmából kell egy akadémiai bírálat ide vágó pontját érintenem.

Egy akadémiai bírálat, ha jól emlékszem Váradi *Mózes*e alkalmából, felszólalt az ellen, hogy egyik-másik írónk erős anachronismuskat követ el, midőn történeti vagy mondai drámáikban az ős idők emberének ajkára a modern idők eszméit teszik. E kifogás főleg Váradira vonatkozik. Az ős Iskarióthja így kiált fel:

Eljött a szent testvériség, szabadság
S egyenlőségnek napja Nazarethből,
Hirdetve minden ember szent jogát —
Szabadnak lenni mint teremtvé van!
Vijjogtok úgy-e mint az éji baglyok,
Melyek penészles tornyukat veszíték?
Megzendül ím az új kor harsonája
És a hozsanna új századra szól.
Uralmatok lejárt! . . . Hogy ki vagyok?
Az új nap egy hatalmas fénysugára —
Nevem: Igazság! czélom: Népszabadság,
És jelszavam az úrnak szent igéje,
Melylyel megalkotá az új világot:
„Legyen világosság!” És esküszöm,
Hogy lesz, habár legelső fénysugára

Letépett szárnyatok rongyára hull is!
 El hát utamból! Fel, nép! volt rabok —
 A messiás nevében: emberek,
 Egy égi atyának közös gyermeki.

Ez tagadhatlanul kiáltó anachronismus. A 89-iki franczia forradalomban és nálunk csak 1848-ban beszéltek így. Krisztus, Judás nem ily reformátorok valának. A keresztény hagyomány egészen más fogalmat ad Krisztusról; a történelem pedig azt tanúsítja, hogy ily eszmék nem lelkesíték Judaea népét. Ez tehát anachronismus.

S mégis azt mondom, hogy ily anachronismus nélkül ennyi hatást sem tesz Iskarióth, mint a mennyit tőn. A mondai, ősi vagy középkori darabok rendesen a modern eszmék becsempészése, vagy a mai viszonyokra való vonatkoztatásuk, vagy az író nagy nevénél fogva tartják fen magukat a színpadon. Sophocles, Shakespeare, Corneille, Racine stb. műveit illeti ez utóbbi megjegyzés. Sophocles Antigonéját a világirodalom egyik, formai és tartalmi tekintetben legremekőbb darabját, nálunk igen középszámú közönség előtt adják. A Cid-et szintén. Shakespeare lángelméje sem képes megtölteni a színházat, kivéve ha egy-egy kiváló színész force-szerepét nem akarjuk megnézni benne. A Bánkbánra szétválasztó ítéletünk második pontja illik. Politikai viszonyainknak felelt meg a legújabb időkig. Művészi becse csupán másodrendű oka volt gyakori előadatasának; mert a művelt közönségnek sincs érzéke a ő tragicuma iránt. Állítólag a királyi fölség ewberfölölttsége és az isteni hatalommal rokonsága, a vallásszerű jobbágyi hódolat, lovagias nőtisztelet*) stb. szerepelnek Bánkbán tragicumában. Van-e ez iránt érzéke a mai művelt közönségnek? Azt hiszszük és tudjuk, hogy nincs. Mi ki tudjuk ugyan magyarázni, de nem élvezhetjük az ily műveket. A középkori feudalismus tragicuma bennünket nem érdekel. Az indiai drámákat övéik igen szépeknek találhatták, a mi felfogásunknak azonban ma nem felelnek meg, s mint színművekben nem is gyönyörködünk bennök. Mi nem tudjuk és nem akarjuk magunkat az ő világnézetükbe beléhelyezni, hitüket, meggyőződésüket magunkévá tenni. A színpadon csak oly felfogás uralkodhatik, a minő a mi keblünkben és érzelmünkben van. Ha tehát valamely bánkbáni színmű mégis hatással adathatik színpadunkon, annak nem a kritikusok által kijelölt tragicuma ragad meg bennünket, hanem

*) Lásd Gyulai Pál értekezését Katona Bánkbánjáról az 1860-iki Buda-pesti Szemlében.

mint Bánkábanban kis részt a négy első felvonás művészi alkotása, a jellemek nagyobb részének sikerülte, de főleg a politikai alkalom és célzatosság, mely egy-pár jelenetben nagy hatással jelentkezik. Ekkor legalább a mi viszonyaink, a mi culturánk, gondolkodásunk és érzésünk körébe száll le, felfogjuk és tapsolunk neki.

A magyar epos történetéből is hozhatnánk fel példát. Ott van *Zalán futása*, melynek bevezetése egykor annyira tetszett, melyből iskoláinkban is betanultunk egy-egy énekrészt; ott van *Cserhalom* s a nagy számú többi, melyek egykor magukkal ragadták a nemzetet, míg ma a Trefort-Kármán-féle tantervek daczára is alig tudják a tanárok elolvasatni az ifjúság által. Miért tetszett akkor és miért nem kell ma senkinek? Akkor a nemzet a régi harczi dicsőség iránt lelkesült, míg ma más ideáljaink vannak. Ott van Arany János *Buda halála*, Szász Károly *Salamonja*, melyek belső gyarlóságukat nem tekintve, szintén azért sem tetszenek, mert nem culturánkból, világnézetünkől fejlődtek.

Mindenesetre hiba Váraditól, hogy ily exoticus tárgyakat választ színműveihez. A ki ezekben találja gyönyörűségét, biztos lehet arról, hogy képességei daczára elzárkózik a hatástól, elidegenedik az élettől s sorsa végre is az elnémulás lesz. Ha valamely költőnek éltető eleme a hatás, a drámai költőé bizonyosan az. Váradi tetszeleg magának az idegen, a különös tárgyakban, nem akar, nem tud igaz, mai, élettelses lenni. A doctrinair igazságot a messze történet szemüvegén szereti olvasni s azért elaltatja a közönség első érdekelttségét, melyet az ifjú költő iránt mutatott. Váradi megelégedék amolyan typicus jellemekekkel, minőt a bibliai *Iskarióthban*, *Mózesban* és később *Tamórában* adhatott; jellemeit nem iparkodik egyedekké szélesíteni; mert maga az ősi, mondai történet nem engedi. Ismeretünk ez időkről nagyon csekély. A monda egy-egy jellemvonását kelle kimeríteni a költőnek s meg kell vele elégednünk, mert sem ő, sem mi nem tudnók az akkori szűk, egyhangú társadalmi életet másképp rajzolni.

A helytelen tárgyak választása azonban nemcsak Váradi hibája, Csiky Gergely szintén örömet mozog ebben az ismeretlen világban. Az ő *Fanusza* és *Magusza* egy rég letűnt idő gyermeke s formai érzéke daczára is alig segíthet a tárgy meddőségén.

Váradi, úgy tetszik, újabban belátta, hogy költőinknek kivált a mai társadalom terén kell mozogniok. Legalább erre mutat *Az eredendő bűn* című négy felvonásos drámája. Ez már napjaink éle-

téből van meritve. De szerencséje, mely *Iskarióthnál* annyira támogatta, itt teljesen elhagyta.

E mű a tragédia és a comédia között foglal helyet, úgy nevezett színmű. Még a versek cothurnusát is levetette s csak prózában írta. A dráma az alföldre a Tisza partjára vezet. Az első felvonás Tardy főispán kastélyában folyik le, hová a vészes folyó áradása miatt a megyei vészbizottság tanácskozássra hivatott meg s ha lehet, a háziúr születése napján fényes estélyre. Megjön a zsémbes Thurzó, a kényelmes Beregi, a közönyös Vargha, a léha költő Lengedi. Már ott van dr. Pataky, egy lelkes okos ember, a ki az egész cselekvénynek mozgó kereke, életető eleme lesz. A vendégeket miss Mary, a nevelőnő fogadja, majd a főispán második leánya, a kedves vadrózsa Gabriella is hozzájuk szegődik. A baj színhelyéről megérkezik Tardy főispán is, szívesen látja vendégeit, köztük megjelen nemsokára bizonyos Kovács is, a ki húsz év előtt egy népbank vezetésénél a főispánnal együtt működött, de ez utóbbinak sikerült kellő időben vissza húzódní, míg a jóhiszemű és becsületes Kovács áldozata lesz mások hibáinak és két évi börtönre ítéltetik el. Kovács ezután Amerikába ment s csak most tért vissza. A főispán természetesen nem akarja felismerni és minden áron el kívánja távolítani. Még e felvonásban Pataky megismertet bennünket Barnával, a főispán titoknokával; tőle tudjuk meg, hogy Barna beteg gyermekének miss Mary az anyja, a ki nem sokára összejön vele, s arra kéri, hogy adjon valahára nevet szegény gyermekének. Barna megígéri, sőt többet is fölfedez. A főispán rábízta az árvízalapítvány kezelését, a kitörő árvíz majd elsöpör mindent, ő pedig az óriási összeg birtokában gazdag ember lesz. Csakhamar megjön Szerémy gróf is, a ki tudatja velök, hogy a gátakon egy derék fiatal mérnök lelkesítése és kitartása csodákat művel, s midőn a vészely nagysága miatt a tornallyai zsilipeket akarja megnyitvatni, a rendelet hírv adása végett a főispán künn levő leánya, a merész és férfias Klára s Szerémy gróf lakikjaikba ugranak, de a leány csakhamar elhagyja a grófot, a ki hiába keresi és nélküle tér vissza lakába. Aggodalom fogja el a társaságot s már keresésére akarnak indulni, mikor Klára lép be s tovább meséli el nekünk a történeteket. Elmondja, hogy elérte s megnyitvatá a zsilipeket, de a berohanó ár forgataga megkapta csolnakát s ha ott nem terem az ifjú mérnök, ő veszve van. Ez partra, azután szüleinek házába vitte, hol a megázottat átöltöztették. Most a mentő is megjelen,

Andor, a szerencsétlen Kovács fia, a főispán és az egész társaság há-lálkodik neki, de a háziúr mindjárt megtudja Patakytól, hogy új vendége az elutasított Kovácsnak gyermeke, s midőn hangosan azon gyötrődik, hogyan tiltsa ki már most ezt is házából, mellette levő leánya, a katonás Klára elájul.

Ez az első felvonás tartalma. Kissé hosszú kúszált történet. Már sejtjük, mi fog történni. A főispánnak meg kell engedni, hogy Kovács becsülete vissza adassék, szívesen kell látnia őtet és fiát, a derék Andort, belé kell egyeznie, hogy Szerémy gróf lemondjon leányáról Kláráról és Andornak adja férjhez, a gróf pedig a máso-dik leányt Gabriellát kapja nőül, s végre Barnának, az árvízala-pítvány tolvajának, terve ne sikerüljön, ehhez pedig a tervről érte-sült miss Marynak árulása szükséges.

Mindez megtörténik, de oly tekervényes, valószínűtlen úton-módon, hogy nem csoda, ha a közönség hidegen, ki nem elégítve hagyta el a színházat. A főispán ugyanis megesküszik, hogy leánya soha sem lesz oly férfiúé, a ki Kovács Andor nevét viseli. A költő tehát egy amerikai históriát talál ki, mely a Kovács név helyett a Barnley-ét adná a fiatal mérnöknek. E mesterkélt s nem igaz tör-ténetet a költő jól felhasználni s a néző könnyei zsilipjének meg-nyitására alkalmazni siet, hosszasan tárgyalja, miként mondanak le a szerető szülők derék fiokról, miképen búcsúztatják el a Kovács nevet, hogyan válnak meg könnyek között gyermekoktól s így to-vább. Pedig minderre semmi szükségök sincs. Andor annyit tőn, hogy Tardynak meg kell adnia magát. Ő távolította el az árvízve-szélyt, ő hiúsította meg Barna gonosz tervét, ő mentette meg Tardy leányát, ő bírja ez utóbbinak szerelmét, a kinek édes atyja nem igen tud parancsolni.

Mily valószínűtlen bohózatba való az a jelenet is, mikor a fő-ispán Andorral látván Klára leányát, megakarja gátolni, hogy ez a mérnök iránt szerelemre találjon gyuladni, azért rögtön férjhez ki-vánja adni. S mit csinál? Ott a mulató társaság jelenlétében szó-lítja fel Klárát, hogy nyilatkozzék, kihez akar menni. Klára sza-badkozik, de az apa követeli, hogy mindazok szemtől szembe érte-süljenek róla, a kiket érdekel. Melyik bárgyú szülő tenne így? Hisz a főispán láthatta, hogy midőn Andornak a ház látogatását, az estélyen való megjelenését akarta megtiltani, Klára, a bátor és tüzes hajós, a merész, önálló leány azonnal — elájult! S ime most maga teszi ki magát a veszélynek, hogy nyíltan szembe szálljon

vele. Ezt el is érte. Klára itt már nem ájúl el, ha nem erélyesen védi ügyét. Pedig most még nagyobb oka lenne reá!

Mily mesterkélts és bohózatos a zöld és piros cotillion-csillag története! Andor és Szerémy gróf szerelmesek Klárába. Az egyiknek pusztulnia kell. Pisztolyra, kardra menjenek? Haszontalan időpazarlás. Izetlen ünnepélyesség. Golyót huzzanak? Czerimónia. Menyivel okosabbak Amerikában! Ott arra fogadnak, hogy Boston, Malgraved és társánál több vagy kevesebb zsírt adnak el, s a czég főkönyve mutatja meg, hogy a két vetélytárs közül melyik fogja magát főbe lőni. E bálon pedig a melyik Klára zöld csillagát kapja, az lesz a fölösleges ember. A sors azonban megzavarja a fogadást, Gabriella valamit súg Klára fülébe s nemcsak öngyilkosságra nem kerül a sor, hanem Andor és Szerémy a legjobb barátok lesznek. Szerémy a bál alatt elfelejti Klárát, sőt előmozdítja Andor szerelmét, nem még ennél is többet tesz — rögtön belészeret Gabriellába.

Képtelen cselekvény és hibás jellemrajz mutatkozik *Az erendő bűn* minden lapján. A néző nagyon érzi, hogy költője még nem ismeri az életet. Nincs tapasztalása, emberismerete. Nem forgott eléggé a nagy és kis világban, hogy kitanúlja a tettek igazi rügőit. Látszik, hogy az élet még nem tudott mestere lenni. Még mindig a gyermek szemével nézi a mindennapi eseményeket, a ki sok mindenhez érthet, de ítélni nem tud.

Váradi nem tőn egy lépés haladást sem a drámairói téren. Ha előbbi művei is éreztetik az életismeret kiáltó hiányát, az utolsóban rendkívül szembetűnőleg mutatkozik gyöngesége. Forma-érzéke már előbb jelentkezék, elég ügyesen tudja tárgyát a színpadra alkalmazni, jelenetekre, felvonásokra osztani, ért a színszerűséghez; de jellemei érthetlenséggel, ellenmondással telvők.

Az ő tere továbbá aligha lesz a középfaj és a vígjáték. Költői lelke a pathos felé fordul. Igaz, hogy sokszor dagályos, szenvedélye nem egyszer mesterségesen felcsigázva jelenik meg előttünk, irálya hatásvadászó kifejezésekben dúskodik; de mégis szívesebben látjuk őt a tragédia terén mozogni mint másutt. Természetesen ne keressen mondai vagy középkori világból merített mesét, itt van az új, a hozzánk közelebb eső, általunk jobban érthető kor történeti-politikai és társadalmi küzdelme: merítsen innét.

VII.

SZÍNHÁZI SZEMLE.

JÁSZAI MARI ANTIGONÉ-JA.

E tehetséges művésznőnk antigonei szerepe büszkesége lőn a nemzeti színháznak. A classicus görög kor legremekőbb alkotását, Antigonét adván augusztus 29-én a nemzeti színpadon, ezt oly művészettel tevő, a minő a külföld bármely színpadán is számot tenne.

Antigone a legnagyobb görög drámaírónak Sophoclesnek műve s hiányzik belőle az a kétségbeejtő sorstragicum, a mi a görög színműveket annyira megkülönbözteti napjaink tragédiáitól. Antigone szereti testvéreit, az egymás kardjától elesett Eteoklest és Polyneikest. Hiába tiltja meg Kreon az új király, hogy Polyneikest, a hazaárulót, nem szabad eltemetni, testvéri szeretete nem tud a király parancsára hallgatni, saját élte veszélyeztetésével is kész testvérét eltemetni. A tragicum tehát a szív követelése és a positiv törvény összeütközéséből származik. Antigone igazságtalannak tekinti a király rendeletét, szembe száll vele és befalazva hal meg, de maga után vonja a király fiának, az ő szerelmének és evvel kapcsolatban a királynénak öngyilkos halálát. E kettős halál súlya alatt megtörik a király merev lelke, s mi még ma is elégtétellel nézzük, hogy a mely positiv törvény a szív általános követelésével áll szemben, bajt hoz a törvényhozóra és népére.

Jászai Mari kitünően személyesítette a színmű hősnőjét, Antigonét. Őt hallva a régi görög világ színészét képzeltük magunk előtt, ki a fenséget nemes mérséklettel, az erőt nem tomboló dühében, hanem megfékezve tárja elénk.

Jászai a classicus idealismus felfogása szerint játszotta Antigonét s óvatosan kikerülte, nehogy a mai realismus sajátságait tolmácsolja. Az a vad szenvedélyesség és szenvedélyes vadság, melyet jelesebb színészeink a shakespearei darabokban mutatnak, nála teljesen hiányzott. Művészete szigorúan kimért és takarékosan bánik

az erős szerekkel. De azért ne gondoljuk, hogy élettelen. A mai realismus azt véli, hogy nincs igazi fájdalom, ha nem mutatkozik egész szélsőségében. Úgy tesznek mint a felfogadott sirató asszonyok a középkori temetéseknél, látszatos fájdalomukban a néző mind a két művészi érzékét eltöltötték, végre elkábították. Jászai játéka egészen belső és a szemlélő tiszta élvezetben gyönyörködik. Az ő Antigonéja egy komoly és érett magatartású nő, kit testvéri szeretete életveszélyes elhatározásra bír. Lépését öntudattal teszi. Nem ismeretlen előtte a fenyegető veszély, a király tilalmának áthágóját sújtó büntetés. De azt is tudja, hogy a királynak sines joga őt „szeretteitől elszakítani.“ Testvére a szelídebb, hajlékonyabb, simulóbb Ismene vissza akarja tartani, de Antigone elutasítja magától. Midőn a király elé vezetik, méltósággal nyílnak meg ajkai; s mikor testvére is vele akar halni, tiltakozik ellene.

Jászai Mari mindezt helyesen fogta fel. Magatartása méltó Antigone volt. Szavalata ugyan az organum gyöngesége miatt kissé halk, de azért erélyes és igaz, nemes és természetes. Úgy, hogy Goethe szavai jutottak eszünkbe: csak a classicus az igaz, az egészséges; a romanticus az beteg, egészségtelen.

Jászai Mari játékában e nyugalom és mérséklet daczára sem hiányzott a kellő fokozás, úgy hogy kiegészíteni látszék a költeményt, mely nem fejleszti a jellemet mint a legtöbb modern drámákban látjuk; hanem egyszerre élénk állítja a nő jellemét úgy a mint van s marad is a darab végeig.

Óh nem! Antigone is változik némileg; szívében az erőnek, a büszke elhatározásnak helyét a halál félelme és szörnyűsége váltja fel: de e félelem sem nyilatkozik a mai romanticus modorban; midőn a sírba kell távoznia, hogy a befalazás kínos halálát szenvedje el, csak ezt tudja mondani:

Óh Theba, szülőföldem!

Óh honom istenei!

Ím, elragad a vad erőszak.

Theba nagyjai, lássatok engem,

Végsarját a királyi törzsnek

Mily sorsra ítélte ez ember,

Testvéri szerelmem jutalmaúl!

S ez volt a szírt, melyen Jászai Mari játéka kisebb hajótörést látszék szenvedni. Játékába idegen elem vegyült, elveszté művészeté iránytűjét s kifakadása nem csak téves lépés, nem csak más útra

térés, hanem kirívó hiba, mely mint valami gixer az énekesnél úgy hangzott fülünkbe.

Kreon személyesítője E. Kovács Gyula annál gyarlóbb és eltaszítóbb vala, minél többet hajlott, mozgott, zajongott és lármázott a színpadon. Mintha csak kereste volna az ellentétet Jászai Mari és az ő játéka között. Játékából nem csupán a classicismus minden eleme távol vala, hanem a mindennapi kenyér, a természetesség, az igazság közönséges mértéke is hiányzott. Ő, ki más szerepében is csak ritkán találja el az igaz hangot, úgy hogy nagyrabecsült tanulmánya nem látszik kellő arányban lenni tehetségével, itt Kreon szerepében eleitől fogva hibás úton járt.

— Y.

VIII.

KÖNYVSZEMLE.

— *Petrik Ottó*, derék antiquariusunk, a magyar irodalom bibliographiáját (1860—1878) óhajtván elkészíteni és kiadni, felszólítja az írókat, hogy szíveskedjenek leírni számára az általuk ez idő alatt kiadott művek czímét.

— *Jakab Elek: Dávid Ferencz emléke*. Elítéltetése és halála háromszázados évfordulójára. Budapest, 1879. Ára 2 frt 50 kr. Most csak jelezzük a nagybecsű munkát, mely a magyar szellem egy martyr képviselőjére és korára vet világot. Az erdélyi unitáriusok nem ülheték meg szebben a háromszázados évfordulót mint e komoly mű kiadása által.

— *Dr. Pauer Imre: A jogakademiák kérdéséhez*. Heckenast Gusztáv utódja Drodteleff Rezső bizománya Pozsonyban. A röpirat t. szerzője pozsonyi akadémiai tanár s mint ilyen közelről láthatja az ily vidéki intézetek korlátolt szellemi életét, lanyhaságát, közönyét, lelketlenségét. Nem esoda, ha felháborodik a látotakon s önkénytelenül is jobban megnyomja tollát. Pauer semmi jót sem remél az országban szétszórt akadémiaiktól s azt kívánja, hogy helyettök egy harmadik egyetem állíttassék. Nagyon helyesen, mert a hazai szellemi élet annyira központosítva van Budapesten, hogy a ki csak egy kis irodalmi és tudományos tevékenységet fejt ki, bármily szerény állásra inkább idejön a fővárosba mint a vidéki akadémiaik tanszékeire. Ezt csak úgy lehetne ellensúlyozni, hogy egy új egyetem felállítására folytán a budapesti és kolozsvári mellett egy harmadik szellemi központ létesíttetnék, hol a tehetséges és tevékeny tanárok jól érezhetnék magukat. Most akárhány levelet olvashatunk vidéki jeles tanároktól, melyekben desperatus hangon panaszkodnak elhagyatottságukról, a rokon irányú törekvések hiányáról, vidékük szellemi életének pangásáról. Mindez némileg javúlna az egyetemi élet centrumában. Hatvan—száz egyetemi tanár rövid pár év alatt tudna szellemi életet létesíteni egy vidéki városban, csak hogy hátat kellene fordítani a nálunk uralkodó nepotismnak és oly férfiakat nevezni ki a tanszékekre, a kik nem csupán egyszerű ledaráló

gépei lennének az általok előadott tananyagnak, hanem tudományos és irodalmi működésökkel életet, érdeklődést és lelkesedést tudnának önteni az ifjúságba.

— *Korunk hőse.* Írta Lermontow; orosz eredetiből fordította Ruby M. s Tinkó J. Budapest, Athenaeum, 1879. Ára 1 frt. A jeles orosz író regénye formai tekintetben a legtarkább és egyenetlenebb művek közé sorozható, majd elbeszélés, majd napló, majd egy harmadik előadásából áll. De annál becsesebb tartalmi tekintetben. Igazán életteljes regényt ad; nem a mult abstract, csinált, csupán a költő által képzelt világát festi, hanem a modern orosz élet hű képét s benne a kor hősenek, Pecosorinnak biographiáját rajzolja. De ki a kor orosz hőse? Talán nihilista? Az olvasó valószínűleg azt gondolja. Nem. Mikor e regény eredetije készült, a nihilismus már jelentkezék, de nem terjedt el annyira. Pecosorin a nihilisták elődje. Ha valamely barbár társadalom a civilisatio terére lép, ez soha sem történik belső nagyobb láz, elégedetlenség nélkül. Minden javításnak elégedetlenség az édes anyja. De ha a hatalom megakadályozza a reform korszak létrejöttét, az abszolút elnyomás és a reform uralma között oly emberek lesznek a hősök, a kiknek tettereje meg lévén bénítva, unalmas idejüket szerelmi és életmegvető kalandokkal vagy hiú álmodozásban, sivár lelki tetlenségben és magával meg hasonlító hangulatban töltik el. A régi hit egész butító systemájával uralkodik az ország közszellemén, hivatalosan ott szerepel a nyilvános ünnepélyeken, zsarnoki kézzel markol bele a család szentélyébe s kegyetlenül marcangolja az egyesek lelkiismeretét. Mindezt teheti, mert az abszolút hatalom áll mögötte s erős támogatásában részesül. Ilyenkor a kitűnőbb szellemeket bizonyos tompultság, sivár érzés fogja el, unják az életet, mely nem ad nekik tevékenységet, kizár minden küzdelmet, eloltja a nemes ambitio fényét. Ilyen volt az orosz társadalom tíz—húsz évvel ezelőtt. Ma már ott is új világ kezdődik. A tompultságot földalatti rémes tevékenység váltja fel, melyet csak rövid időre írtathat ki ezrek felkoncsolása, felakasztása és Sziberiába hurczoltatása. A terjedő műveltség új hitet, új meggyőződést, új működési tért kíván, és semmiféle emberi hatalom sem képes meggátolni győzelmét. Ma még érthetjük Lermontow *Korának hőseit*, annál inkább, mert 1850-től 1867-ig nálunk is kissé hasonló viszonyok uralkodtak, sőt Németországban sem valának más idők, de alig néhány év múlva Oroszországban is beköszöntének a nagy társadalmi harc napjai és a Pecosorinokat csupán az irodalomtörténet fogja bővebben ismertetni mint egy szerencsétlen korszak főképviselőit.

— *Dr. Müller Kálmán: Léteért való küzdelmünk és a társadalom.* Budapest, Zilahy Sámuel, 1879. E kis értekezést szerzője a magyar orvosok és természetvizsgálók idei nagy gyűlésén olvasta fel s a hallgatóság tetszésében részesült. A mi közönségünk rendszeren nem foglalkozik ily eszmei dolgokkal, azért jó jel, hogy ha ily általános érdekű eszmei fejtegetés is figyelemben részesül tudásainknál, kik inkább concret tudományos kérdésekkel szeretnek foglalkozni. A művelt külföld irodalmaiban nagy számú könyv és röpirat foglalkozik e kérdésekkel, melyek *pro* és *contra* vitatják meg azokat s tájékozzák a közönséget. Müller értekezése csinnal van írva, bár kissé szaggatott, s nincs egy művészi egészbe öntve, és azon része, mely az erkölcsi, ideális világra vonatkozik némileg hibás. Elismeri, hogy az erkölcsi világnak végső alapja, a feltétlen igazságba vetett hit megingott, de tagadja, hogy az összefüggésben állana a természettudományokkal. Szerinte maguknak a természettudósoknak is van hitök, melyet akkor vesz-

nek elő, „ha beköszönt a halvány gond, ha bú és bánat marja lelköket, ha a sorsnak reánk zúdult csapásai alatt végtelen nyugtalanúság érzete szorítja el köb-löket; akkor a kétségbeesés ez éjjelén az ő égő szemök is csak egy pontot keres, mely nyugvást szerez a léleknek s melynek neve — igazság.“ Ez azonban egy új fajtája a *pie fraud*-nak. Minket legalább a természettudományok és a val-lásos eszmék története győztek meg arról, hogy az Isten jóságát, a gondviselést, az imádságot, tehát bármely hit legfőbb tanait lehetetlen összeegyeztetni a ter-mészettan kétségbe nem vonható dogmaival, a természet örök törvényeivel. A természettudományok tanítottak meg arra, hogy az úgynevezett erkölcsi igazságok nagyon relatív fogalmak s azt sem tagadhatni, hogy mikor a művelt közönség különösen a természettudományok felé fordul mint D’Alembert, Condorcet, Hel-vetius s társai korában, valamint századunk 30—70 éveiben, az ideális világ háttérbe szorul, philosophiája neveltségessé válik, az erkölcsi élet inog, bomlik, hanyatlik. Tény az, hogy összes külső civilisátionkat a természettudománynak köszönhetjük; de az is tény, hogy emberi szükséglet egy ideális világ, mely nem dicsekedhetik a való igazságával, de kiemelkedik a való porából, kiegészíti a reál világ hézagait, kikerekíti szegletességeit, egy szebb, dicsőbb, istenibb alkotást hoz létre. Gyönyörű épülete kedves csalódás és bájos tévedés, a gondolkodó ezt tudja, azonban épen oly nagy szükségünk van reá mint a való világra, sőt oly-kor többre becsljük a magunk alkotta tündérvárakat, több enyhülést és vigaszt meritünk belőlök mint a való összes kincseiből. Ezt az eszményi világot az ember a vallás, a philosophia és művészet terén valósítja meg, itt alkotja a terem-tő eszme mindazt, a mit jönnek, igaznak és szépségnek vallunk, itt emelkedik az ön-teremtette istenség körébe, itt keresi azt az édes vigaszt, mely a léleknek erőt és boldogságot ad. E nézetünk igazságát nem egy természettudós vallja, és Müller értekezése is e hit nyomása alatt áll. Du Bois-Reymond *ignorabimus*-a most már több ajakról hangzik s a Moleschott, Büchner, Vogt stb.-féle egyoldalúság ma-guk a tudósok előtt is tért veszít. A philosophia szellője is kezd lengedezni, erkölcsi érzésünk erősödni, magasabb, idealisabb szempontokra emelkedni.

— Ha egyszer valamely tuhósnak helytelen az alapelve, a melyből kiindul, bármily óriási munkát hoz létre, bármily nagy köteteket ír össze, műve szeren-csétlen emléke lesz egész működésének. Ott van *A magyar nyelv nagy szótára* mint két élet feláldozásának szerencsétlen emléke. E roppant munkát olvasva, csodálkoznunk kell a két tudós *Czuczor Gergely* és *Fogarasi János* ernyedetlen szorgalmán, széles nyelvismeretén és önfeláldozó munkásságán. Czuczor ott hagyja költészetét, lelkének e vigasztaló örömét és mint páratlan ismerője a nyelv anya-gának hozzá fog a nagy szótár készítéséhez, hogy aere perennius emléket állít-son nevének. Dicsőségének teljén a munka végénél 1866-ban meglepi őt a halál és elviszi a keserű csalódások elől. De megmarad buzgó társa, ő vezeti és be-végzi a mű kiadását és az Akadémia emlékérmét veret a tudós tiszteletére. Ő maga évenként 500 frtot ajánl nyelvtudományi célra. De lassankint egy új nyelv-észeti iskola támad, mely az etymologia tekintetében felhasználja az európai nyelvtudomány egyedül helyes alapelveit s neveltségessé téve a nagy szótár mult századba való szöfejtéseit, nem levelenkint tépi ki, hanem egyszerre rántja le a tudós fejről a koszorút, mihez egy rosszul tervezett házépítés szerencsétlensége is járulván, Fogarasi koldus lesz anyagi és szellemi tekintetben s a szegény öreg nyomorban hal meg úgy, hogy az Akademiának kell eltemetéséről gondoskodnia.

Azonban az új nyelvészeti iskola tagjainak nagy része egy másik szerencsétlen hibába esik s *Szarvas Gábor*, *Budenz József* vezetése alatt letér a linguistica egyedur helyes útjáról, és egy helytelen principium vezetése mellett idegen, őt meg nem illető czél után tör. E principium, hogy a nyelv természeti productum, physice fejlődött és nagyra nőtt termék mint a fa és állat, és nem történetileg fejlődött conventionalis jelek összege, melyen az egyes ember is változtat, mely egészben és részben tisztán emberi alkotás. A nyelvtudományon kívül eső czél pedig a nyelvésinalás, a nyelvreform, s ennek következménye nyelvünknek újabb változtatása, a neologia elleni harc. *Nyelvtör* című folyóiratuknak egy lapját sem lehet elolvasni a nélkül, hogy téves felfogásuk nyomaival, ellenmondásaival ne találkozunk. Akármily kis értekezés jelenjék meg benne, tele van helytelenségekkel, épen úgy mint a Nagyszótár minden hasábjá. Például az augusztusi füzetben Volf György, hogy úgy mondjuk, interpretáló szöszaporító kritikát ír Arany János prózai dolgozatairól, Halász Ignác pedig ritkább és homályosabb képzeinkről, és Thewrewk Emil az *i*-vel képezett melléknévről értekezik. Kivált e két utóbbitól egész seregét idézhetjük a soroknak, melyek magával a nyelvtudománnyal ellenkeznek; mert minden lépten felszólalnak a hibás szóalkotás, helytelen képzés ellen. Mintha léteznék hibás képzésű szó! A szó nem egyéb mint conventionalis jel, s mind addig egészen jó szó, a meddig alkalmas és tet-szó jel, a meddig el van fogadva és az írók által használva. Rossz szó csak az lehet, melyet meg nem értenek, mely sérti a mondat hangzatosságát stb. A nyelv nem levén a természet, hanem az emberi szellem alkotása, épen oly szabadon alakítható, mint mind az, a mit az ember hoz létre. E változtatásnak csak egy korlátja van: a conventionalitás, mert senki sem akar olyan jelt használni, a melyet meg nem értenek, olyan pénzt használni, melyet el nem fogadnak.

— *A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése, összeállította Beöthy Zolt.*

II. kt. Kisfaludy Károlytól mostanig. Budapest, Athenaeum, 1879. Beöthy munkája igazán nagy gonddal, csinnal és pontossággal készült. Általában a mi a szerző kezéből kikerül, kiváló figyelmet érdemel. Iránya vonzó, kellemes bőségű s mind a mellett szabatos. A mi álláspontját illeti, e második kötetben egészen azon aestheticai felfogás követője, melyet az ötvenes és hatvanas években állapítottak meg, melyhez a régiebb irányú Toldy Ferencz is némileg hozzá simúlt, melynek apostolai Gyulai Pál, Salamon Ferencz, Greguss Ágost, Szász Károly és mások valának. Mindannyi jeles író és tisztelt név, kik nagybecsű dolgozatokkal járultak népünk ízlésének fejlesztéséhez. E férfiak Beöthyben engedelmes és tehetséges tanítványra akadtak. Nem lehet itt pontonként kiemelni a már részben elavult felfogásokat, mert annyi ívet vagy még többet kellene írunk, mint a mennyit Beöthy írt. Csak néhányat emelünk ki a főbb állítások közül. Ilyen a Katona *Bánkban*-jának megítélése. Egészen Gyulai után beszél, még azt sem veszi észre, a mit Arany is kiemel, Gertrud jellemének hibáját; nem látja Bán habozását és tragicumának érthetlenségét. Melyik férj lenne az, a ki a kéjenez Otto szemtelen tolakodását látva, nem rohanna neje védelmére, annál inkább, mert tudja, hogy mily tapasztalatlan, az udvari életben járatlan, szelid és gyöngye az ő felesége. Egy Bánkban erőlye megtörik egy gyűlölt királyné meggyilkolása, egy jó, de korlátozott ember átka miatt, s mikor Melinda hulláját látja, a helyett, hogy felháborodnék gyilkosai ellen, ő a nádor, elveszti minden büszkeségét, gyáván a földre veti magát s ott görgeti a fejét. A közönség leg-

jobban kimondja e műre a kritikát, mikor az ötödik felvonás elől távozik. Bánkánt nem annyira művészi becsé tartotta fenn a színpadon, hanem épen az, a mit el akarnak vitatni tőle, t. i. a nemzeti önérzet hangoztatása. Katona ezt nem oly ügyetlen és hatásvadászó célzatossággal teszi mint kortársai, hanem egy tehetséges író mély igazságával. Ezért hatott napjainkig. Ilyen utánmondás Beöthyben az is, hogy Kemény Zsigmond a *legnagyobb magyar regényíró* és a *magyar hírlapírás fejedelme*. Nincs alkalmunk hosszasan elemezni Kemény regényeit. Csupán azt akarjuk megjegyezni, hogy a költőnek egyik mértéke a hatás, melyet korára tesz. Ime Keménynek némely regényét alig 2 - 300 példányban tudták eladni, pedig mennyi díesért, mennyi magasztalás követte azokat napjainkig, míg a *Carthausit*, Madách *Ember tragédiáját* keresve keresi a művelt közönség. Kemény mély és alapos gondolkodó volt; de nem regényíró. Kitérő tulajdonai vannak; de ezek kevésbbé a költőéi, mint inkább a gondolkodói. Még nagyobb hiba őt a hírlapírás fejedelmének tartani. Ha Kossuth Lajosról, Falk Miksáról vagy Kaas Ivorról mondaná ezt a szerző, nem volna kifogásunk ellene; de Keményről mondani, biz ez gyarló elfogultság. Kemény cikkei komoly fejtegetések, az ő egyéniségének tiszteletreméltó kifejezései, de nem a hírlapíró mesterművei. Benne mindazon tulajdonok hiányzanak, a melyek a jeles hírlapíró nélkülözhetlen kellékei. Élénkség, gyorsaság, harsány készség, az ellenfél gyöngeségének kiaknázása egy adott pillanatban, rövidség, agilitás, találó czáfolás vagy támadás. Kemény lapjának tekintélyét nem a szerkesztő egyéni súlyának, hanem azon férfiaknak köszönhetette, a kik mögötte állának. A Bach-rendszer és a Pálffy-kormány alatt nem volt szükség a hírlapíró fentebb jelzett tulajdonaira, s a mit mégis kívánatosnak talált a közönség, Falk Miksa akkori cikkeiben olvashatta. Hogy Beöthy egy harmadik nagy hibájára is rámutassunk, ez a magyar eposzi kísérletek megítélése. Tudhatná, hogy ebbeli törekvéseink ép oly elhibáztak, mint az európai irodalom hasonnemű kísérletei, s közöttük épen a gyarlóbbak egyike Arany János *Buda halála*, melyet érdek nélküli jellemei, a gyáva tehetetlen Buda, a mellette épen semmi nagy tett által ki nem magasló Attila, az ostobán fondorkodó Detre, az asszonyok kiesényes versengése, az isteninek mint valami ruhafoltnak belevarrása, a görög követek ízetlen szerepe stb. Mind oly kiváló hibák, melyeken a jeles költő elbeszélő tehetsége sem tudott segíteni.

